

भगवतो रमणमहर्षे:

(अन्तेश्वासिना)

श्रीकाव्यकण्ठवासिष्ठगणपतिमुनिना प्रणीता

भारतचरित्रपरीक्षा

संपादक :

अ. मधुकेश्वररावः

विजयानगरम् (आंध्र प्रदेशः)

प्रकाशकः

अ. मधुकेश्वरराव

विजयनगरम् (आंध्र प्रदेश)

Copy Right

सुदृक :

नरेन्द्रकुमार प्राणलाल आचार्य
आचार्य मुद्रणालय,
कर्णघंटा, वाराणसी
(उत्तर प्रदेश, भारत)

५००—मई १९७१.

नमो भगवते श्रीरमणाय

Providence has, from the twilight of time, always been very partial and bountiful to the land of our birth, Bharat, in bestowing upon her the choicest children. We had a crop of Saints and Seers during the venerable Vedic Age, who have immortalised their names for their dynamic spiritual insight and whose inspired words and verdicts of universal wisdom stand even to-day as the bed-rock of our religion and Aryan Civilization, outliving even the ravages and devastations of time. Are not the Immortal Vasistha, Viswamitra, Bharadwaja, Bhirgu, the most outstanding divine bards and illustrious Seers, whose sublime message of mature wisdom has transfigured the Opaque mortal into a Transparent Immortal and had converted this Globe of death into a world of Bliss and Immortality? They saw the being, they lived in the being, and they, with supreme delight, enjoyed its becomings.

Then, came the Era of the Epics which witnessed the Heavenly sight of the decent of the invincible Parasurama, Sri Rama, and the illustrious Sri Krishna, Karna and Arjuna, with a host of heroes and warriors, who had destroyed the legions of oppression and the forces of darkness and unfurled the standard of virtue on the human soul. The venerable Valmiki and the wise Vyasa had left in their immortal poems, Ramayana and Mahabharat, the most precious records of their wonderful heroism and their moral and spiritual grandeur. Maharishis Manu, Kapila, Patanjali, Goutama, Jaimini have left their Spiritual, Moral Siddhantas for the utility, advancement, unity and happiness of all mankind.

Dharma and dharma alone was the stern ideal of their noble and righteous lives. They exalted in Tapas, Moral discipline, as the means to findout God and discover the human soul and founded a glorious Aryan civilization, that is unique by itself, unparalleled. Who does not feel a thrill of regard and reverence at the mere thought of those illustrious ancestors of ours ?

Now India, after centuries of strife, struggle and slavery, is again fortunate to be proud of her blessed children. The great sculptor, Time is chiselling, carving and releasing these living images to the gaze of the expectant world, as the needs arise. The dawn of Twentieth Century had already seen the advent of a Mahatma in Gandhiji, a Maha Yogi in Sri Aurobindo, a Maharishi in Sri Ramana and a Maha Muni in Sri Vasistha.

This Vasistha was no other than the late revered Kavyakantha Ganapathi Shastri, the Scholar, Patriot, Seer of our Age. His Magnetic personality, his masterful expression, his brilliant exposition, his deep insight and inspiration, his versatile approach to any and every problem of the day and above all, his consuming patriotism rank him as one of the greatest architects of modern India. The blazing feeling of love for his afflicted Motherland, was afire in his bosom even from the age of twelve and he dedicated all his talents and sacrificed his whole life to serve Her till his last breath. Inspired, was he, from boyhood of the great spiritual ideal of tapas of our ancient Rishis, and so elevated was his soul to follow the stirring example of the noble heroes of the Vedas and Epics. Tapas and Tapas was the one raging passion that was vibrant in his Soul to achieve Atma Shakti (Soul Force) through the grace of God, to rise Bharat from servitude to Swaraj and to rescue Her slumbering children from their ignorance, indolence and incompetence to their ancient ideal of spiritual splendour.

When Sri Grnapathi Shastri was at Nawadwip during 1901, the examiners asked him to render the whole Mahabharat in eighteen slokas, one sloka on each parva without using 'Api-Hi-Tu-Cha' padas; which he gracefully recited extempore, and was honoured as "KavyaKantha"

This Bharathachartira Pariksha was written at Kulave North Kanara during 1933. The poet lectured on Bharathacharitra Pariksha at Waltair, Andhra University during 1934.

The Age of Moola Bharata, the originators of Bharata in various versions, the original Gita, Buddistic, Jain doctorines, which came out of the rejected Principles of Hindu Philosophy, and Yoga, the various characters and personages of Bharata, the unsolved riddle of Equinoxes, the controversial Times and Age of Yugas, and many interesting subjects are exhaustively discussed in this Bharatacharitra Pariksha, by Sri Ganapathi Muni with Rik Mantras authority and proof. Readers and research scholars on Mahabharatata have a special interesting view of the whole subject hetherto unlocked.

Late Vidwan Ganapathi Bhatt Hasangi respected scholar, phelentropic, huminitarian, a devoted desciple of Sri Ganapathi Muni sponsured to print the complet works, has suddenly breathed his last on 11-11-1970. His living son, my brother, Sri Ram Krishna Bhatt has kindly Contributed the costs for printing this work, in remembrance of the sacred wish of his late father.

May the eternal light of Hindu Aryan wisdom shine bright in every heart. My the light, love and blessings of Bhagvan Sri Ramana Maharishi be ever on all the noble souls.

Vaisakah Poornima
Virodhikritu
Varanasi.

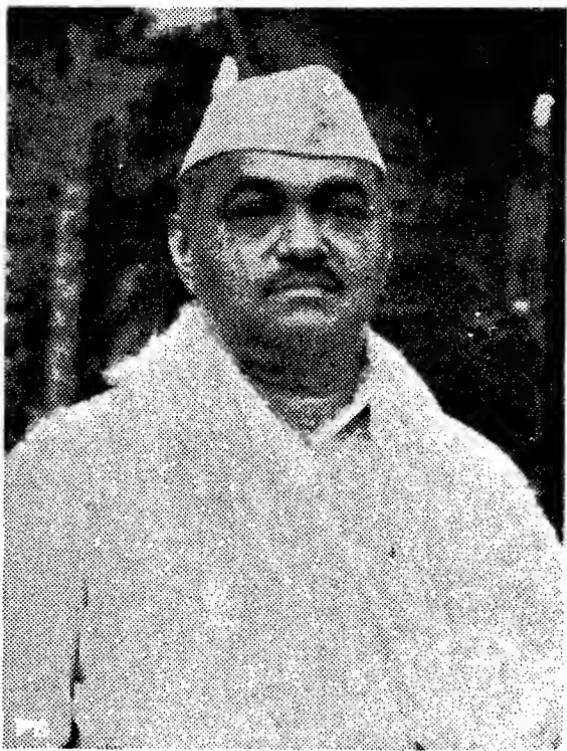
Madhukeswara

ॐ

श्रीकाशीपुराधीश्वरीश्रीविश्वेश्वरान्पूर्णा-
प्रियतनुजस्य भगवतो दुंडीराज-
गणपतेः पवित्रचरणकमलयोः
समर्पितेयं सहदयं भारत-
चरित्रपरीक्षा ।
मधुकेश्वरः

श्रीवासिष्ठगणपतिमुनिः

कीर्तिशेष विद्यान् गणपतिभट्ट हसंगी
प्रथम अध्यक्ष वासिष्ठ जयन्ती

भारतचरित्रपरीक्षा

प्रथमं प्रकरणम्

महाभारतविनिरूपणम्

इन्द्र विश्वस्य राजानं ब्रह्माणं ब्रह्मिर्नुतम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां स्वतं सर्वगतं तुमः ॥

अथ भारतचरित्रोधने प्रकृते तदङ्गतया जिज्ञासितचरित्रप्रतिपादकस्य परिदृश्यमानमहाभारतग्रन्थस्य प्रामाण्यबलं ब्रातुं तत्कविचारः प्रथमं किञ्चते ॥

परिदृश्यमानं महाभारतं सर्वमपि कृष्णद्वैपायनमुनिर्विरचितवानिति साम्प्रदायिकानां विश्वासः । मूलभारतं किमपि द्वैपायनस्य । तद्दुद्धिरर्शैः संयोज्य महाभारतं कृतमन्यैरिति नव्याः । विमर्शकवरश्चिन्तामणिविनायकवैद्याचार्यः प्रकृतमहाभारतस्वरूपस्य निष्पादयिता सौतिरुपश्रवा इति निर्धारयति । तर्स्मन्विषये तत्रभवता—

“एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निरोधत्”

इतिमहाभारतवचनमेव प्रमाणत्वेन गृहीतम् । पर्यासमत्र विषये तदिदं प्रमाणमित्यस्माकमाश्रयः । ये समग्रं महाभारतं द्वैपायनप्रोक्तं वदन्ति ते प्रष्टव्याः । किं वैशम्यायन-जन्मेजयसंवादात्सोतिमुनिसंवादात्त्वानन्तरं द्वैपायनो महाभारतं रचितवान् ? उताहो पूर्वम् ? नाद्यः । सौतिना वैशम्यायनेन च प्रागेव द्वैपायनेनेतिहासो रचित इति स्पष्टमभिधानात् । प्रन्थनिर्मीणस्य संवादद्वयानुसारं त्वे द्वैपायनस्य परोपजीव्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । प्रथम्यानागतसंवादात्मकत्वस्यानुपत्तेः । तस्मात्संवादद्वयात्प्रागेव द्वैपायनेन रचितं मूलभारतं संवादद्वयसमाप्तेरनन्तरं संस्कृतमिति पक्ष एव साधीयान् । नवानामधिकानां संयोजनं केषाच्चिन्मूलस्थानामंशानामुद्धरणं मूले सङ्क्लितानां केषाच्चिन्मूलस्थानां सङ्क्लितानां मुद्धरणं मूले विस्तृतानां केषाच्चिन्मूलस्थानां सङ्क्लोचनं चेति संस्करणपदार्थः । उदाहृते वचने सौतेरेव वकृत्वान्मयेत्यनेन

तस्यैव प्रत्ययः । स्वस्य काले प्रचारस्थं भारतं सौतिः संस्कृतवान् ; तदेव महाभारतमित्युक्तं भवति । संस्कृतां संस्कृतामपि संहितां मूलकारस्यैव नाम्ना प्रकटितवानिति विशेषः ॥

महाभारतसंहितानिष्ठपत्तेरनन्तरमात्रे कतिपयं कालं मूलभारतं प्रचारे पृथगत्यतिष्ठिदिति विज्ञायते । यदाश्वलायनाचार्यो निजे गृहसूत्रे देवर्षिपितृतर्पण-सन्दर्भे—“सुमन्तु-जैमिनि-वैशस्पायन पैलसूत्र-भाष्य-भारत-महाभारत-धर्माचार्योः” इति सूत्रयति । सूत्रादिधर्मपर्यन्तैः शब्दैराचार्यपदं प्रत्येकमन्वेति । अत्र भारताचार्य-महाभारताचार्ययोः पृथक्पृथक्पर्यणं विधीयते । अनेनाश्वलायनस्य काले भारत-महाभारते पृथगतिष्ठतामिति प्रतीतं भवति । किं च मूलभारतान्महाभारतमिव भारताचार्यान्महाभारताचार्यः पृथगिति प्राचीनतरं सूत्रमिदं बोधयति । कालकमेण लेखकप्रचाराभावान्मूलभारतं पृथक्सत्तां विजहौ ॥

अयं चाश्वलायनेनोल्लिखितो महाभारताचार्यः सौतिरिति न पृथग्वक्तव्यम् ॥

अथ को भारताचार्यः ? अत्रैषा चर्चा भवति—

“मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथाऽपरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यग्वीयते” ॥

इति महाभारतस्थश्लोके त्रयो भारतारभ्या उक्ताः । तेनैतच्छ्लोकनिर्माण-काले त्रीणि भारतान्यवर्तन्तेति प्रतीतं भवति । अत्राचार्यवैद्यः समन्वयमेवं कुरुते—“मन्वादि भारतं महाभारतम् । अं नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेणारब्धत्वात् । तत्मौते: । आस्तीकचरितादिभारतमास्तीकादि । तत्सामान्यतो भारतम् । तद्वैशस्पायनस्य । उपरिचरचरितादि भारतमुपरिचरादि । स जयेतिहासो द्वैषायनस्य । तस्य भारतनाम गौणम् । एवं कृष्णद्वैषायनस्य मूलग्रन्थो द्विवारं संस्कृतः । प्रथमं संस्करणं न तथा प्रचण्डम् । यथा द्वितीयम् । आश्वलायनेनोल्लिखितो भारताचार्यस्तु वैशस्पायनः स्यात् ” इति ॥

परे त्वाहुः—द्वैषायनरचितस्य जयेतिहासस्यैव भारतमिति नामान्तरम् । तदुपरिचरादि भारतमेव भवति । तस्य द्विवारं संस्करणं संवृत्तम् । प्रथमः संस्कृतां सौतिः । द्वितीयः सौतिवंश्यः कश्चिदन्यः कविः । आश्वलायनेनोल्लिखितो भारताचार्यः कृष्णद्वैषायन एव भवति । यदि वैशस्पायनो भारताचार्य इत्यज्ञीक्रियेत तर्हि कष्टद्वयमापतेत् । एकस्यैव वैशस्पायनस्य व्यक्तित्वनाम्नैकं तर्पणं गुणकृतेन नाम्नाऽन्यत्पर्णांमिति प्रसज्जेत । त्यक्तं प्रसज्जेत च पूज्यतमस्य कृष्णद्वैषायनस्य तर्पणम् । अस्माकं नये तु परिहृतौ द्वाष्येतो दोषौ । अन्यज्ञास्तिकष्टम् । व्यासवैशस्पायन-सौतयो जय-भारत-

महाभारतकवय इति वद्दिहरिवशः सौतेरङ्गीकर्तव्यः स्यात् । पीठिका च सौते-
रित्येवाभिधातव्यं स्यात् । मन्वादि भारतमिति इलोकस्य चतुर्थभारतप्रतिकूलत्वात् ।
सौतेरेव तदुभयमित्यङ्गीकारे का विप्रनिपत्तिरिति चेत् सन्ति बहवो विरोधाः ।

प्रथमः प्रमाणविरोधो भवति ॥

“यथावस्सूतपुत्रेण रौमहर्षणिना उनः । १३३५ ॥

उक्तानि नैमित्यारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥”

इति पर्वसङ्गप्रहे सौतेरष्टादशपर्वमात्रकारित्वमुच्यते । एवं त्विति विषयान्तर-
व्यवच्छेदादलिलप्रन्योऽन्यस्यैवेति स्पष्टं प्रतीयते । तत्रेभवान्वैद्योऽपि निजे भारतो-
पसंहारग्रन्थे यथातिपुत्रवंशप्रस्तावे (पृ० २०९ द्वितीयावृत्तिः) “हरिवंशस्य लेखनं
परीक्षणं वा सौतितो नासीदिति दृश्यते.....प्राचीनग्रन्थानामैतिहासिकप्रामाण्य-
परीक्ष्यां पूर्वपूर्वस्य प्रामाण्यमधिकमित्यङ्गीकर्तव्यम् । तथाहि हरिवंशापेक्षया
मद्भारतस्य प्रामाण्यमधिकम् । महाभारतापेक्षया वेदाङ्गानां वेदाङ्गापेक्षया
ब्रह्मणानां ब्राह्मणापेक्षया मन्त्रसंहितानां विशेषतः ऋग्वेदसंहितायाश्च प्रामाण्यं
श्रेष्ठम्” ! इतिवदङ्गीकरोतीमं विषयम् ॥

द्वितीयः प्रत्यभापलापः—अनुक्रमणिकापर्वणि सौतिनैमित्यारण्यवासिभ्यः
स्वयं सर्पसत्रे वैशम्पायनप्रोक्तमहाभारतकथां श्रुत्वा तीर्थोटनं कृत्वा समागतोऽहमिति
चदति । सौतिरेव चेदनुक्रमणिकायाः कर्ता नैवं प्रत्यक्षावलापमकरिष्यत् । क सौते:
कालः ? क जनमेजयस्य ? ॥

तृतीयः प्रकरणविरोधः । पूर्णग्रन्थसमाप्तेरनन्तरं संयोजितायां पीठिकायां
मुख्यग्रन्थारम्भे करणीयस्य संवादवितरणस्यानौचित्यात् । अस्ति च चतुर्थीध्याये
संवादावतारः । तस्माद्वैशम्पायनस्य कवित्रयमध्येऽसंयोजनं श्रेयः । अस्माकं नये तु
द्वितीयमास्तीकादि भारतमेव सौतेर्महाभारतम् । आस्तीकशब्दश्चास्तीकचरित्रपरः ।
नास्तीकपर्वपरः । पौलोमाख्यानस्यास्तीकचरिताङ्गत्वीदास्तीके सङ्ग्रहः । अन्यथा
तस्य महाभारतादौ न्यासस्यैव नोपपत्तिः । सपीठिकं सपौष्यं सखिलं महाभारतमेव
मन्वादि भारतम् । तृतीयः कविः सुतरां कृष्णभक्तः । श्रीकृष्णचरित्रस्य महाभारते
स्तोकत्वादेवासन्तुपः स हरिवंशं निजान्वयपरम्पराश्रुताः कथा अनुसृत्य विरच्य
महाभारतेन संयोजितवान् । अध्यायद्वयात्मिका पीठिकाऽपि तस्यैव भवति । ग्रन्थपि
पौष्यपर्वमाषाऽनीव प्राचीना तथाऽपि न तत्पर्वा सौतेर्महाभारते । ग्रन्थादौ भवितु-
मुचितस्य सौतिमुनिसंवादावतरणस्य पौलोमादवेव दर्शनात् । तृतीयः कविरेव
सिद्धमेव स्वगृहे स्थितमितिहासद्वयं पीठिकानन्तरं न्यस्तवान् । तत्पौष्यं पर्योच्यते ।
तत्र प्रथम इतिहासस्त्वपूर्ण एव दृश्यते । अपूर्ण एव स कवेरुपलब्धः स्यात् ।

हरिवंशस्य खिलसंज्ञा च परिशिष्टत्वात् । विप्रलुमत्वं परिशिष्टत्वं वा खिलत्वम् । अयं च खिलकारः स्वस्यापि कृतिं मूलग्रन्थकारायैव समर्पितवान् । निरुक्त-गृह्णसूत्रकल्पसूत्रादिषु प्राचीनग्रन्थेषु चैताहशपरिशिष्टसंयोजनं मूलाचार्ययैव कृतिसमर्पणं च दृश्येते ॥

अयं च उत्तीयः कविष्ठोनैतिहासिकान्विधयानस्यभ्यं प्रदर्शितवान् ।

“ततुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपास्यानैर्विना तावद्ग्रातं प्रोच्यते बुधैः ॥”

इति इलोकेन मूलभारतसंहितायाः पृथक्त्वं इलोकसङ्ख्यां च वेदयति । द्वैपायनो भगवान्तर्षिरिति कर्तृपदं पूर्वोऽत्रानुवर्तते । वैशम्पायनवादिनां कर्तृपद-मनुवर्तमानं विस्तुत्य स्वाभिलषितं कर्तृपदमध्याहार्यं प्रसङ्ग्येत ॥

“एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत” । इत्यर्थेलोकेन महाभारतकवि-विषयकं ज्ञानं शोधकेभ्यो ददाति !!

मन्वादि भारतमिति इलोकेन भारतस्यात्मना कृतं द्वितीयं संस्करणं च बोधयति । दुरहृष्टवशात्तस्य नामास्माभिर्न ज्ञायते ॥

अयं सारांशः “व्यासो भारताचार्यः । सौतिर्महाभारताचार्यः । महाभारतस्य पीठिका-खिलयोः संयोजकः सूत्रकारादाश्वलायनादर्वाचीनः कश्चित्सूतवंश्यः” । इति

वयं तु ब्रमः । भवतु नाम पीठिका-खिलकारः सौतेरन्यस्तद्वंश्यः । भवतु नाम द्वैपायनसौति-तद्वंश्यानां त्राणिं भारतानि । भवतां नाम व्यास-सौति-भारत-महाभारताचार्यौ । तथाऽपि वैशम्पायनः कृष्णस्य मूलभारतं संस्कृतवानल्पमिति वैद्याचार्योक्तं सत्यमित्येनाङ्गीकर्तव्यम् । वैशम्पायनकृतस्य संस्करणस्याल्पत्वात् तसंस्कृतस्य ग्रन्थस्य मूलादपृथग्भूतत्वाच्च संस्कर्तुस्तस्य भारताचार्यत्वं नेत्येव वैद्योक्ता-दस्मदुक्ते विशेषः ।

परिदृश्यमाने महाभारते किञ्चिद्वैशम्पायनसंस्कृता कृष्णद्वैपायनस्य मूल-भारतसंहिता विकृतैर्निजैरवयवैर्लीना तिष्ठतीति वक्तव्यम् । उपाख्यानानि सर्वाण्यपि प्रायः न सौतेः । यदाख्यानं तत्रापि न सौतेः न हस्तश्नेनः । किञ्चिद्वाधिकचत्वा-रिंशतसहस्रलोकमितमाख्यानं हि दृश्यते । चतुर्विंशतिसहस्रलोकात्मिकैव द्वैपाय-नस्य मूलसंहितेति ततोऽधिकः सर्वोऽप्याख्यानभागः सौतेर्नियाङ्गीकर्तव्यं स्यात् । तस्मादाख्यानेऽपि किं कृष्णद्वैपायनोक्तम् ? किं वा सौतनोऽमिति निश्चेतुं श्रमो भूयान्भवति । तस्मात्प्रामाण्यपरीक्षायां परिदृश्यमानं महाभारतं सौतेर्न्यथत्वेनैव विलोकनीयम् । सौतिश्च महान्यौराणिकः ॥

द्वितीयं प्रकरणम्

महाभारतनिर्माणकालः

सौतेर्महाभारतसंहिताप्रणयनकालश्चेष्टपुत्रशकात्पूर्वं तृतीयशब्दशतकमिति तत्रभवते वैद्यस्य मतम् ।

“एद्वकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता” ।

इति महाभारते भविष्यत्कलिवर्णनप्रस्तावे भूमेरुद्धास्थिगर्भस्तूपसंहितत्वं भावित्वेन सूच्यते । अशोकस्य काले तादृशं सञ्जटनमासांदिति महाभारतकविरशोकादर्वाचीनो वक्तव्यः । कविना स्वानुभूतार्थस्यैव योग्यस्यले भाविकथनव्याजेनाभिर्हतत्वात् ।

समग्रे महाभारते नास्ति राशीनामुल्लेखः । तस्मादस्मदीयानां राशिज्ञानात्प्रागेव महाभारतनिर्माणं संवृत्तमिति शोधकानामेककण्ठोऽभिप्रायः । यवनेश्वरस्य मिलिन्दस्य दण्डयात्रातोऽनन्तरमेव उयोतिर्विद्यवनसहवासप्राब्लयादार्यवर्ते राशिज्ञानामारब्धम् । मिलिन्दश्च शुक्लसमाज्यस्थापकस्य पुष्यमित्रस्य समकालिकः । (ई. पू. १६०) यतस्योर्युद्धमभूत् । तस्माद्युक्तमुक्तमाचार्येण महाभारतसंहिताप्रणयनकालः प्रागीश्वपुत्रशकात्ताया शताब्दीति । तदेवाशोकप्रचारितं औद्धमत्सुन्मूल्य पुनः सनातनधर्मं स्थापयितुं कस्यचित्सर्वजनावर्जकस्य सर्वचिष्यसागरस्य सर्वसुगमस्य महतो ग्रन्थस्य निर्माणं प्राप्नावसरमासीदित्याचार्यस्य साधुस्तकः । तं भारमुवाह बहुतन्त्रविज्ञिपुणो महाकविः सौतिः । बहुजनप्रियं भारतमेव बहुलैरंशैः संयोज्य स महाभारतं कृतवान् । आदितः प्रायेण केवलमितिहासात्मको ग्रन्थः सौतिना विचित्रः शास्त्रव्यूहोऽकारि । धर्मं जिज्ञासमानानां महद्वर्मशास्त्रं तत् । राजनीतिं जिज्ञासमानानां श्रेष्ठं नीतिशास्त्रम् । ब्रह्म जिज्ञासमानानामुक्तमं ज्ञानशास्त्रम् । योगं जिज्ञासमानानां रहस्यं योगशास्त्रम् । भक्तानां भावोदीपकं भगवत्तन्त्रम् । कथाः शुश्रूमाणानां विचित्रार्थं पुराणम् । सहदयानामावर्जकं रसवन्महाकाव्यम् ।

को वाऽनेन महाभारतनिर्माणकालज्ञानेन भारतचरित्रशोधनस्योपकारः ? अस्ति महानिति ब्रमः । ज्ञाते महाभारतनिर्माणकाले चरित्रकालाद्ग्रन्थनिर्माणकालः सुतरामर्द्दाचीन इति ज्ञातं स्यात् । तेन महाभारतप्रोक्ता साङ्केतिकव्यवस्थामतसिद्धान्तादयः किं चरित्रकालसम्बद्धाः ? उताहो ग्रन्थनिर्माणकालसम्बद्धाः ? इति प्रश्नः प्रादुर्भवेत् । उभयथाऽपि सम्भवात् । विविधैरुपायैश्चरित्रकालसाङ्केतिकव्यवस्थादिकं

विज्ञाय ग्रन्थे तदेव प्रकाशयितुमस्त्यवकाशः कवेः । आत्मकालसाहित्यकल्यवस्था-दिक्मेघ सनातनं मत्वा सनातनत्वेन दर्शयितुमिच्छत्या वा तस्यैव ग्रन्थे चरित्रकाल-सम्बद्धत्वेन वर्णनं च सम्भाव्यम् । तत्र विसृश्य किमपि निर्धारयितुं चरित्रशोधक-स्यावकाशो मिलेत् । उत्तरत्र कतिपयेषु प्रकरणेषु करिष्यमाणस्य तादृशस्य विमर्शस्येदं प्रकरणं पूर्वाङ्गं भवति ।

तृतीयं प्रकरणम्

भारतचरित्रकालनिरूपणम्

उक्ताः कवयो भारत-महाभारत-खिलानाम् । महाभारतस्य प्रकृतस्वरूपं निष्पत्तिकालश्चोक्तः । सम्प्रति मूलग्रन्थस्वरूपरनिष्पत्तिकालनिरूपणं प्राप्नावसरम् । अनन्तरं चरित्रकालनिरूपणं कर्तव्यम् । तथाऽपि प्रकृते चरित्रकालनिरूपणात्प्राङ्मूल-ग्रन्थकारकालो निरूपयितुमशक्यः । उभयोस्तादृशं सम्बन्धं महाभारतकविः कल्पितवान् । तस्मात्प्रथमं भारतचरित्रकालं निरूप्यैव मूलग्रन्थकारकालं पश्चाच्चिरूपयिष्यामः ।

कलियुगारम्भात्किञ्चित्पूर्वं भारतयुद्धं चलितमिति वैद्याचार्यस्याभिप्रायः । एवमेव साम्प्रदायिकाश्च मन्त्रन्ते । इतरे शोधकाः कालं प्रायस्तोऽर्वागेव नेतुं प्रयतन्ते । वैदिकवाङ्मयप्रमाणावलम्बनं पूर्वस्य शोधनम् । अर्वाचीनवाङ्मयप्रमाणा-वलम्बनानीतरेषां शोधनानि । इतरेभ्यः शोधकेभ्यस्तर्कशुद्धानि प्रत्युत्तराणि तत्र-भवता वैद्येनैव दत्तानीति न तत्रास्माभिश्चर्वितचर्वणं क्रियते । आचार्यचिन्तामणेः द्वापरान्तवाद एवासाभिरिह परीक्षयते ।

पाण्डवानां प्रपितामहस्य शन्तनोर्भात्रा देवापिना कृतं सूक्तमेकमूरवेदसंहितायां (१०-१८) यद्दृश्यते तल्लक्षीकृतमाचार्यचिन्तामणिना । पाण्डवानां पूर्वजस्यैव तत्सूक्तमिति बृहदेवताग्रन्थोदाहरणेन निर्धारितं च तेन । प्रतिपाद्यशुद्धये तद्वयं पुनर्निर्धारयिष्यामः ।

निरुक्तकारो यास्कोऽत्र कथामेवं कथयति—“तत्रेतिहासमाचक्षते ।” देवापि-
श्चाद्विषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयान्भिषेचयाद्वके
देवापित्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न वर्ष , तमूचुब्रीद्वाणा
अधर्मस्त्वयाच्चरितो वयेष्ट भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्माच्चेदेवो न वर्षताति । स
शन्तनुदेवापि शिशिक्षा राज्येन । तमुच्चाच देवापि: पुरोहितस्तेऽसानि यज्ञयामि च
त्वेति । तस्यैतद्वृष्टंकामसूक्तम् ।” इति । कथापात्रयोः कुलनामवन्धुत्वानां तयोरन्यतरस्य
ज्येष्ठमतिलङ्घय सिंहासनारोहणस्य च तुल्यत्वाच्चस्मिन्कुले । तत्राम्नोस्तत्त्वत्रिव्यावा-
भ्रात्रोरन्ययोरप्रसिद्धत्वाच्च भारतप्रसिद्धावेतौ देवापिशन्तनू इत्यत्र न कथितसंशयः ।

एतेनान्यश्चरित्रांशश्च दृढो भवति । महाभारते वृषाकविशिष्टपितृष्टाम-
निर्बचनप्रस्तावे निरुक्तकारोऽयं यास्क उल्लिखितः । यास्कश्च देवापिचरित्रं पुरातनं
कथयति । कृष्णद्वैपायनश्चेन्महाभारतं समप्रमकरिष्यत् तहिं भारतचरित्रकालादतो-
वार्वाचीनं यास्कं कथमुदाहरिष्यत् ।

प्रकृतमनुसरामः । देवापैः सूक्ते त्रिवारं शन्तनोर्नामोल्लिखितम् । वैद्यस्तु देवापैः
सूक्तमृड्मन्त्रयुगसमाप्तिरयं कथयति । तत्र हेतुं पृच्छामः । दशममण्डलस्थत्वं
हेतुरिति चेत् । नायं हेतुः । अर्वाचामेव सूक्तानि दशमे मण्डले भवन्तीति
तर्कश्चिन्त्यः । अत्यन्तं प्राचीनानां दाक्षायण्या अदितेः, आदित्यस्य विवस्यतः,
वैवस्ततस्य यमस्य, यौवनाश्वस्य मान्धातुः, दाशराज्ययुद्धनायकस्य सुदाम , वैन्यस्य
पूथोः, तथा तत्पितुर्वेणस्य, आङ्गिरसस्य बृहस्पतेः, औशीनस्य शिवेः, आप्त्यस्य त्रितस्य
सौम्यस्य बुधस्य, अन्येषां च सर्वसम्मतानां प्राचां सूक्तानि दशमे मण्डल एव
विद्यन्ते । तस्मादेवापैः सूक्तं दशममण्डलस्थत्वादेव क्रृष्णमन्त्रयुगसमाप्तिस्थं वकुम-
शक्यम् । भाषानवत्वं हेतुरितिचेत् देवापैः सूक्तस्य भाषाऽताव प्राचीना । निर्दर्श-
नार्थं तस्मात्सूक्तात्कानिचित्पदानि साधुनिकप्रतिपादकानि दोयन्ते । वृषाय वर्षय ।
आवृत्स्व प्रत्यागच्छ । द्युमतीं दीप्तिमतीम् । दिवो द्रष्टः वृष्टिः । समुद्रे अन्तरिक्षे ।
अर्मीवां रोगम् । अपसेध निवारय । अर्दोधेत् अन्वध्यायत् । रराणः रममाणः ।
शुशुचानः ज्वलन् । दुर्गाहा दुर्गाणि क्रृष्णमन्त्रयुगमध्यस्थानामिवेयं भाषा ।

न केवलं देवापि: पाण्डवाश्च क्रृष्णमन्त्रयुगमध्यस्था इति साधयितुं लिङ्गान्तराणि
विद्यन्ते । छान्दोग्योपनिषदि पुरुषयज्ञविद्याप्रस्तावे—“तद्वैतद्वोर आङ्गिरसः
कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वावाच्” । इति देवकीपुत्रः कृष्णो घोरस्याङ्गिरसस्य पुरुष-
यज्ञविद्याशिष्य इत्युक्तम् । देवकीपुत्रः कृष्णश्च भारतप्रसिद्धो भगवान्कृष्णः ।
आङ्गिरसो घोरश्च क्रृष्णमन्त्रकृतप्रसिद्धः । न केवलं घोरः तस्य पुत्रः कण्वः पौत्राः
प्रस्कण्व-मेध्यातिथि-पर्वत-नारदप्रभृतयश्च क्रृष्णमन्त्रकृतः प्रसिद्धाः । तत्समकालिकः

श्रीकृष्णः श्रीकृष्णसमकालिकाः पाण्डवाश्च ऋद्धमन्त्रयुगमध्यस्था इत्यनेन सिद्धयेत् । दुर्योधनसभां प्रति श्रीकृष्णेन सह मन्त्रकृतोः कण्वनारादगोर्गमनं च तमिमर्थं द्रढयति ।

इतश्च श्रीकृष्णः पाण्डवाश्च ऋद्धमन्त्रयुगमध्यस्थाः । अनुशासनपर्वण्युपमन्युः श्रीकृष्णस्य गुरुरुच्यते । उगमन्युश्च वसिष्ठपुत्रस्य व्याघ्रपादः पुत्र इति तत्रैव पर्णेण्यभिहितम् । तावेतौ व्याघ्रपादुपमन्यु ऋद्धमन्त्रकृतौ प्रसिद्धौ । उभावपि वासिष्ठो वदत्यनुकमणिकाकारः । एकं पुत्रत्वादपत्यमिति अन्यं पौत्रत्वाद्वापत्यमिति उपमन्युसमकालिकत्वात्कृष्णः कृष्णसमकालित्वात्पाण्डवाश्च ऋद्धमन्त्रयुगमध्यस्था इत्यनेन सिद्धयेत् ।

इतश्च कृष्णाजुर्नावृद्धमन्त्रयुगमध्यस्यौ । शार्ङ्गीणां जरिन्द्रोण-सारिसूक्ष्मविभित्राणां भ्रातृणामार्षमाग्नेयमेकं सूक्ष्मसंहितायां दृश्यते । वनमध्यगास्ते वने समन्ततो उवलन्तमग्निं स्वप्राणरक्षायै प्रार्थयन्ते । स तत्र विषयः । कृष्णाजुर्जनयोः खाण्डववनदहने च चत्वार एतेऽग्निं स्तुत्वा रक्षिता अभ्रवन्निति महाभारते विद्यते कथा । तत्र प्रथमस्य जरिन्द्रजरितरिरिति नामोच्यते । कालव्यतासेनैतादृशो नाम-व्यत्यासभावः सहजः । यथा सर्वत्र निगमे यस्तुर्वश उच्यते स सर्वत्र महाभारते पुराणेषु च तुर्वसुरभिधीयते । क्रमस्तु महाभारते जरितारि-स्तम्बविभ्र-सारिसूक्ष्मद्रोणा इति । सम्भाव्य एव मुखान्मुखान्तरं गच्छत्वितिहासेष्वोदशाः स्वल्पत्यत्यासाः । यथा भासकविर्भरतादपि लक्ष्मणमेव डयायांसं स्पष्टं वदति । रामायणे जन्मप्रकरणे भरतो व्यायानुच्यते ।

आश्रयेजननायान्यो विशेषस्त्र महाभारतकविना योजितः । शार्ङ्गशब्दस्य पक्षिविशेषवाचकत्वमवकाशं लब्ध्वा तेन चत्वार एते ऋषयोऽजातपक्षाः पद्यर्थकाः कृताः । पितरं तु कञ्चिद्विषमेवाह । अजातपक्षाणां पद्यर्थकाणां तन्मातुः पक्षिण्यश्च प्रौढमनुष्यभाषया संवादः । अन्ततो वह्निभ्यान्मातर्युद्दीयानां स्वप्राणरक्षायै तेषां वह्निस्तवश्चेति महाभारते विशिष्टो विषयः । पौराणिकशरीरणेः सौतेः कल्पनप्रपञ्चे नैतादृशः शिल्पविशेषो विस्मयकरः । वस्तुतस्ते शृङ्गनाम्न ऋषेणोत्त्रापत्यानि । न शार्ङ्गनामानः पक्षिणः । सर्वानुकमणिकानियमपकारेण सर्वत्र नामनामनन्तरं तत्त्वेर्गेत्रीकीर्तनमेव प्राप्तावसरं भवति । अनुक्तगोत्र आङ्गिरसो ह्येव इति परिभाषा । । अपत्वं पौत्रप्रभृतिगोत्रं पाणिनेः । सर्वानुकमणिकाकारमतेन गोत्रपदं वंशमात्रपरम् । न पारिभाषिकम् । तस्मात्पुत्रोऽपि तस्य गोत्रज एव भवति । गधुच्छन्दा वैश्वामित्रः जेता माधुच्छन्दसः मेधातिथिः काण्व उत्यादीन्युदाहरणानि । एवं जरित्रादयश्च शार्ङ्गः । अन्यदर्श्त महाभारतकवेरीदशाद्वृतकल्पने प्रयोजनम् । खाण्डवे केचिद्वयश्च यदि स्युरर्जुनस्य तद्वनदाहो ग्रन्थशाठकानां पापकृत्यं भासेत । अनेन कल्पनेन तज्जिराकरणं कृतम् ।

निगमे शार्काणामग्निस्तुतौ द्वे द्वे ऋचावेकैकस्येत्यश्रावृचः सन्ति । महाभारते
नोलकण्ठव्याख्यातपाठानुसारेण विद्यन्ते त्रयोदशश्लोकाः । प्रथमस्य द्वौ । द्वितीयस्य
त्रयः । तृतीयस्य त्रयः । चतुर्थस्य पञ्च । महाभारते प्रथमस्य श्लोकावेतौ भवतः—

“आत्माऽसि वायोज्वलन शारीरमसि वीरुधाम् ।

योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि आम्भसः ॥

ऊर्ध्वं चाधश्च सर्पन्ति पृष्ठतः पार्वतलत्था ।

अर्किष्वस्ते महावीर्य रइमयः सवितुर्यथा” ॥

आदिपर्व—१३२, ७, ८.

निगमे तु प्रथमस्य ऋचावेते—

“अथमग्ने जरिताच्चे अभूदपि

सहसः सूनो न ह्यन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्मे त्रिवरुथमस्ति त

आरे हिंसानामपदिष्टुमा कृष्ण ॥

प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितृयतः

साचीव विश्वाभुवना न्यूञ्जसे ।

प्रससयः प्रसनिषन्त नो धियः

पुरश्चरन्ति पशुपा इव तमना” ॥

(अ. सं. १०, १४२, १, २. जरिता ॥)

सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलं च वायव्यमिति आत्माऽसि वायोरित्युक्तम् ।
न ह्यन्यदस्त्याप्यम् । त्वदिति शेषः । आप्यमम्भयम् । अन्यज्ञास्ति । अस्य विवरणम्
“योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि आम्भसः” इति । आप्यं प्राप्तव्यमित्यर्थोऽपि भवति ।
तथाऽपि अम्भमयमित्यर्थं कृत्वैव महाभारतकविर्भारतकविर्बा स्वस्तुतिं निगमार्थानुसारिणीं
कृतवान् । शरीरमपि वीरुधामिति पादश्चास्यैवोपव्याख्यानं भवति । अन्यदधिकं
मन्त्रे प्रथमे । तृतीये पादे अग्नेः रक्षकत्वसामर्थ्यं चतुर्थे रक्षप्रार्थना चाभिधीयेते ।
तत्र प्रार्थनाऽस्माभिलेश्वोकर्तव्या । हिंसानां हिंसकानां शत्रूणाम् । दिद्युमायुधं जाता-
वेकवचनम् । आरे दूरे । अपाकृष्णि अपगतं कुरु । न केवलमग्निभयम् । शात्र-
वायुधपातभयं चानेन व्यज्यते ।

द्वितीये मन्त्रे “साचीव विश्वाभुवना न्यूञ्जसे” इति पादः प्राधान्येन महाभारते
द्वितीयश्लोके व्याख्यातः । साचीव सच्चान इव सच्चनं च सहयोगः । विश्वा
भुवनानि भूमिमन्तरालं दिवं च । न्यूञ्जसे आकामसीत्यतिशयोक्तिः । प्र प्रकृष्टाः ।

सप्तयः किरणाः । सूर्योश्चा सप्तय उच्यन्ते । सूर्योकिरणेभ्यो नातिरिच्यन्ते । अत्र सूर्योकिरणानामग्निव्वालानां च व्याप्तिसाध्यम्यदभेदेनामिधानम् । प्र प्रकर्षेण सन्निबन्त साध्यन्ति सर्वतो गच्छन्तः स्वकीयं दहनकार्यं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः । इममर्थं मनसि निधायैव रथमयः सवितुर्यथेति महाभारतकविर्भारतकविर्बा वदति । अस्यामूर्च्छा प्रथमपादार्थः महाभारतकवे; कस्यचित्कथां साध्य कल्पनाय बीजमासीत् । हे अग्ने । पितृयतः अग्नमिच्छतः । ते जनिम प्रादुर्भावलक्षणं जन्म । प्रवत् अत्तव्यप्रवणं भवति । अत्र पितृयत इति पदलिङ्गेनाग्नेः खाण्डववनभक्षणाभिलाषस्तद्विषये ऽर्जुनसाहाय्यकप्रार्थनं चाकलिषषातां महाभारतकविना । वस्तुतः पितृयत इत्यालङ्कारिकभाषा ।

द्वितीयस्य स्तुतौ निगम-महाभारतयोः सादृश्यमल्पमपि लक्षीकर्तव्यम् । तत्र प्रथममन्त्रे—

“मा ते हेति तविर्षीं चुकुधाम्”

ऋ. सं. १०. १४२. द्वौणः ।

(हे अग्ने) ते तविर्षीं भयङ्करीम् । हेति ज्वालारूपमायुधम् । माचुकुधाम व्यतिकरेण शान्तीकुर्म इति तात्पर्यम् ॥

“यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

तेन नः परिपाहि त्वमार्ताङ्गः शरणैषिणः ॥”

(आदि २३२. १०)

इति द्वितीयस्य स्तुतिश्लोके हेतय उक्ताः । तदिदं हेतिशब्दसादृश्यं स्तवयोरुभयोः ।

तृतीयस्य स्तवे निगमे—

“आत्माऽय विद्वे वसवः सदन्तु ।”

ऋ. सं. १०. १४२. ६. सारिसूक्तः

इत्युपसंहारो भवति ।

त्वा अतीव भयङ्करतया वर्धमानं त्वाम् । अय सम्प्रति । विश्वे सर्वे । वसवः देवाः । आसदन्तु आविशन्तिवर्त्यर्थः । तव सर्वदेवात्मकं स्वरूपमेव व्यक्तं भवत्वस्मिन्वर्धमानरूपे न दाहकत्वगुणविशिष्टमुप्रं स्वरूपमिति तात्पर्यम् । महाभारते तु तृतीयस्य स्तवोऽग्नेः सर्वदेवात्मकत्वप्रतिगदकः । तदिदमत्र सादृश्यम् ।

महाभारते चतुर्थस्य स्तवे येऽन्त्याख्यः श्लोकास्ते निगमस्तवेन नितान्तं तुल्याः । महाभारते यथा—

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥
इदं वै सदा तिर्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्नाता भवास्माकं मासानथ विनाशय ॥
पिङ्गलाश्च लोहितप्रीव कृष्णवर्त्मन् हुताशन ।
परेण प्रेहि मुञ्चास्माँ सागरस्य गृहानिव” ॥

आदि० २३२. १७. १९

निगमे यथा —

“अपासिंदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यं कृषुष्वेतः पथां तेन याहि वशाँ अनु ॥
आऽयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः ।
हृदश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे” ॥

(क्र. सं. १०. १४२. ७. ८. स्ताम्बमित्रः)

एवं नामसादृश्यात्सन्दर्भसादृश्यात् स्तवसादृश्याच्च मन्त्रकृतः शाङ्का एव
भारतोक्ताः शाङ्का इति सिद्धयति । तस्मादृडमन्त्रकृतां काले पाण्डवा आसन्निति
सिद्धयेत् । कृष्णसहायस्याजुर्नस्य खाण्डववनदहनकारकत्वं हि प्रसिद्धम् ॥

इतश्च पाण्डवा ऋद्धमन्त्रयुगमध्यस्थाः । पाण्डवानां पुरोहितो धौम्यो
यस्तु प्रसिद्धस्य मन्त्रकृतो देवलस्य भ्रातोच्यते ॥

“यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्यं उत्कोचके तीर्थे तं वृगुध्वं यदीच्छथ” ॥ इति ॥

इतश्च पाण्डवानां कालाऽतीव पुरातनः—

“गुरोर्वचनमाजाय स तु विप्रर्घभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥”

(आदि० ६०. २३)

श्रव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥”

(आदि. ६१—९६.)

इति महाभारतवचनयोरेकत्र हि भारतचरित्रं पुरातन इतिहास उच्यते;
अन्यत्र पुराणम् ॥

इतश्च पाण्डवा ऋष्मन्त्रयुगस्थाः ॥

यदनुशासनपर्वणि कृष्णवंशावलीप्रस्तावे (१४७) श्रीकृष्णो यदोः सप्तमः पुरुष उच्यते कूटस्थादारभ्य गणनायाम् । न केवलं यदुः । यदोर्वैश्याश्र पुरातनैर्मन्त्र-कृद्विलिख्यन्ते ॥

नितुर्वंशं नि याद्रं शिशीहि.

(ऋ. ७. १९.७ वसिष्ठः)

श्रवसा याद्रं जनम्”

(ऋ. सं. ८. ६. ४७ वस्तः)

“यदिन्द्रगनी यदुषु तुर्वशेषु यद्युप्वनुषु पूरुषस्थः”

(ऋ. सं. १. १०८. ८. कुत्सः)

इत्यादौ । यदोः कृष्णस्य च मध्ये पञ्च पुरुषा एव गताः । प्राञ्छश्चोदाहरन्ति यदुवंशयान् । तस्माच्छ्रीकृष्णं तत्समकालिकान्पाण्डवाँशं ऋष्मन्त्रयुगादर्वाचीनान्वकुं प्रयत्नो बलवत्प्रमाणविरोधो ॥

अन्यद्गरिशोध्य प्रकटितमावर्यचिन्तामणिना । मेगस्तनीसनामको यवन-पण्डितश्चन्द्रगुप्तस्य काले प्रसिद्धा पुरातनराजवंशावलीं तेषां कालं चाधिकृत्य स्वकीये ग्रन्थे खिल लिखितवान् । यद्यपि स ग्रन्थः सम्प्रति नोपलभ्यते तथाऽपि तद्ग्रन्थादरायनो नाम पण्डितो यदुघृत्य प्रकाशितवान् तदधुनोपलभ्यते । तत्रैवं किल लिखितम् ।

“दक्षात्प्रभृति चन्द्रगुप्तपर्यन्तं १६३ राजानः । तेषां राज्यकालमानं ६०४२ वर्षाणि भवन्ति परन्तु तन्मध्ये त्रिवारं लाकसत्तात्मकं राज्यमासोत् । एकदा १ वर्षम् । एकदा ३०० वर्षाणि । एकदा १२० वर्षाणि च । अपि च दक्षाकृष्णः पञ्चदशः पुरुषः । एवं भारतीया वदन्ति ॥

अनुशासनपर्वोक्तम्, विश्वसनीयप्राचीनविदेशीयपण्डितज्ञातं तत्काल-भारतीयपण्डितमतं च समरसे भवतः । तस्मादेव विषयः सुतरां विश्वसनोयः । अनुशासनपर्वोक्ता वंशावली नोचैर्दीर्घते—

१. दक्षाददितिः । २. अदितेर्विवस्वान् । ३. विवस्वतो मनुः । ४. मनोरिला ।
५. इलायाः पुरुरवाः । ६. पुरुरवस आयुः । ७. आयुषो नहुषः । ८. नहुषाद्यग्रातिः ।
९. ययातेर्यदुः । १०. यदोः क्रोष्टा । ११. क्रोष्टुर्वृजिनोवान् । १२. वृजिनीबत उषष्णगुः । १३. उषङ्गोः शूरः । १४. शूराद्वसुदेवः । १५. वसुदेवाकृष्णः । इयं कूटस्थं विहाय गणना यथावैद्यमतम् । पञ्चम्यर्थमाद्यावधिं मर्यादां कुर्मश्चेदीदृशी गणना सिद्धयेत् । अभिन्यात्य गणयामश्चेत्कूटस्थस्य न विसर्जनम् । राजप्रकरणाद-दक्षात्पञ्चदशो राजा कृष्ण इति च वक्तुं शक्यते । पक्ते तस्मिन्दिते पालकत्वा-

भावाददक्षात्पञ्चदशो राजा कृष्णः । आद्यमभिव्याप्यैवात्र गणनम् । हरिवंशोक्तवंशावल्यां कूटस्थेन सहैव गणने दक्षात्कृष्णः पञ्चदशो भवति । एवंत्रिधा सङ्गतिरस्ति सामरस्यप्रकरणाय । हरिवंशोक्तवंशावल्यां वृजिनीवदुषंग्वोः स्थाने देवमीदुष एकः कथितः । अन्यतसमानम् ।

प्रकृतमनुसरामः । आचार्यैवैद्यः कृष्णाच्चन्द्रगुपर्यन्तानां १३८ राजामैकस्य विश्वतिवर्षाणीति विधया स्वकीयकलियुगारम्भकालाय कृष्णमानयते । तत्रैकं विस्मृतं तत्रभवता । एकैकस्य विश्वतिवर्षाणीति विधया यः कालः प्राप्तस्तेन लोकसत्तात्मक-रात्यर्वर्षाणि ४२१ योजयितव्यानि । तदा कालियुगारम्भात्सपादचतुःशतवर्षात्प्रगेकं कृष्णस्य कालः प्रसज्यते । तदा निजो वादः पतितः स्यात् । तदास्ताम् ॥

यवनपिण्डितोक्तिदिशा दक्षकालोऽस्माभिज्ञातः । चन्द्रगुपाददक्षः ६०४२ वर्षमिते काले बभूवेति । एवं च दक्षस्य काल ईशपुत्रशकात्पूर्वं ६३३२ वर्षमितेह भवति । चन्द्रगुपो हि ई. पू. ३२० वर्षमिते काले बभूव । दाक्षायण्या अदितेः, आदित्यस्य विवस्तः, वैवस्तस्य मनोः, ऐलस्य पुरुषसः, आयुषस्य नद्युषः, नाहुषस्य ययातेश्च मन्त्रदर्शनानि ऋग्वेदसंहितायां दृश्यन्ते । ऋग्मन्त्रयुगादिस्थास्ते । अथ पाण्डवानां कालो ज्ञातव्यः । सामान्यो ज्ञातमृग्मन्त्रयुगस्था इति । तेन न तृप्तिं गच्छेयुः शोधकाः । विशेषं ते जिज्ञासन्ते । अत्रेदं ब्रूमः । ऋग्मन्त्रयुगमध्यस्थाः पाण्डवाः । तत्कालविशेषज्ञानायेमे ऋचौ भवतः—

“अमी ये पञ्चोक्तश्चो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रानु प्रवाच्यं

सधीचीना निवावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी” ॥

सुपर्णा एत आसते मञ्ज आरोधने दिवः ।

ते सेषन्ति पथो वृकं

तरन्तं यहृतीरयो वित्तं मे अस्य रोदसी” ।

(क्र. सं. १, १०, ५, १०, ११, कुर्सः)

अमी । ये । पञ्च । उक्षणः सेचकाः नक्षत्रात्मकवृषभाः सेचकत्वं च वृष्टिहेतुत्वात् । महः महत्याः । दिवः आकाशस्य । मध्ये । तस्थुः तिष्ठन्ति वर्तमानार्थे लिट् छन्दसि सर्वीर्थकत्वाद्गतार्थकलकाराणाम् । सधीचीनाः सहावृत्तस्ते । देवत्रा देवयाने मार्गे । प्रवाच्यं परमकाष्ठागतत्वात्प्रशंसनीयमादित्यम् उत्तरायणान्तसूर्यमित्यर्थः । नि + ववृतुः निर्वत्यन्ति मार्गात् वर्तमानार्थे लिट् । अस्य इमं कूपे पतितं माम् द्वितीयार्थं पष्ठी । रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ वित्तं जानीतम् । दक्षिणायनस्यागमनादवृष्टिर्भवेत् । तदा कूपपतितस्य विपत्प्रसज्येत । तां निवारयतमित्यर्थः ॥

देवत्रेत्यस्य देवयानमार्गार्थकत्वे प्रयोगान्तरं पश्यत—

“उद्ग्रयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमग्नम् ज्योतिसत्तमम् ॥”

(क्र. सं. १,५०, १०. प्रस्तवः)

देवत्रा देवयानमार्गे उत्तरम् उत्तरदिग्गतं ज्योतिः । सूर्यम् । पश्यन्त इति योजना ॥

अनन्तरायामृचि “आरोहन्तुत्तरां दिवम्” इत्येतमेवार्थं पुनरनुबद्धति ।
कुत्सस्य काले कस्यचित्पञ्चतात्रस्य नक्षत्रस्य सूर्ययोगे दक्षिणायननिष्ठत्विरित्यनेन वार्यते ॥ ।

अथ द्वितीयमन्त्रार्थः । दिवः मध्ये । आरोधने नक्षत्रधारके प्रदेशे । क्रान्ति-वृत्त इत्यर्थः । एते प्रागुक्ताः पञ्च । सुपर्णाः नक्षत्रात्मकगरुडाः । नक्षत्राणां वृषभत्वेन गरुडत्वेन च निर्गोरीध्यवसानमालङ्कारिकम् । आसते तिष्ठन्ति । ते । यद्वृत्तीः महतीः । अपः आकाशम् । तरन्तम् । वृक्षं सर्वस्यादातारमुक्त्तरायणसूर्यम् । पथः मार्गान्तः । सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्तीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थः प्राग्वत् । पूर्वमन्त्रार्थं एवात्र भङ्गयन्तरेणोक्तः । वृक्षशब्दं यास्कः सूर्यवाचकत्वेनापि निर्वक्ति । मन्त्रद्वयस्य सायणीयार्थो न विमर्शसह इत्युपेक्षितः ॥

हस्तर्त्त्वं पञ्चतारं प्रसिद्धम् । तदेवात्र पञ्चोक्षणः सुपर्णा इति पदाभ्यामुच्यते । एतत्समर्थयितुं लिङ्गे च द्वे भवतः । दक्षिणायनं कृष्णः पक्षश्च पित्र्यावित्यत्र न कश्चित्संशयः एवं स्थिते दक्षिणायने यः प्रथमोपस्थितः पक्षः स एव कर्मसु पितृपक्ष वक्तुं योग्यः । सम्प्रति भाद्रपदकृष्णपक्षः पितृपक्ष उच्यते । स आर्याणां पुरातने काले दक्षिणायने प्रथमोपस्थितः कृष्णपक्ष इत्यनेनोहितुं शक्यते । अयं च काल-समावेशो हस्तर्त्त्वे दक्षिणायनप्रवेश एवोपपन्नतरो भवेत् । अथान्यलङ्घम् । हस्तारम्भे दक्षिणायनप्रवेशश्चेदार्द्धद्वितीयपादे वसन्तसम्बातः स्यात् । यत्र वसन्तसम्बान्तस्तत्रपथम् नक्षत्रं वदन्ति । यथा कृत्तिकां मध्यकाले यथाचाश्विनीमर्वीचीनकाले । एवं स्थितेऽद्याप्युक्त्तरदेशप्रसिद्धेऽत्रीयनामकदशाविशेषे भवत्यादीनक्षत्रमारम्भकम् । यथा विशेषत्तरीनामके कृत्तिका । एतदनुमापकं प्राचामार्याणां कदाचित्प्रसिद्धे काले प्रथमं नक्षत्रमग्न्यतादेवं विषये । स चोदाहत ऋद्धमन्त्रप्रोक्तकाल इति ब्रूमः । एतलिङ्गद्वयं हस्तर्त्त्वे सूर्ये दक्षिणायनमधूतप्रसिद्धे कदाचित्प्राचां काल इत्येव बोधयताम् । तथाऽपि तादृशप्रसिद्धकालसोऽहृतात्काला दन्यत्वं दुर्बचम् । उदाहृतः काल एव प्रायो महर्षीणां विज्ञानविकासकालः । एतत्कमशः पाठकानां स्पष्टं भवेत् ॥

ननु प्राचां काले बसन्तसम्पात एवोत्तरायणारम्भः । शरत्सम्पात एव दक्षिणायनारम्भः । न सूर्यस्येतस्तो मार्गनिवृत्ताविति चेत् । नैतबोद्यम् । उत्तरायणं नामोत्तरां दिशं प्रति गतिः नोत्तरदिशि स्थितिः । दक्षिणायनं नाम दक्षिणां दिशं प्रति गतिः न दक्षिणदिशि स्थितिः भवतु नाम प्राचां व्यवहारे उत्तरः प्रदेशो देव-यानाध्वा दक्षिणश्च पितृयाणः । तथाऽप्ययनविषये नास्ति प्राचां नव्यानां च मतभेदः । मन्त्रयोर्मार्गतो निवर्तनमेवोच्यते नातिकमणम् । तस्मानास्ति विरोधः ॥

इतर्चें सूर्ये स्थिते कुत्सस्य काले दक्षिणायननिष्पत्तिरिति स्थितम् । यः श्रीकृष्णस्य गुरुघोरः तस्य पुत्रं कण्वम्—“याभिः कण्वं प्रसिद्धासन्तमावतम् ।”

(ऋ. सं. १. ११२. ५. कुत्सः)

इति कुत्स उदाहरति । कण्वपुत्रौ मेधातिथि-मेध्यातिथी—“वहस्त्वकुत्समा-जुंनेयं शतक्रतुः ।”

(ऋ. सं. ८. १. मेधातिथि-मेध्यातिथी)

इति कुत्समुदाहरतः । तस्मात्कुत्सः कण्वसमकालिक इति श्रीकृष्णसम-कालिकश्च भवति । तत्कुत्सस्य मन्त्राभ्यां यः कालो ज्ञातः स श्रीकृष्णस्येति वरुः शक्यते । उत्तरत्र कुत्सस्य प्रत्यक्षं भागतकथासम्बन्धं निरूपयित्यामः । एतावदलं प्रकृते भारतचरित्रकालनिरूपणायोदाहरणम् ॥

एतं च कालनिर्णयं प्रमाणान्तरेण स्थिरीकुर्मः प्रतिपाद्यशुद्धये । अस्त्यन्यः कालनिर्णयकः शिलालेखः प्रथमे मण्डले ।

“सुषुण्वांस ऋभवस्तदपृच्छत त्वां ?

अगोद्य क इदं नो अबूद्यधत् ।

श्वानं वस्तो वोधयितारमब्रवीत्—

‘द्रिसंवत्सर इदमया व्यस्यत’ ॥

(ऋ. सं. १६१. १३. दीर्घतमाः)

सुब्रण्वांसः निद्रिताः हेमन्त-शिशिरयोर्मन्दप्रतापत्वेन निद्रिता इव स्थिताः । ऋभवः रङ्गस्यात्मकाः । तत् । अपृच्छत । सूर्यमिति शेषः प्रकरणात् । अथ प्रश्न-स्वरूपमुच्यते । अगोद्य हे अगोपनीय । नः । इदं उयोतिः । कः । अबूद्यधत् वोधयेत् लिङ्गर्थं लुड् । वस्तः मेषः सूर्य एवात्र मेषत्वेन रूपकातिशयेनोच्यते । श्वानम् । बोधयितारम् । अब्रवीत् । अद्य । संवत्सरे संवत्सरे पूर्णे इदं जगत् । व्यस्यत प्रकाशयत । ऋभव इति सम्बुद्धेरनुवृत्तिः । मान्यापगमेन जगतः प्रकाशनं सूर्य-किरणानामुपन्नं बसन्ते । अत्र श्वा आद्रीनक्षत्रनिकटवर्ति व्याधनक्षत्रम् । आद्री-

पुनर्वसुनक्षत्रयोर्मध्ये तस्य स्थितिः । तस्य काँनिसमेजरसंज्ञा पाश्चात्यभाषायाम् । कान् संज्ञा यवनभाषायाम् । कान् शब्दः श्वन् शब्दभवः । तस्मात्तदेव नक्षत्रं श्वेति मन्त्रे कथितमिति तर्कः सरलः । दशमे मण्डले वित्तमेवे यौ यमस्य श्वानौ कथितौ तयोरयं प्रथमः । अन्यः पुनर्वसुनक्षत्रव्यूहे विद्यते । तस्य काँनिसमैनरसंज्ञा पाश्चात्यभाषायाम् । प्रोक्तान् संज्ञा यवनभाषायाम् । प्रोक्तान् शब्दः परश्वन् शब्दभवः ॥

मृगव्याधं रुद्रं चाभिज्ञौ स्पष्टं वदत्यैतरेयब्राह्मणम् । तस्मात्प्राचां काले व्याधनक्षत्रमेव रुद्रदेवताकार्द्वानक्षत्रमगण्यतेति चानुमातुं शक्यते । व्याधार्द्वानक्षत्रयोर्भेदपक्षे वा श्वा आर्द्वान्तिकस्थ एव भवति न मृगशीर्षान्तिकस्थः ॥

केचिदेतामृचमेवं इशाचक्षते—“सुषुण्वांसः सौरवर्षीज्ञान्द्रवर्षस्य द्वादशदिनोन्नत्वात्तेषु दिनेषु कार्यभावान्निद्रितः क्रृभवः क्रृतवः । तदपृच्छत सूर्यम् । अगोष्ठ कइदं नो अबूबुधत्पुनः क्रियादानेनेति । बस्तः मेषः (सूर्यः) श्वानम् । श्वाकृतिनक्षत्रव्यूहम् । बोधयितारमत्रवीत् । अद्य सम्बन्धसरे पूर्णे इदं जगत् व्यरुत्यत प्रकाशयतेति । अस्मिन्पक्षे वृद्धयो विप्रतिपत्तयो भवन्ति । भवतु नाम सौर-चान्द्रमान्योर्द्वादशदिनव्यत्यासः । तथाऽपि न कस्मिन्श्रितसंवत्सरे द्वादश दिनानि क्रृतुषट्काद्विः क्रियन्ते । मानद्वयसामरस्यायायिकमासः क्रियते । यदि मन्त्रे क्रृतूनां विश्रान्तिरेव सुषुण्वांस इति पदेन विक्षिता तर्हि अधिकमास पव तत्रोगस्थितस्यान्न दिनद्वादशकं संवत्सरान्तस्थम् । संवत्सरान्तस्थस्य दिनद्वादशकस्य शिरिरान्तर्गतत्वमेव दृश्यते । इयं चान्द्रमानेन मासद्वयमृतुरिति पक्षे विप्रतिपत्तिः । सौरमासद्वयेन क्रृतुष्ट्रहणे न कदाचिद्विश्रान्तिः । अपि च क्रृतवः एकैको मासद्वयपृथक्कर्म कुर्वन्ति । तदा एकैकस्य क्रृतोः दश दश मासाः विश्रान्तिकालो मिलेत् । नास्ति सर्वेषां विश्रान्तिरेकदा । न वा सर्वेषामेकदा प्रबोधः । भवतां समन्वये सर्वेषां द्वादशदिनानि विश्रान्तिः । वसन्तसम्पाते सर्वेषां पुनः प्रबोधः । कथमेतदुपपद्यते ? बसन्तसम्पाते वसन्त एक एव प्रबुद्धो भवेत् । न षड्गतवः । तस्माद्रशमय एवात्र क्रृभवः । न क्रृतवः ॥

प्रकृतमनुसरामः । यदा हस्ताते सूर्ये दक्षिणायनं तदानीमार्द्वागते वसन्तसम्पाते इति कौत्स-दैर्घ्यतमसयोर्देशनयोः सामरस्यम् । दीर्घतमाश्र कक्षीवतः गिता । कक्षीवान्कुत्सश्च समकालिकौ ।

“कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन्” ।

(क्र. सं. १.१२१.९. कक्षीवान्) ॥

इति कक्षीवान्कुत्समुदाहरति ।

“कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावृतम्” ॥

(क्र. सं. १.१३२.११. कुत्सः)

इति कुत्सः कक्षीषन्तमुदाहरति तस्मात्कुत्सो दीर्घतमसः किञ्चिदेवार्वाचीन
इति तद्दर्शनयोः सूचितः कालः परस्परं समरसश्चेष्युक्तं तत् ।

ननु प्राचां संवत्सरारम्भो न वसन्ते । अपितु शरदि ॥

“शतं जीव शरदो वर्षमानः ज्ञातं हेमन्ताम्छतमु वसन्ताम्”

इति मन्त्रे शरदादिक्षतुकमाभिधानमत्र लिङ्गमिति चेत् । अस्मिन्पक्षेऽपि नास्माकं क्षतिः । तस्मिन्प्रसिद्धे प्राचां काले मार्गशीर्षे शरत्सम्पातोऽभूदिति ब्रूमः । भाद्रपदे दक्षिणायनप्रवेशे मार्गशीर्षे शरत्सम्पातीत्यत्र न कस्यापि विवादः । ननु ते तस्मिन्प्रसिद्धकाले मार्गशीर्षे शरत्सम्पातोऽभूदित्यत्र किं गमकमिति चेत् मार्गशीर्षस्या-प्रहायणिकत्वप्रसिद्धिरेवात्र लिङ्गम् । अप्रे हायनस्य भवं नक्षत्रमाप्रहायणम् । हायनाप्रयं नाम हायनसमाप्तिदिनम् । वृक्षाप्रमित्यादाविवाप्रशब्दस्यार्थः । तत्त्वाप्रहायणं नक्षत्रं मृगशीर्षं भवति । आप्रहायणेन युक्ता पौर्णमास्याप्रहायणी । आप्रहायणस्यामित्याप्रहायणिकः । संवत्सरसमापकनक्षत्रयुक्तपूर्णिमावान्मास इत्यर्थः । एतेन प्राचां प्रसिद्धे काले मार्गशीर्षे मासाद्वार्द्धायां संवत्सरारम्भे इति व्यञ्यते । केचिदाप्रहायण-पदस्य मूलमाप्रयणपदं वदन्ति अप्रे अयनस्य भवमाप्रयणम् । आप्रायणमेव दीर्घस्य हस्तविविकारादाप्रयणमिति व्युत्पत्तिः । तस्मिन्पक्षेऽपि नास्माकं हानिः । तदानीमय-नशब्दं संवत्सरपरं कुर्मः ।

ननु शरत्सम्पातस्य संवत्सरारम्भकल्पां मार्गशीर्षमास्थाद्वार्याः संवत्सरारम्भ-कल्पविरोधीति चेत् न । पञ्चसंवत्सरात्मकयुगारम्भे प्राचीनस्थूलगणितप्रकारेण द्वयोः सामरस्यात् । अन्यदा शरत्सम्पातः सौरसंवत्सरारम्भकः आर्द्राचान्द्रसंवत्स-रारम्भिकेति सङ्कलितः । अस्मिन्पक्षे ब्राह्मणकालमारभ्य वसन्तः संवत्सरारम्भकोऽभूदिति समाधानम् ।

नन्वस्मिन्पक्षे तव सुषुण्वांस इति मन्त्रो विरोधोति चेत् । न । तदा तस्यार्थ-मन्यथा कुर्मः ।

निद्रिताः वर्षाकाले जलदाच्छ्रादनवशात् निद्रिता इष्व स्थिताः ऋभवः हे रदमयः । तदपृच्छत सूर्यम् । अगोद्ध क इदं नो अबूबुधदिति । वस्तः श्वानं वायुं कालं वा बोधयितारमन्त्रवीत् । संवत्सर इदमय व्यरूप्यतेति । प्रावृष्टन्तवायुर्मेघानपोद्य युष्मान्बोधयतीति वायुपक्षे । मातरिश्वन एकदेशप्रहणं श्वेति । कालपक्षेऽर्थ-सङ्कलितर्थका । सर्वान्वनस्पतीन्वादन्मेषश्चरति सर्वान्वनस्पतीन्विशेषयत्सूर्यः । तन्मेष-सूर्ययोः सादृश्यम् । प्राणिनः खादन् श्वा (अरण्यश्वा) चरति । प्राणिनः खादन् कालः । तच्छ्रूर्यकालयोः सादृश्यम् । एवं संवत्सरस्य शारदारम्भत्वपक्षेऽपि नास्माकं कालनिरूपणे प्रतिष्ठन्धः ।

प्रकृतमनुसरामः । किं प्राचां नक्षत्राणि समविभक्तप्रदेशपराणि यथैकैकस्य नक्षत्रस्य ब्रयोदशांशा विशतिः कला इति । उत्ताहो दृष्टमात्रज्ञातानि तारात्मकानि । तारात्मकान्येवेत्याह । प्राचां नाक्षत्रगणितज्ञानस्यासम्भवात् । नैष साधुस्तर्कः । वेदाङ्गज्योतिषे सार्वाध्वे दक्षिणायनं प्रोच्यते । नाक्षत्रगणितज्ञानं विना कथमधं-विभागोपपत्तिः ? सर्वेषु ब्राह्मणेषु नक्षत्रेष्वाचरणीयानि कर्मणि विधीयन्ते । तत्र नक्षत्रशब्देन नाक्षत्रं दिनमेकैकं गम्यते । नाक्षत्रगणितज्ञानं विना कथं नाक्षत्रदिन-ज्ञानम् ? ऋक्संहितायामपि—

“अघासु हन्यन्ते गावः”

इत्यादौ नाक्षत्रदिनोलेखो दृश्यते नक्षत्रगणितज्ञानं विना दिनस्य नक्षत्रवाचक-पदेन व्यवहार एव नोपपद्यते । तस्मात्प्राचामपि नक्षत्राणि समविभक्तप्रदेश-पराणीति वक्तव्यम् । तत्तप्रदेशान्तर्गतत्वात्तत्त्वात्मक्षत्रस्य तत्तनक्षत्रशब्दैस्तप्रदेशस्य व्यवहार उपपद्यते ।

कनिष्ठरीत्या हस्तादौ दक्षिणायनप्रवेशश्चेदाद्र्वद्वितीयपादे वसन्तपातो भवेत् । अश्विन्यादीनां पञ्चानामृक्षाणामाद्र्वप्रथमपादस्य च मिलित्वांशाः सप्ततिः (७०) साम्प्रतिकाः (१९३६) अयनांशाः किञ्चिद्दूनख्योविशतिः एवं साम्प्रतिकात्काला-त्कृत्सस्य कालः ६६९६ वर्षाणीति स्थूलगणितेन सिद्ध्यति । ईशपुत्रशकात्पूर्वं ४७५१ वर्षाणि भवेन्ति । चन्द्रगुप्तात्पूर्वं ४४४१ वर्षाणि भवेयुः । इतोऽप्यर्वाचीनं कालं प्रति भारतचरित्रकालो नेतुमशक्यः ।

चन्द्रगुप्तात्पूर्वेषु लोकसत्तात्मकराज्यवर्षाणि यदि तष्टानि कुर्मः तर्हि ४०२० वर्षाणि शेषाणि भवेयुः । तावन्ति वर्षाणि १३८ पुरुषाणां लब्धानि । एकैकस्य किञ्चिद्दूनानि त्रिशद्वर्षाणि मिलितानि । चन्द्रगुप्तसञ्जिकृष्टकाले एतावतां वर्षाणामेकैकस्य पुरुषस्य किञ्चिदधिकत्वेऽपि ऋड्मन्त्रयुगकालशेषे यजुर्ब्रह्माणाथर्ववेदोपनिषदां च काले पुरुषाणां दीर्घायुष्मात्तेषां विवाहकालस्य च त्रिशद्वर्षसमाप्तेरनन्तरमेव सम्भान्य-त्वाद्विवाहादनन्तरमप्यलौकिकशक्तिसम्पादकत्रार्थं ब्रह्मचर्यसम्भवाच्च तावन्ति वर्षाणि न्यूनान्येव भवेयुः । तस्मात्र काच्चिदनुपपत्तिः ।

चतुर्थं प्रकरणम्

(१) व्यासकालविचारः

भारतकथाकाल ऋद्धज्ञान्त्रयुगमध्यस्थ इति निरूपितम् । भूयश्च निरूपयिष्यामश्चरित्रविचारसन्दर्भे । अस्मिन्प्रकरणे यथाप्रतिज्ञं जयेतिहासकृतो व्यासस्य कालो विचार्यते ।

ऋग्यजुःसामाधर्वाणां वेदानामविभक्तानां विभागकृद्वेदव्यासः कृष्णद्वैपायन इतिमहाभारते पुराणेषु च कथयते । मन्त्रात्मकवेदानामित्येकः पक्षः । सत्राह्णानामित्यपरः । आद्ये पक्षे सर्ववेदमन्त्रप्रादुर्भावादनन्तरो व्यासस्य कालः । द्वितीये पक्षे ततोऽप्यर्वाचीनः । भवतु प्रथम एव पक्षः । तथापि व्यासो न पाण्डवसमकालिकः । पाण्डवा ऋद्धज्ञान्त्रयुगमध्यस्थाः । व्यासोऽप्यर्वावेदरचनादप्यनन्तरः । कथं तेषां विवर समकालिकः स्यात् । भाषाशोधनेऽपि सोऽप्यमंशः सिद्धो भवति । ऋद्धज्ञान्त्रभाषा सामान्यतः संस्कृतभाषाभिज्ञेन भेत्तुमशक्या । अधुनातनासंस्कृतादतीव विलक्षणा । भारतभाषा सर्वाऽपि सुबोधा भर्वात् सामान्यतो व्युत्पन्नानाम् । अधुनातनसंस्कृतस्यातोव सञ्चिकृष्टा । एवंस्थिते कथं भारतकारो मन्त्रकृत्समकालिको वक्तुं शक्यः । छन्दोविचितिशोधनेऽपि सोऽप्यमंशः सिद्धो भवति । भारते प्रायेण द्वृष्टान्यानुष्टुभानि वृत्तानि सर्वथा ऋग्नुष्टुद्विलक्षणानि । प्रायः पृथ्यावक्त्रश्लोकलक्षणं भारतानुष्टुप्सु दृश्यते । समविषमपादयोर्व्यत्यासस्त्र नियतः । ऋग्नुष्टुप्सु न कश्चिदस्ति नियमः । वैदिकानि गायत्रौषिणह-बाहृतपाङ्क्तानि वृत्तानि न सन्त्येव भारते । त्रैष्टुभानि तु भारतवृत्तानि यद्यप्यधुनातनवाङ्मयत्रैष्टुभवृत्तेभ्यो विलक्षणानि भवन्ति तथाऽपि ऋक्संहितात्रैष्टुभवृत्तसजातीयानि न भवन्ति ।

ननु शात्त्यस्य पराशरस्य पुत्रः कृष्णः । पराशरश्च सुप्रसिद्धो मन्त्रद्रष्टा । दाशतयीषु प्रथमे मण्डले तस्य नव सूक्तानि सन्ति । तस्मात्कृष्णोऽपि ऋद्धमन्त्रयुगस्थ एव भवितुमर्हति नोरनिषयुगस्थः । एवं कृष्णस्य धृतराष्ट्र-पाण्डुजनकत्वं च भारतात्क्षमुपपद्येतेति चेत् । उच्यते । अन्य एव शर्त्कैः पौत्रात्कृष्णाद्वारतकारः कृष्णः । अयमपि पराशर्यो भवति । अस्य पिता पराशरस्तु मन्त्रकृतः पराशरादन्यः । आयुर्वेदोपदेशिकस्यात्रेवस्य पुनर्वर्षसोः शिष्यः । अत्रायं चरकसंहितास्थः इलोको भवति—

इलो० “अस्मिन्वेशश्च भेदश्च जातूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥”

चरकसंहिता च चरकेण प्रतिसंस्कृतमग्निवेशकृतं तन्त्रं भवति । “अग्निवेश-कृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते” इति वचनात् । प्रतिसंस्कृते ग्रन्थे मूलं बहुभिरवय-वर्णभर्गतं तिष्ठेदित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्माच्चरकसंहितायामग्निवेशस्य भाषाऽप्य-स्तीति वक्तव्यम् । चरकसंहितायाः सर्वा च भाषा क्रृग्वेदमन्त्रसंहिताभाषातः सुत्रामर्वाचीना ॥ तेनाग्निवेशस्य सब्दाङ्गारी पराशरो न मन्त्रद्रष्टा पराशर इति निष्ठेतुं शक्यते । अस्य पराशरस्य जतूकर्णः सब्दाङ्गारी । जतूकर्णस्य पुत्रो जातू-कर्ण्यः । पुराणानि द्वैपायनं जातूकर्ण्यपुरःसरं वदन्ति । इदमपि लिङ्गं द्वैपायनो द्वितीयपराशरस्यैव पुत्र इत्यत्र विषये । नामसाहशयध्वान्तः सौतिद्वैपायनमृग्युगस्य-पराशरपुत्रत्वेन वर्णितवान् ।

अन्यथास्ति लिङ्गं द्वैपायनो द्वितीयपराशर पुत्र एव न मन्त्रकृत्पराशरपुत्र इत्यत्र विषये । महाभारतकारास्तु द्वैपायननामव्युत्पत्तिविषये द्वीपभवत्वाद्द्वैपायन इति भवार्थं तद्वितप्रत्ययं मन्यते । महाभारतकारादपि प्राचोनः पाणिनिस्तु गोत्रा-पत्यमित्यर्थं द्वीपशब्दात्तद्वितं विदधाति । “नडादिभ्यः फक्” (४. १. ९९.) इति सूत्रे नडादिगणे द्वीपशब्दं पठति । द्वीपस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं फकि कृते फस्यायनादे-शाद्वैपायन इति रूपं सिद्धेत् । यदि कृष्णद्वैपायनः प्रथमपराशरस्य पुत्रस्तहिं द्वीपस्य गोत्रापत्यमित्यर्थो नाचितः स्यात् । वसिष्ठो हि न द्वीपः । शक्तिश्च न द्वीपः । द्वितीयपराशरस्य चेत्पुत्रो द्वीपो नाम तस्य पूर्वजोऽनुमातुं शक्यः ।

अयं च द्वैपायनो व्यासो ब्राह्मणैकदेशभूताभ्य उपनिषद्भ्यः प्राचीन इति गम्यते । यत्तासु ब्रह्मलोकः परमगन्तव्यलोकत्वेनोच्यते । सर्गः (इन्द्रलोकः) ततोऽपकृष्ट एव लोकस्तन्मतेन । पश्यत बृहदारण्यके जनकसदसि गार्गीप्रश्ने यज्ञ-वल्क्यकृतं लोकव्याख्यानम् । भारतमूलसंहितायां तु भीष्मस्वर्गरोहण-युधिष्ठिरस्वर्गरोहणाभ्यां लिङ्गाभ्याम्—

“ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मणं वपुषाऽन्वितम् ।
तेनैव दण्डूर्वेण सादृश्येनैव सूचितम् ॥”

स्व० ४. २.

इत्यादिभिः इलोकैः स्वर्गारुढस्य युधिष्ठिरस्य तत्रैव कृष्णदर्शनोक्तेः कृष्ण-स्थान्तः स्वर्गप्राप्तेरेव लिङ्गात् स्वर्गस्यैव परमगन्तव्यत्वं सूच्यते । यदि व्यास उपनिषदनन्तरकालिकोऽभविष्यत्स्वर्गलोकमेव परमगन्तव्यलोकं नावर्णयिष्यत् ॥

यजुर्वेदब्राह्मणस्थायाः यज्ञिकोपनिषदः (अम्भस्यपारे इत्यादिकायाः) अर्वाचीनोऽयं व्यासः । तस्यामेव ह्युपनिषदि नारायणशब्दः परमेश्वरवाचकत्वेनो-पन्यस्तः । तत्रामातीव प्रियं व्यासस्य । यत्रारायणं नमस्कृत्येति स्वकीयमिति-हासं प्रारभते ॥

वेदाङ्गयोतिषस्य कालः सर्वेरडीकृतः । ई० पू० ११०० वर्षेभ्योऽधिक एव
भवति । तदा हि वसन्तसम्पातो भरण्याश्चतुर्थे पादे । तस्मादप्युपनिषदां कालः प्राचीनः ।
उपनिषत्कालादपि व्यासस्य । ततः स्थूलदृष्ट्या ई० पू० १५०० वर्षेभ्योनार्चा-
चीनो व्यासो जयेतिहासकार इति वक्तुं शक्यते । एवं च ब्राह्मणयुगाशो व्यास इति
सामान्यतः सिद्धान्तः । काठकब्राह्मणे पाराशर्यव्यासनामोहेखश्चात्र लक्षीकर्तव्यः ।
उपनिषदामाविर्भावात्प्राचीनब्राह्मणानामर्थवेदस्य चाविर्भावादनन्तरं व्यासो
जयेतिहासकारो बभूवेति फलितम् । महाभारतकारस्य जयेतिहासकारस्य चान्तरं
द्वादशशतवर्षाधिकमेव भवतीत्यत्र न कश्चित्संशयः ॥

(२) वैशम्पायनकालविचारः

यो व्यासस्य जयेतिहासं प्रतिसंस्कृतवान्प्रथमम् । तस्य वैशम्पायनस्य
कालविचारोऽधुना प्राप्तावसरः । दृश्यते महाभारतं जनमेजय-वैशम्पायनसंवादात्मकम् ।
किमयं संवादः सत्योऽभूत् ? उताहो सौतिना कल्पितः ? यदि सत्यः वैशम्पायनः
किं द्वैपायनस्य शिष्यः आहोस्तिपरम्पराशिष्यः ? जनमेजयः किमर्जुनस्य प्रपौत्रः !
आहोस्तिवर्चीनस्तसनामा तद्वंश्यो राजाऽन्यः । सम्प्रति विचारणीया एते प्रश्नाः ।

यावद्वाधकाभावस्तावन्महाभारतोक्तमङ्गीकर्तव्यं प्रमादाभावात् । तस्मादस्तु
वैशम्पायन-जनमेजययोः संवादः सत्यः ।

वैशम्पायनस्तु द्वैपायनस्य परम्पराशिष्य एवेति चिन्तामणेर्मतम् । तस्येयमनु-
मानपरम्परा । सौतिनं भगवद्वीताकारः अनुगीतया तदनुकरणालिङ्गात् । सा यदि
साक्षाद्वैपायनस्योच्येत तर्हि उपनिषद्व्यः प्राचीना प्रसव्येत । शब्दतोऽर्थतश्च यदि
परीक्षा क्रियेत तर्हि भगवद्वीतोपनिषद्व्योऽर्चीनैव स्पष्टं प्रतीयते । तस्मात्सा
वैशम्पायनस्य वक्तव्या स्यात् । वैशम्पायनश्च द्वैपायनस्य साक्षाच्छ्रिष्टश्चेत्प्रागुक्ते-
चानुपपत्तिः । तस्मात्परम्पराशिष्य एव भवितुमर्हतीति ॥

सौतेर्न भगवद्गीतेति वयमप्यज्ञीकुर्मः । वैशम्पायनोऽपि व्यासोक्तं मूलगीतामवलम्ब्यवेयतीं बृहतीं गीतामकरोदित्यस्माकमभिप्रायः । अयमाचार्यचिन्तामणेनासमतो विषय इति मन्ये यतस्य शोधकस्य गीता सौतेर्नेत्येवाप्रहः । न द्वैपायनस्यापि नैति दृढं प्रतिपादनम् । वैशम्पायनो व्यासस्य परम्पराशिष्य इति तत्र भवतोऽनुमानमस्माभिः समर्थ्यते सयुक्तिकत्वात् ॥

कोऽस्याचार्यस्य कालः । वेदाङ्गज्यौतिषकारात् बादरायणाज्ञायमर्वाचीनो वैशम्पायनः । यद्वैतिषे पञ्चसंवत्सरमयमेव युगमुच्यते । गीतायां ब्रह्मणो रात्रिदिनयोः प्रत्येकं युगसहस्रात्मकत्वं द्वादशसहस्रसंवत्सरात्मकयुगोह्येशोच्यते नैतावद्बृहद्युगं वेदाङ्गज्यौतिषस्याज्ञातमेव ॥

न केवलं वेदाङ्गज्यौतिषकारात् बादरायणाज्ञायमर्वाचीनो वैशम्पायनः । यद्गीतायां “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विर्विनिश्चितैः” (१३.४.) इति स्पष्टं बादरायणस्य ब्रह्मसूत्राण्युल्लिखितानि । ननु “ब्रह्मसूत्रपदैः” इति पदस्य शाङ्करे भाष्ये यौगिकोऽर्थः स्वीकृतः । न वेदान्तसूत्राणीति चेत् । नैतत्प्रतिबन्धकम् । भाष्यकास्तु महाभारतं सर्वमेकस्य कृतिं मन्वानो महाभारत-ब्रह्मसूत्रयोः परस्परोदाहरणविरोधपरिहाराय रूढं सरलमर्थं परित्यज्य यौगिकं क्लिष्टमर्थं शिक्षिये तस्य विरोधपरिहाराय नान्याऽस्मि गतिः । वयं तु साम्पत्तिकाः परिशोधनबलेन भागतस्य त्रयः कवय इत्यवेदिष्म । एवं स्थिते नास्माकं रूढसरलार्थपरित्यागेन यौगिकक्षिप्तार्थसंश्रयणं शोभते । हेतुमद्विर्विनिश्चितैरात् विशेषयोः स्वारस्यं क्लिष्टार्थसंश्रयणे गतं स्यात् । गीतारहस्यकारश्चैतद्विशेषणबलादेव ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य वे नैतसूत्राण्येवार्थ इत्यज्ञीकृतवान् । व्यासस्य मूलगीतामनुसृत्य ब्रह्मसूत्रस्य गीतास्मृत्युदाहरणानि वैशम्पायनेन प्रतिसंस्कृतायां गीतायां ब्रह्मसूत्रोल्लेखश्चेति परस्परविरोधपरिहारः ॥

अपि च गीताशास्त्रं बादरायणस्यातीव पूज्यमासीदिति तस्य प्रमाणत्वेनोदाहरणमेव स्पष्टोकरोति । गीताशास्त्रे परिदृश्यमाने साङ्गत्यमतं सर्वथा समर्थितम् । फलत्यागपूर्वको निःसङ्गः कर्मशेषाश्च सुतरां श्लाघितः । “सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च” इत्यादौ । बादरायणस्तु साङ्गयासद्वान्तेषु न किञ्चिदप्यज्ञीकृतवान् । साङ्गयानां त्रिगुणां प्रकृतिं निरस्य तस्याः स्यन्ते तेजोऽवज्ञात्मिकां प्रकृतिं स्यापितवान् । फलत्यागपूर्वकनिःसङ्गकर्मयोगमधिकृत्य नैकमपि सूत्रं रचितवान्निजे दर्शने । प्रत्युत “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” १.३.३३. इत्यधिकरणेन जीवस्य कर्तृत्वम् । “फलमत उपपत्तेः” ॥

इत्यधिकरणेनेश्वरात्कर्मफलप्राप्तिं च सूत्रयन्वसरे प्राप्तेऽपि फलत्यागपूर्वकनिः-सङ्गकर्मयोगं प्रत्युपेक्षितवान् । तस्माद्वादरायणस्योपलब्धायां मूलगीतायां कागिल-साङ्गयं फलत्यागपूर्वकनिःसङ्गकर्मयोगं चाधिकृत्य नास्तीत्येव वक्तुं शक्यते । यदि

मूलगीतायां द्वयोः प्रतिपादनं प्रकृतगीतायामिवावर्तिष्यत तद्विं बादरायणस्तथा निष्कण्टकं साङ्घ्यं न निराकरिष्यत् । अकरिह्यच्चैकं फलत्यागपूर्वकनिःसङ्कर्कर्म-योगमधिकृत्याधिकरणम् । तदा तस्येशोपनिषदः प्रथमौ द्वौ मन्त्रौ साहाय्यकं कर्तुं प्रभवतः । गीताशास्त्रोपबृहितयोस्तात्तशोऽर्थः कर्तुं शक्यः ॥

केचिज्ञ केवलं वैशम्पायनात् सौतेरप्यर्थवाचीनं बादरायणं मन्यन्ते । तज्ज विचारसहम् । बादरायणो जैमिनिश्च समकालिकावित्यत्र न कस्यचिद्विवादः । जैमिनेः पूर्वमीमांसादर्शने सहस्रसंवत्सरसत्रचर्चायामेकं ऐतिहासिको विषयः स्पष्टो भवति । (जै.सू.६.७.३१-४०) सूत्रकारस्य जैमिनेः काले बहुसहस्रवर्षजीविनां मानवानां कथाप्रचारो नास्तीति । अस्ति स सौतेः काले । ययाति-श्रीरामप्रभृती-न्सौतिर्बहुसहस्रवर्षजीविनो हि वदति । तस्याज्जैमिनिः सौतेः प्राचीन इति तर्कः साधुः । का सा सहस्रसंवत्सरसत्रचर्चा । मनुष्याणां सहस्रवर्षायुषोऽसम्भवात्सहस्र-संवत्सरसत्रं देवयोनीनामिति पूर्वः पक्षः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वान्मनुष्याणामेवेति सिद्धान्तः । तत्र मनुष्याणां सहस्रवर्षायुषोऽसम्भवः सामर्थ्यराहित्यादुदाहरणादर्शनाच्च पक्षद्वयेनाप्यङ्गीकृतः । एकदेशी कार्णजिनिर्नामाचार्यस्तं कुलकल्पं ब्रवीति ।

एकेनारब्धं कर्म यावत्सहस्रवर्षं क्रमेण तद्विद्याश्वालयेयुरिति कुलकल्पपद्धतिः । सिद्धान्ती लावुकायनो नामाचार्यः । विधायकवाक्ये सहस्रशब्दः संवत्सरशब्दो वा गौणार्थः कार्य इत्यभिप्रायं दत्तवान् । तदनुसारेण जैमिनिः संवत्सरशब्दमेव गौणं कृत्वा संवत्सरसहस्रं दिनसहस्रपरं स्थापितवान् । सौतेर्महामारतं चेत्सूत्रकाराजै-मिनेः पूर्वं स्यात्तस्त्रं पूर्वयुगजातानां दीर्घायुषामिति पक्ष एकः प्रत्यवतिष्ठेत । तत्प्रस्ताव एव नास्ति ॥

इतश्च पूर्वमीमांसादर्शनकारान्महाभारतमर्वाचीनम् । सर्वा च गीता न मूल-भारतस्या । गीतैकदेश एव मूलभारतस्यः । यतः—

(१) सहस्रसंवत्सरसत्राधिकरणसूत्राणि”

“सहस्रसंवत्सरं तदायुपामसंभवान्मनुष्येषु” ॥ अपि वा तदधिकारात् । मनुष्यघर्मः स्यात् । नासामर्थ्यात् । सम्बन्धादर्शनात् । स कुलकल्पः स्यादिति कार्णजिनिरेकसिन्न-सम्भवात् । अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् । विप्रतिषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः । संवत्सरो विचालित्वात् । सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् । अहानि वाऽभिसङ्घात्यात्वात्” ॥

“यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरत्ताः पार्थं नान्यदस्तीति वादिनः ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
कियाविशेषबहुलां भोगैश्चर्यंगति प्रति ॥
भोगैश्चर्यंप्रसक्तानां तथाऽपहृतचेतसाम् ।
न्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥”

(भी. २६. ४२—४४.)

इति गीताइलोकैज्ञेयमिनिमानुयायिन एव निन्द्यन्ते । वेदवादरत्तत्वं च वेदवाक्यार्थविचारः । नान्यदस्तीति वादश्च कर्मणो न परं किञ्चिद्विद्यत इति वादः । स्वर्गपरत्वं च स्वर्गस्यैव परमगत्यवेन ज्ञानम् । इदं च सर्वं जैमिन्युपज्ञस्य शास्त्रस्य खण्डनार्थमुपच्छेपणम् । जैमिनेः पूर्वमस्य मतस्य नास्ति प्रचारः । अस्तु नाम यागप्रचारः । सोऽन्योनान्यदस्तीति वादात् । तस्माजैमिनेर्वाचीनोऽयं ग्रन्थः । एतेन जैमिनिसमकालिकाद्वादरायणादर्वाचीनं महाभारतनिर्माणं गीतैकदेशनिर्माणं चेति दृढीभवति ॥

इतश्च महाभारतनिर्माणमनन्तरं वादरायणात् । वेदान्तदर्शने वैशेषिकमतस्यैव खण्डनमस्ति न न्यायमतस्य । तस्य खण्डनं चावश्यं करणीयं वेदान्तसिद्धान्तविरुद्धानां बहूनां सिद्धान्तानां तत्र सद्गावात् । न कृतं केन हेतुना ? साङ्घययोगवैशेषिक-बौद्ध-जैन-पाशुपत-पाञ्चालत्रवदस्यापि प्रधानं निर्विवादम् । अर्वाचीनतवादप्राप्तिरेव तत्र कारणं वक्तव्यम् । महाभारतं तु न्यायदर्शनादर्वाचीनमित्यनुमातुं शक्यते । “पञ्चावयवयव्युक्तस्य वाच्यस्य गुणोषधित” । इति सभापर्वस्य कच्चिदध्याये नारदवर्णने विद्यते । अत्र पञ्चावयवाश्च न्यायशास्त्रप्रसिद्धाः । प्रतिज्ञाहेतुटष्टन्तोपनयनिगमनानि । वैद्यमहाशायाश्चात्र न्यायदर्शनोल्लेख एव सम्पद्यत इत्यङ्गीकरोति ॥

इतश्च महाभारतादेवान्तदर्शनं प्राचीनम् । भगवद्वीतैकदेशाच्च । वेदान्तदर्शने ध्यानयोगः “आसीनः सम्भवात्” ।

इत्यादिनौपनिषत्पद्धत्याऽस्तमनि ब्रह्मभावनारूप एवोपदिष्टः । न तत्र शारीरो हठः कश्चिद्वुच्यते । महाभारतान्तर्गतर्गातैकदेशे तु “सम्प्रेक्ष्य नासिकायं स्वं द्विशश्चानवलोकयन्” इति ध्यानयोगे हठयोगमुद्रा काच्चिद्वृपदिष्ट्यते । यां भूचरीमाहुः । को ग्रन्थः प्राचीनः ? वाचका एव परीक्षन्ताम् । एकं प्राचीनोपनिषदां सन्निकृष्टम् । अन्यदर्वाचीनानाम् ।

ननु “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इतिबादरायणेन योगमतं खण्डितम् । योगदर्शनकारः पतञ्जलिः । स च “स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा” ।

इति पाणिनिसूत्रस्य भाष्ये “जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्” इति वार्तिकं व्याचक्षणः प्रत्युदाहरणत्वेन “पुष्ट्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा” इत्युदाहरति । तस्मात्पतञ्जलिः पुष्ट्यमित्रादप्यर्वाचीन इति गम्यते । समकालिको वा तस्य स्यात् । योगदर्शनोल्लेखाद्वादरायणः पतञ्जलेर्वाचीनो वक्तव्यः । तस्मादप्यर्वाचीनं चेद्वारतं परिदृश्यमानं सुतरामर्वाचीनं प्रसज्येत । पुष्ट्यमित्रस्य काल एव मिलिन्दस्य यवने-श्ररस्य दण्डयात्राः । तदैव यवनपण्डितसहवासप्राबल्यादस्मदीयानां ज्यौतिषे राशिज्ञानं सम्पन्नम् । तस्मात्ततः प्रभृति राशियुगमिति चारित्रिकं नाम दातुं योग्यम् । महाभारते क्वचिदपि नास्ति राशीनामुलैऽसः । तस्मात्तत्रिर्माणं राशियुगात् प्रागेव सम्पन्नमिति वक्तव्यम् । बादरायणादर्वाचीनत्वमेवं महाभारतस्यासङ्गतमिति चेत् । नास्तीहशस्य भयस्यावकाशः । “अथ तदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सूत्रेणोपक्रान्तः कापिलसाङ्घ्यानुबन्धी तदीयसिद्धान्तप्रतिष्ठो योग एव बादरायणेन निराक्रियते न पातञ्जलो योगः । भगवता शङ्करेणापि भाष्ये स एव ग्रन्थं उदाहृतः । न पातञ्जलः । स च सम्प्रति ख्विलत्वान्नोपलभ्यते । तस्मान्न भेतव्यं बादरायणस्य प्राचीनत्वाङ्गीकारे पातञ्जलेरप्यर्वाचीनं महाभारतं प्रसज्येतेति ॥

भवद्विरपि तादृशं पातञ्जलादपि प्राचीनं योगदर्शनमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा महाभारते भगवद्रीतासु च योगशास्त्रमसङ्कुलितिं पातञ्जलमेवाक्षिपेत् । न केवलं योगशब्दः । “समाधौ न विधीयते” इति समाधिशब्दश्च गीतायां प्रयुज्यते । स च योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धः शब्दः । तस्मान्महाभारतादपि प्राचीनमेकं योगशास्त्रं सपरिभाषं ग्रन्थरूपमासीदिति वक्तव्यम् । तदैव बादरायणादपि पूर्वम् ।

अपर आह । पातञ्जलदर्शनस्य व्यासभाष्यमेकं विद्यते । स च भाष्यकाले व्यासो बादरायणः स्यादिति । इदं पदार्थबोधमूलकं कल्पनम् । क योगस्य निराकर्ता बादरायणः । क योगदर्शनभाष्यम् । तस्य भाष्यस्यापि कर्ता पतञ्जलिरेव भवति । समासतः सूत्रयित्वा व्यासतो भाष्यं चकार स योगदर्शनस्य । तेन व्यासतो यद्वाष्यं कृतं तदैव व्यासभाष्यम् । न व्यासेन व्यक्ता कृतम् ।

अन्यदस्ति लिङ्गं पतञ्जलेरपि प्राचीनो बादरायण इति विषये । “नडादिभ्यः कक्” इति पाणिनिसूत्रस्य नडादिगणपाठे बादरशब्दोऽस्ति । प्रायो गणपाठे पठिताः शब्दाः पाणिनेरेव भवन्ति पाणिनीयत्वाद्ब्रणपाठस्य । क्वचित्तेषामपर्याप्तत्वे गणसूत्रेण केवलं शब्दपाठेन वा वार्तिककारस्तं गणं पूरयेत् । अत्र गोत्रापत्यमित्यर्थं नडादिभ्यः कफिक्वधीयते । नाडायन इत्यादिरूपसिद्धद्वयर्थम् । अत्र गणे बादरायणरूपसिद्धये बदरशब्दः पठितः । बादरायणश्च बदरस्य पौत्रः । तस्य पुत्रो बादरिर्बादरायणस्य पिता बादरायणसमकालिकः । जैमिनि-बादरायणतन्त्रयोर्यवन्त आचार्या उल्लिखितास्ते

सर्वे तत्समकालिका एव भवन्ति । यदि तयोरपेक्षया प्राङ्गो भवेयुस्तर्हि ग्रन्थकृत इति वक्तव्यं स्यात् । ग्रन्थं विना प्राचीनस्य मतं कथं ज्ञातुं शक्यम् ? तेषां ग्रन्थाः कापि नोपलभ्यन्ते । तेषां ग्रन्थकृत्वप्रसिद्धिश्च नास्ति । अपि च पूर्वमीमांसायामपशुद्वाधिकरणे जैमिनि-बादर्योः पक्षप्रतिपक्षस्वीकारेण वादो दृश्यते । बादर्यत्रेययोऽस्मि । सा सम्पूर्णा चर्चा समकालिकानामिव दृश्यते । आपत्तिदानानि परिहरणानि च समकालिकानामिव भवन्ति । तस्माद्वादरायणादपि पूर्वेषां बदरगोत्रजानां बादरायणानां रूपसिद्धये पाणिनेन्डादिगणे बदरशब्दपाठ इति वाद आश्रयितुमशक्यत्वात् । बदरपुत्रसमकालिकस्य बादरायणस्य बदरपात्रत्वस्यैव सम्भवेन ततः प्राचीनानां बादरायणानामसम्भवात् । अपि च बदरापेक्षया बादरायण एव मुख्यो गोत्र-चर्चासु । शुद्धाङ्गिरःसु बादरायणगोत्रमेकं हि दृश्यते न बदरगोत्रम् । बादरायण-गोत्रजन्मानो ब्राह्मणाः द्रविडेषु महाराष्ट्रे षु च दृश्यन्ते । एवं बदरो बादरायणपितामहत्वेनैव प्रसिद्धः बादरायण एव गोत्रकृत्वेनेति सिद्धयति । ईद्वशो गोत्रकृन्मुनिः पतञ्जलेरप्यर्वाचीनो यद्युच्येत बौधायन आचार्यः (गोत्रप्रवराध्यायकृत ब्रह्मसूत्रवृत्तिकृच्च) ततोऽप्यर्वाचीनः प्रसज्येत । महाभारतेऽश्वमेधपर्वणि ‘श्रवणादीनि ऋक्षाणि’ इति स्पष्ट उहेखोऽस्ति । धनिष्ठादीन्येव ऋक्षाणीति श्रौतसूत्रे स्तु वद्विति बौधायनः । तस्माद्वौधायनो महाभारतनिर्माणादर्वाचीनं कालं प्रतिनेतुम-शक्यः । नन्वस्तु बौधायनोक्तो गोत्रकृद्वादरायणोऽन्यः प्रसिद्धबादरायणस्य पूर्वज इति चेत्प्रसिद्धपरित्यागेनाप्रसिद्धकल्पनं बादरेवादरायण-जैमिन्यपेक्षया न्यायविरोधेन सुतरां प्राचीनत्वकल्पनं च प्रसज्येयाताम् । अन्ये च दोषाः प्रागुक्ताः सन्त्येव ।

ननु “नडादिभ्यः फक्” इति सूत्रस्य गणपाठे वदरशब्दं वातिककारः प्रक्षिप्तवान्वादरायणरूपसिद्धयर्थमेति ब्रम इति चेत् । तथाऽपि न बादरायणस्य महाभारतनिर्माणादर्वाचीनोनत्वसिद्धिः । वैर्तिककारस्य महाभारतकारादपि प्राचीनत्वात् । न केवलं महाभारतकारात् न्यायदर्शनकाराच्च प्राचीनः । यद्वार्तिककारो व्यक्ताकृती उभावेवार्थो स्ववार्तिकेषु पक्षीकृत्य मीमांसते शब्दार्थचर्चायाम् । न्यायदर्शनकास्य तु व्यक्त कृतिजातयस्ययोऽर्थाः । जातिराकृतेभिन्ना तस्य । वार्तिककारः पूर्वमीमांसाकारो जैमिनिश्चाकृतिर्भिन्नां जाति न जानीतः । एतस्माच्च कारणाऽजैमिनि-कात्यायनाभ्यामर्वाचीनो न्यायदर्शनकार इत्यनुमातुं शक्यते । किमु वक्तव्यं तस्मादप्यर्वाचीनस्य महाभारतकारस्य विषये ॥

(१) ‘उभे काष्ठे अभियजेत । माघमासे धनिष्ठाभिहत्तरं गैति भानुमान् । अधाइलेषस्य श्रावणस्य दक्षिणोपनिवर्तते । इत्येते काष्ठे भवतः’ ॥ बो० श्रौ० १६-२९-३०.

इतश्च जैमिनेरवाचीनो न्यायदर्शनकारः जैमिनेः शब्दनित्यत्ववादे यानि कारणान्युक्तानि तानि सर्वोपयपि परिहृतानि गौतमेन । गौतमेन यान्युक्तानि शब्दस्यान्नित्यत्वे कारणानि तान्यपरिहृतानि जैमिनिना । तस्मान्नास्ति जैमिनिसमकालिको बादरायणो महाभारतकारादधर्वाचीन इति । स्थितमेव वैशम्पायनादपि प्राचीन इति ॥

नवेवं चेद्वैशम्पायणो बुद्धादर्वाचीनः प्रसज्येत । बादरायणेन हि जैन-बौद्धमते खण्डिते निजे दर्शने । नैषा विप्रतिपत्तिः । महावीरसिद्धार्थयोर्जननात्प्रागपि लोकायतिकक्षणिकविज्ञानशून्यमूलवादानां बीजानि सन्त्येव । जैना बौद्धाश्च तदङ्गीकुर्वन्ति । सुगतो बुद्धः शाक्यमुनेर्बुद्धाद्विन्न एव भवति । अत एवामरसिहश्र “सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः” इत्यादिना सुगतस्य नामवेयान्यभिधाय “शाक्यमुनिस्तुयः” इत्यादिना तुशब्दप्रयोगाद्वैतमबुद्धं सुगतात्पृथक्रोति । न च महावारो वर्धमानापरपर्याय एव सर्वज्ञादिपदाभिधेय इति वाच्यम् । महावीर-वर्धमानशब्दयोस्तत्रापाठात् । वर्धमानस्य जिनसंज्ञा गौतमस्य बुद्धसंज्ञा च शङ्करसंज्ञेव तत्पीठस्थानाम् । वर्धमानशाक्यमुनो वभावपि जीर्णप्रायजैन-बौद्धसम्प्रदायोद्वारकावेव न नूतनसम्प्रदायप्रवर्तकाविति तच्चरित्राभिज्ञानां विदितो विषयः । यथा प्रागेव स्थितस्य पाञ्चरात्रसम्प्रदायस्य रामानुजस्तद्वत् । छान्दोग्येऽपि शून्यवादमूलसूत्रमनूद्यखण्डितम् । “तद्वैक आहुरसदेवेदमप्र आसीत्” इत्यादिना । बृहदारण्यकोपनिषदपि निद्रावर्णने । “अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः श्रमणोऽश्रमणः तापसोऽतापसः” इति श्रमणमुलित्यत्वति । श्रमणश्च जैनसन्न्यासी । यदि वर्धमान-सिद्धार्थाभ्यां प्राकृतन्मतप्रस्ताव एव नास्तात्प्रभ्युगम्यत तर्हि छान्दोग्यबृहदारण्यकोपनिषदा गौतमबुद्धादर्वाचीने प्रसज्येताम् । तस्माद्वैस्यसूत्रेषु खण्डिताः लोकायतिक-क्षणिकविज्ञानशून्यसिद्धान्ताः वर्धमान-सिद्धार्थाभ्यां जन्मतः पूर्वस्थिता इत्येव सुवचम् । एवं च महाभारतोदाहृतो जैमिनिः आश्वलायनोदाहृतो जैमिनिश्च सूत्रकारादजैमिनेरन्यो न कल्पयितव्यः । द्वैपायनबादरायणो तु भिन्नावेव भवेताम् । एक उपनिषद्ब्रूयोऽपि प्राचीनः । अन्योऽर्वाचीनस्ताभ्यः । पूर्वस्य ग्रन्थं उत्तरस्य स्मृतिरासीत् । स्वस्यैव ग्रन्थं स्वयं स्मृतित्वेन न कोऽप्युदाहरेत् ॥

सुमन्तु-जैमिन-वैशम्पायन पैलाः सब्रह्मचारिण इति महाभारतोक्तं यदि सत्यं तर्हि तेषां गुरुर्वादरायणव्यास एवेत्यत्र न कश्चित्संशयः । द्वैपायनस्तु गुरुपरम्परायां परमः अयं तु पुनर्विचारणीयो विषयः । न सिद्धान्तव्याऽङ्गाकर्तुं शक्यते ॥

विभूतियोगाध्याये—“हन्त ते कथयिष्यामि दित्या ह्यात्मविभूतयः” सेनानी-नामहं स्कन्दः” पाणिनिव्याकरणविश्वद्वप्रयोगदर्शनाद्वैशम्पायणो व्याकरणसूत्रकारात्

पाणिनेः प्राचीन इत्यनुमानम् । ननु सोऽध्यायो व्यासस्य स्यात् । न । “मुनीनाम-
र्थहं व्यासः” इति व्यासस्य विभूतिवेन कथनात् । व्यास एव आत्मस्तुतिं तथा
कृतवानिति वक्तुमसाम्प्रतम् । वैशम्पायनस्य तु व्यासस्तुतिर्युक्तैव भवति । भागव-
ताद्यर्थाचीनग्रन्थेषु तत्र तत्र दृष्टा व्याकरणविद्वाः प्रयोगास्तु ग्रन्थकृत ग्रन्थित्व-
द्योतनाय तत्र कविना बुद्धिपूर्वकं कृता इति न दृष्टान्तोऽत्र युक्तः । एवं च वैशम्पायनः
पाणिनेरपि प्राचीन इति सिद्धान्तः ई० पू० किञ्चिदूनाधिकसहस्रवर्षमिते काले स
बभूवेति वक्तुं शक्यम् ॥

भारतस्य श्रोता जनमेजयस्तु तत्समकालिकः प्राचीनपरीक्षिद्वंश्यः किञ्चि-
द्राजा । परीक्षित्पुत्राज्जनमेजयादैतरेयशतपथब्राह्मणप्रसिद्धादन्य एव भवति । स
परीक्षिद्गोत्रजत्वात्पारीक्षितः तस्य सर्पयागं प्रति विचारयितुं नेदं स्थलम् । वैशम्पा-
यनसमकालिकत्वादेव हेतोरस्य साक्षादर्जुनप्रपौत्रत्वं नेति यदुक्तं तदेवालमत्र
प्रकरणे । अर्जुनपौत्रं परीक्षितमारभ्य पुराणेषु या वंशावली दीयते । सा न
विश्वसनीया । प्राचीनभारतीयमतानुवादियवनपण्डितोक्तपुरुषान्तरविरोधात् । तस्मा-
द्यावत्पारीक्षितो जन्मेति श्लोको न कस्मैचित्कालनिरूपणायोपयुक्तयते । परीक्षितः काले
सप्तर्षयोभघायुक्ताः नन्दकाले पूर्वाषाढायुक्ताः तेषां शतं शतं वर्षाणि नक्षत्र एकैकस्मिन्
स्थितिरित्यादिपौराणिककल्पनं उयोतिर्विदो नाङ्गीकर्तुं प्रभवेयुः । इतरेषां नक्षत्राणामिव
सप्तानामृषीणामपि स्थिरगोलत्वात् । यदि नन्दकाले ते पूर्वाषाढानक्षत्रे स्युरुहिं
तैरधुना स्वातीनक्षत्रे वर्तितव्यम् । तस्मान्निरूपयोगः कालनिर्णये सप्तर्षिचारः स्वयमेव
पूर्वमसिद्धत्वात् ॥

पञ्चमं प्रकरणम्

युगविचारः

समाप्ता प्रायो बहिरङ्गपरीक्षा । ऋक्मन्त्रयुगमध्यकाले पाण्डुवा आसन् । उपनिषत्पूर्वकाले जयेतिहासकारो व्यासः उपनिषद्धयो वेदाङ्गज्यौतिषाचान्तरे काले वैशम्पायनः अशोकस्थ काले सौतिः अयं पर्यवसन्नः सिद्धान्तः । पाण्डवकथाकालविषये परिहर्तव्यमेकमवशिष्टम् । “प्राप्तं कलियुगं विद्धि” “पतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते” अन्तरे चैव सम्भासे कलिद्वापरयोरभूत् । स्यामन्तपञ्चके युद्धं कुरु-पाण्डवसेनयोः ॥” इति महाभारतस्थवचनानि कलियुगादौ भारतयुद्धं प्रवृत्तमिति वदन्ति । एतेषां वचनानां तृतीयं कर्तुमेवाचार्यचिन्तामणिः पाण्डवानां कालनिर्णयं प्रति ऋक्मन्त्रसंहितापर्यन्तं धावन्नपि पुनर्ब्रह्मणकालं प्रत्यायातः । सम्प्रति तानि परिहर्तव्यानि । न चेद्वृक्मन्त्रयुगमध्यवादो न दृढं तिष्ठेत् ॥

अत्रेदं पृच्छामः किं कलियुगमेकमेव द्वात्रिंशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्ष्वर्षमितम् उताहो अन्यान्यपि युगानि यथापञ्चाङ्गोक्तप्रमाणानि । नाद्यः । अर्धजरतीयन्यायेन कार्यासिद्धेः । यदि पञ्चाङ्गस्थं सूर्यसिद्धान्ताद्युक्तं युगवर्षप्रमाणं सत्यं गृहेत तर्हि कृतादीनामपि वर्षप्रमाणं सत्यं प्राह्यम् । कलिप्रमाणमात्रं सारम्भदिवसं गृहीत्वाऽन्येषां युगानां प्रमाणानि प्रत्युपेक्षाकर्तुमशक्या । यद्युपेक्ष्येत सर्वमप्युपेक्ष्यम् । न द्वितीयः प्राचीनभारतपण्डितमतानुयायियवनपण्डितोक्तदक्षकालविरोधापत्तेः ॥

अपि च महाभारते मनुस्मृतौ च यच्चतुर्युगप्रमाणमुच्यते तद्वादशसहस्र-वर्षात्मकम् । न तत्र वर्षाणि दिव्यान्युच्यन्ते । अर्बाचीनविष्णुपुराणसूर्यसिद्धान्तादिप्रन्थसामस्याय तेषां दिव्यत्वमर्बाचीनैः कल्पयते । न तद्विमर्शसहम् । मनुस्मृतौ तु द्वादशसहस्रात्मकं युगं तु देवानां युगमुच्यते । दिव्यत्वं युगस्यैव न वर्षस्येति वाचकैलक्षीकर्तव्यो विषयः अमरसिद्धेऽपि “मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेक-सप्ततिः” इति युगस्यैव दिव्यत्वं वदति न वर्षस्य दिव्ययुगकीर्तनैन मानुषं युगमन्यद्विद्यत इति स्फुटं प्रतीयते । तत्प्रायः पञ्चसंवत्सरमयं स्यात् । केचित्तु सावनं मानमेव मानवं चान्द्रं पितृयं सौरं दिव्यं च मन्यन्ते । तद्वर्षस्य मानवत्वादि-चर्चायामुपयुक्तं भवेत् । न युगस्य ॥

प्रकृतमनुसरामः । यदि विष्णुपुराणाद्युक्तविषया द्वादशसहस्राणि वर्षाणां षष्ठ्युत्तरत्रिशतगुणितानि कुर्मः । तर्हि या दश्यापत्तिः सा दर्शिता । यदि न कुर्म-स्तर्हि कलियुगस्य प्रमाणं द्वादशशतान्येव वर्षाणाम् । तद्रीत्या सम्प्रति कृतयुगस्य

चतुर्थः पादः स्यात् । एतत्कष्टमालेऽच्यैव शोधकाः युगस्य मानवर्वर्षसङ्घयां वकुं विभृयति ॥

नास्त्यस्य कष्टस्य न निवारणोपायः । यन्महाभारते तदनुसारिण्यां मनुस्मृतौ च कृतादीनां प्रमाणमुक्तम् । तत्पूर्णे चतुर्युर्गे धर्मस्य पादक्रमेण ह्वासं पश्यता सौतिनाऽनुमानेन कल्पितम् । त्रेतायां त्रिपाद्वर्मः द्वापरे द्विपादिति नामलिङ्गाभ्यामनुमितिः कृता । तदनुसारेण कलौ धर्म एकपात्कृते चतुष्पादिति कल्पनं कृतम् । पादसङ्घया क्रमेण तत्त्युगर्वर्षसङ्घयोक्ता । वस्तुतस्तु धर्मो यदि वर्धते क्रमेण वर्धते । यदि क्षीयते क्रमेण क्षीयेत । न कल्पन्ते शून्यविन्दुं प्रत्यगत्याकस्मात्कृतादौ (कृतादौ) पूर्णरूपं प्राप्नुयात् ॥

महाभारतादपि प्राचीनमैतरेयब्राह्मणं युगान्यधिकृत्यैव वदति—

“कलिः शायानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् ॥”

अहोरात्रेणोपमीयतेऽत्र चतुर्युगम् । शायान इति रात्रेलक्षकं पदम् । चरन्त्यहः । संजिहान इति सायं सन्ध्यायाः । उत्तिष्ठन्नित्युपसः । (प्रातः सन्ध्यायाः) उड्डवलं युगं कृतयुगम् । तामसं कलियुगम् । तमःप्रकाशमित्रे अन्ये युगे । त्रेतायां क्रमात्प्रकाशस्याभिवृद्धिः । द्वापरे तमस इति विशेषः । समाजस्येश्वरप्रब्रणत्वं उग्रोतिः । संसारप्रवणत्वं तम इति व्याख्येयम् । एकत्र जीवितयात्रालक्ष्यं पारमार्थिकं सुखम् । अन्यत्र सांसारिकम् । एतदौपगम्यगम्यं किमपि तात्पर्यम् । अन्यचौपम्येन गम्यते । अहोरात्रस्य प्रमाणं षष्ठिर्धटिकाः । युगस्य द्वादशर्वर्षसहस्राणि । उषसः पञ्च सात्राहः पञ्च दिनस्य पञ्चविंशतिः रात्रेः पञ्चविंशतिरिति यथा विभजामः तथा त्रेतायाः सहस्रं वर्षाणि द्वापरस्य सहस्रं कृतस्य पञ्चसहस्राणि कलेः पञ्च-सहस्राणीति विभाग इति । त्रेता-द्वापरो सन्धियुगे । कृतकली मुख्ययुगे इति च । महाभारतेऽपि सन्ध्या-सन्ध्यांशप्रामाण्यं सहस्रद्वयमेवोच्यते । अत्रोमे सन्ध्ये उभे युगे इति विशेषः । तद्रीत्या सम्प्रति कतिपयैर्वर्षेनायुगमारब्धम् । गतः कलिर्गते विकारिणि वर्षे । त्रेता च कलिकृतसन्ध्या । भारतयुद्धं तथाऽपि कृतयुग एव प्रसर्येतेऽनि चेत् नैष दोषः । युगसङ्घयानस्येव कलियुगयुद्धप्रतिपादकवचनानां च सौतेरेव कल्पनत्वात् । दिव्यवर्पगणितेन मानवर्वर्षगणितेन चोमयथाऽपि तत्प्रोक्तसङ्घयानस्य विफलत्वात्तदुक्तकलियुगारम्भभारतयुद्धप्रतिपादकवचनानि विश्वमितुमशक्यानि ॥

षष्ठं प्रकरणम्

एतशारिः सूर्यः कः ?

निरुपितं द्वितीयस्मिन्प्रकरणे भारतचरित्रमाद्रीयुगे निर्वृत्तमिति । यदि तन् सत्यमृग्वेदसंहितायां भारतचरित्रसूचनेनावश्यं वर्तितव्यमिति प्रतिवादी पृच्छेत् । यद्यपि स्तुतिग्रन्थे तत्समकालिकचरित्रोल्लेखेनावश्यं वर्तितव्यमिति नास्ति नियमः । नथाऽपि केषाच्चिदितरेषां चरित्रांशानां तत्रोल्लिखितत्वादीदशसुप्रसिद्धचरित्रांशानुल्लेखः सन्देहस्य पुनः कारणं स्यात् । अस्त्युल्लेख इति ब्रूमः । अत्रैषा परीक्षा भवति ॥

अस्ति ऋग्वेदसंहितायां भगवान्निन्द्र एतशं नाम ऋषिं सूर्याद्रक्षेति कथा । तत्रैतशारिः किं साक्षात्सूर्यः उताहो सूर्यस्य तेजोशावतारः कश्चिन्महापुरुषः । आहो-स्वित्सूर्यो नाम कश्चित्साधारणो वीरः ? न साधारणो वीरः ।

यदुच्यते—

“यत्रोत मर्यायाकामरिणा हन्द्र सूर्यम् ।

प्रावः शचीभिरेतशम् ॥” ऋ. सं. ४. ३०. ६. वामदेवः ।

(उत अपि च । यत्र यस्मिन् युद्धे । मर्याय मरणधर्मवते एतशाय । सूर्यम् । अरिणाः अहिसीः एतशार्थं सूर्यमहिसीरिति यावत् । (तत्र युद्धे) शचीभिः कर्मभिः । एतशम् । प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । कमिति पूरणो निपातः ।) अस्यामृत्ति एतशार्थमिन्द्रेण कृता सूर्यस्य हिंसा तदा बहुभिः कर्मभिरन्द्रकृतैतशस्य रक्षा च प्रतिपाद्येते । अत्र मर्याय सूर्यमरिणा इति देवतायाः प्रभाववर्णनम् । यदि सूर्यः साधारणो मनुष्यः स्यात्तर्हि मर्याय सूर्यमिति सूर्यस्य मर्याविलक्षणत्वोक्तिर्न सज्जच्छेत् । अपरा चात्र ऋग्भवति—

“अघ कत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीस्परा एतशो कः ?”

ऋ. सं. ५. २९. ५. गौरवीतिः ।

(मघवन् हे इन्द्र । यत् यस्मात्कारणात् । एतशो । पतन्तीः अभिद्रवन्तीः । पुरः सतीः अभिमुखीः । सूर्यस्य । हरितः अश्वान् । उपरा पराङ्मुखीः । कः अकरोः । (तस्मात्कारणात्) अघ अनन्तरम् । कत्वा तेन सूर्याश्वपराङ्मुखीकरणेन कर्मणा । तुभ्यं विश्वे सर्वे । देवाः । सोमपेयं सोमपानम् । अन्वददुः आनुपूर्व्येण

दत्तवन्तः । यन्महान्तं सूर्यमनयस्त्वात्सर्वेषां देवानामाराध्योऽभव इति यावत् ।) यद्येष सूर्यः साधारणो मनुष्यः स्यात्ज्ञयादिन्द्रस्य सर्वदेवतास्त्वाधिक्यं न सङ्गच्छेत् ॥

ऋचोरनयोरयमैतिहासिकोऽशः प्रतीतो भवति । “सूर्येत्पर्योर्युद्धमभूत् । तत्र सूर्यस्याश्वानेतशेऽभिद्रवत इन्द्रो पराक्षमुखानकरोत् । अपि चैतशस्याथं सूर्यं हिसितवान् । एतशं च रक्षितवान् । स च सूर्यो न साधारणो मनुष्यः ॥

न चायमेतशारिः साक्षात्सूर्यः । साक्षात्सूर्यस्य मनुष्येण सह युद्धस्यासम्भवात् । साक्षात्सूर्येण सह मनुष्यस्य द्वेषासम्भवाश्चापरिशेषादयं सूर्यस्य तेजोऽशावतारो महापुरुषः । मानवजन्मापि दिव्यप्रकृतिकः प्रमाणं चात्रेदं भवति—

“अस्मा इदुत्यदत्तुदायेषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।
प्रैयशं सूर्यं पसृधानं सौवश्ये सुचिमावदिन्दः ॥”

ऋ. सं. १-६१-१५ नोधाः ।

(यत् यस्मात्कारणात् । भूरेः प्रभूतस्य जगतः । ईशानः पतिः इन्द्रः । एकः एक एव । वब्रे आवृतवान् व्यापकत्वेन भुवनं पराकमेण शत्रुन्वेति योग्यकर्माध्याहारः । अत्र वृणोत्तिवृत्तव्रह्मणादिशब्देष्विवावरणार्थकः । (तस्मात्कारणात्) अस्मा इत् अस्मै इन्द्रायैव । एषां सर्वेषां देवानां मनुष्याणां च सम्बन्धिः । त्यत् प्रसिद्धं सोमरूपं हविः । अनुदायि आनुपूर्वेणादायि । उ पूरणो निपातः । अनु विश्वे अददुः सोमपैयमित्यत्रेवात्रार्थ्यर्थसङ्गतिः । विशिष्टं महतः शाखवाद्वक्तस्य रक्षणं कर्मात्तरार्थं नाह । इन्द्रः सौवश्ये स्वश्वपुत्रे । सूर्ये सूर्यविषये । पसृधानं स्पर्धमानं सूर्यमभिभवितुमिच्छन्तमित्यर्थः । सुषिंच सोमानां सोतारम् । एतशं प्रावत् प्रकर्षेणारक्षत् ।)

उत्तरार्धचस्य व्याख्याने सायणाचार्यः सूर्यस्य मनुष्यावतारत्वमेवं कथयति— “स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासाङ्गके । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सः एतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? युद्धे खश्वपुत्रेण सूर्येणाक्रान्तमेतशमिन्द्रो रक्षितवान् । खश्वपुत्रश्च सूर्यस्य तेजोशावतारत्वादेव सूर्य उक्तः । तस्मादेतशारिः सूर्यः सूर्यस्य तेजोशावतारो महापुरुषः ॥

सप्तमं प्रकरणम्

इन्द्रसाहाय्यकस्वरूपम्

सूर्यविजये यदिन्द्र एतशं रक्षितवान् । तत्कथम् ? किं परोक्षानुग्रहवशात् उताहो कस्माच्चित्प्रत्यक्षात्सम्बन्धात् ? प्रत्यक्षः सम्बन्ध एवेति विज्ञायते । अत्रैषा भवति—

“यत्तुदत्सुर एतशं वङ्कूदातस्य पर्णिना ।
वहृकुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्गन्धर्वमस्तृतम् ॥”

ऋ. सं. ८. १. ११. मेधातिथि-मेध्यातिथी ।

यत् यदा सूरः । एतशं तन्नामकमृषिम् । तु दत् बाधितवान् । (तदा) शतक्रतुः इन्द्रः । वङ्कू वक्तगतिना वक्तगतिभिः । पर्णिना अश्वेन अश्वैः । बहुषु व्यत्ययेनैक-वचनम् । इमा ब्रह्म बृहदिदो विषक्तोत्यादाविव बहुष्वेकवच्चनोपपत्तिः । वङ्कू इति त्रृतोयाविभक्तेरेकवचने रूपम् । शक्ती इत्यादाविव पूर्वसर्वण्डीर्घश्चान्दसः । आर्जुनेयं अर्जुनीनक्षत्रजातम् । कुत्सं एतशम् । एतशस्यैव कुत्स इति प्रसिद्धं नामान्तरम् । वहृत् नीतवान् । अस्तुतं केनाध्यहिंसितम् । गन्धर्वं सूर्यम् । त्सरत् कुटिलगत्या प्रापत् । एतेन कुत्सापरपर्यायस्यैतशस्य सूर्येण सह युद्धे इन्द्रः सारथ्यं कृतवानिःत गम्यते । अश्वैर्वहनं हि सारथ्यान्नातिरिच्यते ॥

अत्र पूर्ववाक्यप्रकृतौ सूरैतशावेवोत्तरवाक्ययां गन्धर्वकुत्सशब्दाभ्यामुच्येते । गवां किरणानां धर्ता गन्धर्व इति सायणाचार्यस्य व्याख्यानम् । गन्धर्वशब्दो मानव-जातिविशेषवाचकोऽत्रेयस्माकमभिप्रायः । सूर्यस्य पिता स्वश्वश्च गन्धर्वजातीय इत्यनेन जानोमः । रामायणे भरतेन जिता गन्धर्वीः विष्णुपुराणे नागानां मानवजाति-विशेषाणां रक्षार्थं पुरुकुत्सेन जिता गन्धर्वाश्च गन्धर्वजातीयानां मनुष्याणां सद्वावे पौराणिकं निर्दर्शनम् ॥

नन्वस्तु पूर्वप्रकृतः सूर एव गन्धर्वो गुणतो जात्या वा । कुत्सस्तु भवत्वेत-शादन्य एव वोर एतशपक्षीयः । तमेव वहृतु वातस्याश्चैरिन्द्र इति चेत् । तदा पराजितस्यैतशस्य पलायनादनन्तरं कुत्सेन्द्रौ रथेन सूर्यं प्रत्यगच्छतामिति वक्तव्यम् । तदाऽन्याऽनुपपत्तिः का ?

“सूरश्चिद्यं परितनम्यायां पूर्वं करुदुपरं जूषुवांसम् ।
भरच्चक्रमेतशः संरिणाति पुरोदधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥”

ऋ. सं. ५. ३१. ११. अवस्थः ।

(सूरः सूरस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । जूजुवांसं वेगेनापतन्तं पूर्वमभिमुखम् । रथम् । परितनस्यायां युद्धे । उपः पराङ्मुखं करत् अकरोत् सूक्ते पूर्वप्रकृत इन्द्रः कर्ताऽद्याहरणीयः । चक्रं तस्य सूरस्यैव रथचक्रम् । भरत् अहरत् रथात्पृथगकरोदिति यावत् । एतशः संरिणाति नाशयति शत्रुं सूर्यमिति प्रकरणबलादध्याहारः । इन्द्रेण सूर्यस्य रथे पराङ्मुखे कृते तद्रथचक्रे च हृते एतशस्तं सूर्यं शत्रुं जितवानित्यर्थः । (किं च) नः अस्माकम् । करुं कर्म । पुरो दधत् पुरः स्थित्वा दधानः सन् अग्रणीः सन्नित्यर्थः । सनिध्यति साधयिष्यति साधयत्विति यावत् आशीर्थे लृट्छान्दसः । प्रकृतस्यैतशस्य कर्तुरनुवृत्तिः) अत्र मन्त्रे एतशस्यैव शत्रुनाशकत्वमुच्यते । तत्कृत्स्यैतशयोर्भेदपक्षे नोपपद्यते ॥

सायणाचार्यसु एतश इति चतुर्थ्यर्थे प्रथमां मन्यते इन्द्रः एतशार्थं सूर्यरथ-
चक्रं हृतवानिति तत्पत्तेऽर्थः । तस्मिनपि पक्षे कुत्सैतशयोरभेदस्यैव साधिकेयमृक् ।
कथम् ? अन्यत्र ऋचि कुत्सार्थं सूर्यरथचक्रहृणस्योक्त्वात् यथा—

“यत्रोत बाधितेभ्यश्चकं कुत्साय युद्धयते ।
भूषाय इन्द्र सर्वम् ॥” श्र. सं. ४. ३०. ४. वामदेवः ।

(इन्द्र हे परमेश्वर । उत अपि च । यत्र यस्मिन्युद्दे । बाधितेभ्यः शत्रु-
पीडितेभ्यः स्वतन्त्रेभ्यः तामुद्गर्तुमिति यावत् । युद्धयते । कुत्साय । सूर्यं सूरसम्बन्धिं ।
चक्रं रथचक्रम् । मुषायः अहरः) अत्र कुत्ससायार्थं सूर्यरथचक्रहरणं स्पष्टमुक्तम् ।

अपि च “अस्मा इदु” इति प्रागुदाहते मन्त्रे सूर्येपस्थृधानं एतशम् इन्द्रः प्रावदिति वर्तते । सूर्यं जेतुमिच्छन्तमेतशमिन्द्रो रक्षितवानिति तस्य स्पष्टभाषयाऽर्थः । तस्य च सूर्येतशसङ्ग्यामे इन्द्र एतशाय जयं दत्तवानिति सरलं तात्पर्यम् । एतच्च कुत्सैतशशोरभेदपक्ष एव सङ्गच्छेत् । एतशस्य पलायनं सत्यं चेत्तदेव तस्य रक्षकं वक्तव्यम् । इन्द्रस्तु एतशपक्षीयस्य कुत्सस्यैव रक्षकः । तस्मान्नास्ति कुत्स एतशाद्भिन्न इति भाव ऋचाम् । इदं च ऋगन्तरव्याख्यानावसरे उत्तरत्र भूयश्च दृढीकरिष्यामः । वेदे चारित्रिकव्यक्तिनामेकैकस्य बहूनि नामानि भवन्तीत्यत्र दिवोदासस्यातिथिग्वप्रस्तोकाश्वथादिनामदर्शनं निदर्शनम् । कुत्सापरपर्योगस्यैतशास्य स्वश्वपुत्रेण सूर्यवतारयुरुषेण सह यद्वे इन्द्रः सारथ्यमकरोदिति स्थितम् । अत्रेयमपरा ऋग्भवति-

“यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।
कृत्रा वाजं न गच्यं युयुधन्कविर्यदाहन्पर्यायं भृषात्” ॥

अत्रेन्द्रस्तुतिः प्रकृता । ईशानः ईश्वरः (त्वम्) अवस्थुः रक्षणकामः सन् वातस्य वायोः । हर्योः अश्वयोः । तोदः पीडकः सन् कशाघातैश्चोदकः सञ्चिति यावत् । सारथिः सञ्चिति निष्कृष्टं तात्पर्यम् । कुत्सेन कुत्साखयेन ऋषिणा सह । सरथं समानरथं यासि प्राप्नोषि । ऋज्ञा दीप्तौ तावश्वौ च । गध्यं प्राहां गन्तव्यं शत्रुमिति यावत् । वाजं न अन्नमिति । युयूषन् युक्तवन्तः । प्राप्नवन्त इत्यर्थः । कर्तुपदं द्विवचनान्तं क्रियापदं बहुवचनान्तं एषा विप्रतिपत्तिः कर्तुपदस्य बहुवचनार्थे व्यत्ययेन द्विवचनान्तवं छान्दसमिधाय परिहर्तव्या । कदा ? यदहन् यस्मिन्नहनि कविः कुत्सस्य ज्येष्ठो भ्राता-यमुत्तरत्र निरूपयिष्यामः—गार्याय पारणाय शत्रुतरणायेति यावत् । भूषात् प्राभवत् ॥

तोदो हिंसकः वातस्य हयोरीशानः । इति सायणाचार्यस्यान्वयो विरसः । हिंसकत्वं सामान्यतः ईशानत्वं वाताश्वयोरिति द्वयमपि विसंष्टुलम् । ईशानत्वं सामान्यतः सर्वभुवनपतित्वात् । तोदत्वं वातस्य हर्योः कुत्ससारथित्वात् । वातस्याश्वयोः वात एव स्वामी स्यान्नेन्द्रः । ननु तर्हि वातस्याश्वौ कथं कुत्सस्य भवेताम् । कुत्सस्य प्राणांशावतारत्वादिति ब्रूमः । प्राणश्च वायोर्मुख्या विभूतिः । कुत्सस्य प्राणदेवतातेजोशावतारत्वं चोतरत्र निरूपयिष्यामः ।

पश्यतान्यामुच्चम् । यथा भगवतः कुत्ससारथित्वं तात्पर्येणोच्यते । साक्षात् च सूर्यचक्रहरणमुच्यते ॥

“वह कुत्समिन्द्र यस्मिन्नाकास्यूमन्यू ऋज्ञा वातस्याश्वा ।

प्रसूरश्चकं ब्रह्मादभीकेऽभिस्पृष्ठो यासिषद्वज्ञब्राहुः” ॥

ऋ. सं. १. १७४. ५. अगस्त्यः ।

इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् कामयमानो भवसि यस्य सखा भवसीति यावत् । तं कुत्सं स्यूमन्यू । स्वामिनः सुखमिच्छद्वयां । ऋज्ञा दीप्ताभ्याम् । वातस्य वायोः । अश्वा अश्वाभ्याम् । सर्वत्र तृतीयार्थे व्यत्ययेन द्वितीया । वह जनयः भूतार्थे व्यत्ययेन लोट् । भूतार्थे लोटः प्रयोगाः बहुषु स्थलेषु दृश्यन्ते छन्दसि । सारथिर्भूत्वा कुत्सं नीतवानसीति भावः । सूरः सूरस्य प्रथमा षष्ठ्यर्थे । चक्रं रथचक्रम् । अभीके समीपे । (गत्वा) प्रवृहतात् हतवानसि । प्राग्वद्बूतार्थं लोट् । मध्यमपुरुषैक-वचनस्यायं तातङ् । वज्रब्राहुः कुत्सः । स्पृधः शत्रूनभिलक्ष्य । यासिषत् गतवान् । सूर्यरथचक्रहरणादनन्तरमित्यर्थोऽप्यभ्यते ॥

अत्र सायणाचार्यस्य व्याख्यानमतीव विसंष्टुलम् । तन्मतेन गृहप्राप्तं कुत्सं तदीयवश्वौ प्रति प्रस्थापयेतोन्द्रः पूर्ववाक्ये प्रार्थ्यते । किमनेन प्रार्थनेन ऋषेर-गस्तस्य प्रयोजनम् ? यदीन्द्रभवने कुत्सो बहूनि दिनानि तिष्ठेत् अगस्त्यस्य कि-

होयेत ? एवं विसंघुलया विधया व्याकुर्वणोऽपि वांतस्याश्वौ कुत्सस्येतद्गी-
कृतवान् । तदेकं भद्रं चक्रे । यासि कुत्सेनेति मन्त्रे वातस्य हर्योरिन्द्र ईशान शक्तः ।
सारथित्वादीक्षानत्वमिति चेत् । तत्प्रियं नः ॥

यस्मिङ्काङ्गिति यच्छब्दवाक्यं सञ्जिकृष्टेन पूर्वार्धर्चस्थवाक्येनासंयोज्य
तृतीयपादस्थवाक्येन सह स विद्वान्योजितवान् । तन्मतेन तद्वाक्यस्यायमर्थः ।
“यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं
तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रं खमण्डलं खरथचक्रं वा अभीके आसन्नदेशे प्रवृहतात्
अध्वै गमयतु प्रकाशयतु” । कुत्सस्येन्द्राय हविर्दातुं प्रातः कालोऽपेक्षितः । तस्मात्त्व-
मुदितो भवेति सूर्यमगस्यः प्रार्थयते इति सायणाचार्यस्य मतेन तस्य वाक्यस्य
तात्पर्यम् । अत्राक्षन्तव्यो दूरान्वयः । वाक्यस्यभावविरुद्धा अध्याहाराः अन्ततः
कुत्सहविर्दीनार्थमैव सूर्योदयप्रार्थना तत्र चोदये आसन्न देशसम्बन्धः प्रकृतानुप-
योगी चेति सर्वं विसंघुलम् ॥

“प्रसूरश्चक्रं वृहतादभीके” ऋ. सं. ४. १६. १२. वामदेवः ।

इति मन्त्रान्तरस्योदाहृतमन्त्रपादतुल्ये पादे कुत्सप्रकरणस्ये सायणाचार्यस्य
व्याख्यानं चात्र लक्षीकर्तव्यं भवति । “तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधं अभीके
समीपे सङ्ग्रामे वा प्रवृहतात् प्रकर्षेण छिङ्गवानसि” । चक्रशब्दार्थे मतभेदोऽपि
सोऽयमर्थः प्रकरणानुरूपः । अत्र लोटो भूतार्थे वृत्तिमाचार्यः शिश्रिये । “यत्रोत
बाधिते भ्यश्चक्रं कुत्साये” तिमन्त्रे (ऋ. ४. ३४) सूर्यं सूरबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः
अपहृतवानसि” इति व्याख्यातवान् । तत्र चक्रं रथचक्रं वा आयुधं वेति न सप्त्वी-
कृतवान् । पूर्वव्याख्यानानुसारेणात्र चक्रमायुधमैव यद्युच्येत तदानीमन्यो विरोधः ।
एकत्र चक्रस्य छेदः अन्यत्रापहरणमिति । रथचक्रार्थवादिनामस्माकं मते तु अपहरणं च
रथात्पृथकरणम् । आयुधार्थादिनां त्वपहरणं बलादाच्छब्द्य स्वायत्तीकरणं वक्तव्यं
चौयं वा । उभयमपि छेदविलक्षणम् । सूरश्चिद्रथमिति प्रागुदाहृते मन्त्रे भरष्वकमिति
वाक्यं स विद्वानेवं व्याख्यातवान् । “पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं चक्रं भरत्
अपहरत्” । अत्र व्याख्याने यद्यपि चक्रं रथचक्रमङ्गीकृतवाँस्तथाऽपि पूर्वं स्वोक्तां
स्वश्वपुत्रकथां विस्मृत्य साक्षात्सूर्येण सह युद्धमेतशस्य द्योतयति । यत्सप्त युज्ञन्ति
रथमेकचक्रमित्यादौ सूर्यस्यैकचक्ररथवत्त्वं कुत्सयुद्धादनन्तरमेवेति मन्यते ।
पूर्वं द्विचक्रस्येत्युक्तिस्तमभिप्रायं ध्वनति । इदं कण्ठोत्त्या चोक्तवानन्यत्र
व्याख्यानसन्दर्भेः—

“दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवेरपांसि” ।

ऋ. सं. ६. ३१. ३. सुहोत्रः ।

अस्यार्धचर्चस्य तदीयं व्याख्यानमेवम् । अथ अपि च प्रथित्वे प्रयत्ने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एतच्क्रोऽभूत । तथा चाभ्नातम्—सप्त युज्ञन्ति रथमेकचक्रमिति । एतशास्त्रस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहृतवानित्याख्यानम् । सूरश्चक्रं प्रवृहज्ञात (ऋ. १. १३९) ओजसेति निगमान्तरम् । अपि च रपांसि पापकारोणि रक्षः-प्रभृतीनि अविवेः अस्माल्लोकादगमयः अवधीरित्यर्थः” । दशेति पूर्वार्धचर्चसङ्गतं पदम् ॥

अत्र व्याख्याने सायणाचार्येण स्वोक्तकथाद्विकरणाय यन्निगमान्तरमुदाहृतं तस्य तदीयं व्याख्यानं पदयत ।

“सूरश्चक्रं प्रवृहज्ञात ओजसा” क्र. सं. १. १३०. ९. परुच्छेपः ।

(इदं मन्त्रस्याद्यप्रतीकस्थं वाक्यम्) अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो माभूदिति ब्रह्मणे वरं लब्ध्वा इन्द्रमगणयित्वोद्भृता आसन् । तान् हन्तुमिन्द्रः सूर्यस्य रथचक्रमादोयवधोदिति । तदिन्द्रमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । चक्रं रथस्य चक्रमादाय ओजसा शारीरेण बलेन जातः प्रवृद्धः सन् प्रवृहृत् प्रक्षिपत्वान् । पश्यतोदाहृतनिगमान्तरव्याख्यानसौभाग्यम् । प्रवित्वे अथ सूर्यस्य मुषायश्चक्रमिति वाक्ये व्याख्याता कथाऽन्या । तदुपवृहज्ञार्थ-मुदाहृतस्य निगमान्तरस्य व्याख्याता कथाऽन्या । पूर्वत्र सूर्येण सहैव युद्धे चक्रस्य हरणम् । अन्यत्र वज्रावध्यान् हन्तुं चक्रस्य हरणम् ॥

सूर्यरथचक्रहरणसन्दर्भस्थोऽन्योऽर्धर्च एवं व्याख्यातस्तेन व्याख्यात्रा ।

“अयं चक्रमिषण्टसूर्यस्य न्येतरं रीरमस्समाणम्” ॥

क्र. सं. ४. १७. १४. वामदेवः ।

“प्रैतर्णं सर्ये पस्पृशानमित्यर्थर्चे पूर्वं काचिदाख्यायिका सञ्चिता । अत्राप्ययं चक्रमिति पूर्वार्थं सा सूचयते । स्वश्वनामा कश्चिद्राजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते । स च सूर्यः पुत्रहृषेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्थं युद्धं चकार । तदानीमृषियुद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रस्तेन स्तूयमानः सन् स्वश्व-पुत्रस्य सूर्यस्य सज्जग्रामादेनदपालयदिति । अयमिन्द्रः सूर्यस्य चक्रमायुदं इषणत् प्रैरयत् । ससूमाणं युद्धार्थं सरन्तं गच्छन्तं एतशानामानमृषि न्यरीरमत् निवारितवान्” ॥

अत्र साक्षात्सूर्येण युद्धं न कर्तयते । न च पूर्वं द्विचक्रस्य तद्रथस्यैकचक्र-हरणं वर्ण्यते । अत्रैतशेन युद्धकृतस्वश्वपुत्रः सूर्यः । चक्रं च तस्यायुधविशेषः ।

इदानीमवगताः स्युः सायणाचार्यस्य व्याख्याने परस्परविरोधाः । यदेक एव व्याख्यानकृदीदशाः परस्परविरोधाः न भवेयुः । कस्मिंश्चिदर्थे आत्मनोदाहृते मन्त्रोऽपि व्याख्याने तमर्थं न बोधयति । तस्मादस्माभिरनुमीयते अमात्यसायजो बहुभिः पण्डितैः ऋग्वेदभाष्यमकारयत् । ते च स्वस्वमत्यनुसारेण महामन्त्रण आज्ञां शिरसा बहन्ते यथाकथञ्चित् भाष्यं समापितवन्तः । व्याख्यातुणां बहुत्वादेव परस्परविरोधाः । बहुलराजकीयकार्यव्ययः सायाणोप्यन्ततस्तच्छोधयितुं कृतक्षणो नाभूत् ॥

प्रकृतमनुसरामः । सर्वत्रापि इन्द्रः स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य रथचक्रं रथात्पृथग-
करोदित्येवार्थः कर्तव्यः । युद्धं च तस्य कुत्सापरपर्यायेणैतशेन । इन्द्रश्च तस्मिन् युद्धे
कुत्सस्य सारथिः ॥

अष्टमं प्रकरणम्

शुण्ण एव स्वश्वपुत्रः सूर्यः

सूर्यस्य शोषिका शक्तिरेका विद्यते । सा त्वासुरो । सोऽयं शोषकः सौरोऽशो निगमेषु शुण्ण इत्युच्यते । तदंशासम्बन्धात्सूर्योऽपि शुण्णः । “शुण्णस्य चिद्रन्दिनो रोरुद्गुना” १.५४.५ । इति सूर्यपरतया शुण्णपदस्य प्रयोगः । अंशांश्चिनोरभेदो यथा रविः शुण्ण उच्यते तथा शुण्णोऽपि रविरुच्यते । तस्य शुण्ण-सायं तेजोशावतारः स्वश्वस्य पुत्रः । तस्मादस्य दिव्यविभूतेरप्यासुरीप्रकृतिरविरुद्धा । किं प्रमाणं स्वश्वपुत्रः सूर्यः शुण्ण इत्यत्रेति चेत् । पश्यतेमामृचम्—

“मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा ।

वह शुण्णाय वर्धं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥”

ऋ. सं. १७५, ४. अगस्त्यः ।

कवे हे सर्वज्ञ इन्द्र । ओजसा अन्तः सारेण । ईशानः महासमर्थः । (त्वम्) सूर्यं सूरसम्बन्धिः । चक्रं रथचक्रम् । मुषाय अमुषणाः रथात्पृथगकरो-

दित्यर्थः । किञ्च शुणाय शोषकाय तस्मै सूर्योय । वधं हन्तारम् । कुत्सं तज्जामक-
मृषिम् । बातस्य । अश्वैः । वह अवहः अनयः । शुणं हन्तुमश्वैः कुत्समनय
इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धं चक्रहरणकथालिङ्गादुत्तरार्धं बाताश्वैर्हनालिङ्गाश्वैयसूर्य-
कुत्ससंग्रामप्रकरणस्थेत्यत्र न कथितसंशयः । तस्मात्पूर्वप्रकृतः सूर्यं एवात्र शुणः ।
कुत्सैतत्यायोः सूर्य-शुणयोश्चाभेदमविजानतो वेदार्थप्रकाशकारस्य खपूर्वोक्तिरुद्धं
यथेष्ट्राध्याहारयुक्तं सविकल्पं व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् । शुणाय वधं हन्तशस्त्रं वह
प्रयुंक्ष्व । अनन्तरं तं हत्वा कुत्सं बातस्याश्वैः बातवेगैहृतस्य शुणस्याश्वैः संयोजयेति
तन्मतेनार्थः । पूर्वोत्तरार्धयोर्नास्ति सम्बन्धः । यद्वा शुणं हन्तुं कर्तनसाधनशस्त्रं
गृदीत्वा बाताश्वैर्गच्छेति तत्पर्यम् । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धयोर्यथापूर्वं सम्बन्धाभावः ।
सति सम्भवे सम्बन्धो न्यायः । सूर्य-कुत्ससङ्ग्रामस्यान्यत्रोक्तवादुत्तरार्धं कुत्स-
प्रस्तावस्य विद्यमानत्वादस्ति सम्बन्धभावः । पूर्वार्धं हि कुत्सप्रकरणशोतकं सूर्य-
रथचक्रहरणं वर्णितम् । यत्रोत बाधितेभ्यश्वकं कुत्सायेति निगमान्तरे हि सूर्यरथचक्र-
हरणं कुत्सार्थं दर्शितम् ।

इमे च द्वे ऋचावत्र भवतः—

“उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
वन्वानो अत्र सरथं यथाथ कुत्सेन देवैरवतोर्हं शुणम् ॥”

ऋ. सं. ५. २९. ९. गौरवीतिः ।

इन्द्रायत् यदा । सहस्र्यैः अभिभवनशक्तिमद्भिः जूजुवानैः शीघ्रगमनैः ।
अश्वैः । (त्वम्) उशना एतज्ञामकऋषिश्व । गृहं प्रकरणात्कुत्सगृहम् । अयोतम् ।
अत्र अस्मिन्काले वन्वानः कुत्सेन याच्यमानः । कुत्सेन तज्ञामकेन ऋषिणा । सह
सरथं समानमेकं रथम् । यथाथ जगन्थ । देवैः स्वानुचरैर्मरुद्भिः सह मरुद्वतार-
पुरुषा एवात्र ऋषेहृदयस्याः । शुणं शोषकं प्रतिवीरम् । अवनोर्हं प्रापः खलु ।
अत्र युद्धाय कुत्सेन सहैकरथस्य भगवतः शुणं प्रति प्रस्थानमभिहितम् ।

प्रकरणाविच्छेदेनोत्तरस्यामनन्तरं चरित्रमुच्यते ।

“प्रान्यचकमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्विरिचो यातवेऽकः ।

अनासो दस्युँरमूणोवधेन विदुयोण आनुडमृधवाचः” ॥

ऋ. सं. ५. २९. १०. गौरवीतिः ।

हे इन्द्र सूर्यस्य अन्यत् एकम् । चक्रं रथचक्रम् । प्रावृहः रथात्पृथगकरोः ।
अन्यत् इतरत् । चक्रं कुत्साय । वरिवः धनम् यातवे यातुम् । रणकार्योपयोगायेति
भावः । रणेन हि धनं प्राप्यते । अकः अकरोः । यत्पृथक्कृतं तद्विच्छिद्यैव पृथक्-
कृतमिति न तद्रणणकार्योपयुक्तं भवेत् । अन्यदेवाविच्छिन्नमुपयोक्तुमर्हमिति तथोक्तिः ।

एकं चक्रं छिन्नमन्यचक्रं कुत्सायायत्तीकृतमिति भावः । सूर्यरथचक्रस्य रणोपयोगं चोक्तरत्र निरूपयिष्यामः । द्वितीयचक्रस्य कुत्सायायत्तीकरणात्सूर्यविजयोऽनुक्तोऽपि गम्यते । तस्मिन्न विजिते कथं तच्चक्रं शत्रोर्बेशे स्यात् । एतेन कुत्स एतशश्च न द्वाविति प्रागुक्तं स्थिरीकृतम् । यदि कुत्सो नैतशः स्थात्कथमेतत्सार्थमेव जितस्य सूर्यस्य रथचक्रं कुत्साय वशीक्रियेत । अपि चैतेन पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यरथस्यैतशयुद्धे चक्रमेकमपहृतमिन्द्रेण ततः प्रभृति सूर्यरथ एकचक्रोऽभूदिति सायणभाष्यैकदेशमतं प्रत्युक्तं भवति एदर्धं चतात्यर्यालोचने सूर्यस्यैकमपि रथचक्रं न परिशिष्टम् । एकं भग्नम् । अन्यत्कुत्सायायत्तीकृतम् । अयं च सूर्यः सूर्यवतारपुरुषः स्वश्वपुत्रः न साक्षात्सूर्य इति विषयः पाठकैर्न विस्मर्तब्यः ।

तस्मिन्युद्धे सूर्यस्य चक्रायुधं छिन्नमिन्द्रेणेति तद्वाष्यैकदेशमतं चानेन परास्तम् । चक्रद्वयोक्तिं रथचक्रयोरेव स्फुटं प्रतीतेः ।

पूर्वमन्त्रप्रकृतः शुण एवायं सूर्यः प्रकरणैक्यान् ॥

अधोक्तरार्धर्चस्यार्थः दस्यू शुण्णातुचरान् वधेन हन्त्रा कुत्सेन द्वारा । अनासः आस्यरहितान् छिन्नशीर्षान्निति यावत् । विषेशविशेषणमिदम् । अमृणः अघातयः । अन्तर्भावितणिचकः प्रयोगश्छान्दसः । (किञ्च) मृग्वाचः हिंसकवाचः शत्रून् दुर्योणे-दुर्गस्थाने । न्यायृणक् अघातयः । अत्र दुर्योगस्थानलिङ्गान्मृग्वाग्गुणलिङ्गाचैते कुत्सशत्रवः कुयवस्तदनुचरश्चेति गम्यते । कुयवागेव हि वर्णलोपात्कुयवः । तस्य स्थानं दुर्योणम् । तत्कुयवप्रकरणे निरूपयिष्यामः ॥ इतश्च शुणः एव स्वश्वपुत्रः सूर्यः ।

“त्वं कुत्सेनाभिशुण्णामिन्द्र अशुषं युध्यकुयं गविष्टौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवेरयांसि” ॥

ऋ. सं. ६.३१.३. सुहोत्रः ।

इन्द्र । अशुषं शोषयितुमशक्यम् । शुणम् । कुयवं कुयवनामकं च । गविष्टौ गौर्भूमिरिष्यतेऽस्यामितिगविष्टौः भूम्यर्था आजिः । तस्याम् । दश दश दिनानि । कुत्सेन कुत्सर्विणा द्वारा अभियुध्य अभियोधयः अत्राप्यन्तर्भावितणिचकः प्रयोगः । अथ एकादशोऽहनि प्रपित्वे समीपे (गत्वा) सूर्यस्य पूर्वप्रकृतस्य शुणस्य । चक्रं रथचक्रम् । मुषायः अपाहरः रथात्पृथगकरोरित्यर्थः । रपांसि पापकारीणि रक्षांसि अविवेः दूरीकृतवानसि । अत्रापि पूर्वार्धर्चप्रकृतयोः शुणकुयवयोरन्यतरः सूर्यं वक्तव्यः । शुण एव निगमान्तरबलादवयवार्थतश्च सूर्य इति सुवचम् । अस्य च शुणस्याशुष इति नामान्तरमस्तीति वाचकैर्न विस्मर्तव्यम् । अदृष्टवशात्सायणः शुणाशुषौ न पृथक्कृतवान् । एतं शुणसूर्ययोरभेदमुत्तरत्रापि दृढीकरिष्यामः ॥

नवमं प्रकरणम्

सुश्रवास्तूर्वयाणः कः ?

वैदिकसाङ्गग्रामिकेतिहासेषु प्राधान्येन पञ्च वीराः सुप्रसिद्धाः । पैजवनः सुदाः, अतिथिग्वो दिवोदासः, वैदथिन ऋजिश्चा, आङ्गिरसः कुत्सः, सुश्रवास्तूर्वयाणश्चेति । दाशराज्ञयुद्धनायकः सुदाः । शाम्बरयुद्धनायको दिवोदासः । पैप्रवयुद्धनायक ऋजिश्चा । शुष्ठ-कुयग्वयुद्धनायकः कुत्सः । विंशतिजनराजयुद्धनायकः सुश्रवास्तूर्वयाणः एतेषु सुश्रवास्तूर्वयाणः क इति चिन्त्यते । तूर्धं यानं यस्य सः तूर्वयाणः । उर्वी तुर्वी शुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थीः इति हिंसार्थीतुर्वीधातोव्युत्पन्नोऽयं तूर्वशब्दः । यानं च रथोऽस्मो गजो वा । प्रकृते रथो ग्राह्यः । कारणमुत्तरत्र स्पष्टं भवेत् । शत्रुहिंसकरथ इति तूर्वयाणशब्दस्यार्थः । सुश्रवा इति नाम । अस्य विंशतिजनराजयुद्धभिधायिकेयमुग्मवति—

‘त्वमेताज्जनराजो द्विर्दश अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुः ।
षष्ठि सहस्रा नवति नवश्रुतो निचक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥

ऋ. सं. १.५३.९. सव्यः ।

इन्द्र श्रुतः प्रख्यातः त्वम् अबन्धुना सहायरहितेन सुश्रवसा तन्नामकेन राज्ञा सह । उपजग्मुषः युद्धार्थमुपगत नतः । द्विर्दश विंशतिसङ्घ्याकान् । जनराज्ञः राक्षसेश्वरान् । षष्ठि सहस्रा षष्ठिसहस्रसङ्घ्याकाँस्तदीयसैनिकान् । नवति नवतिसङ्घ्याकान्दलपतीन् नव नव संख्या कान्तसेनापतीश्च । रथ्या रथसम्बन्धिना दुष्पदा दुष्पादेन । चक्रेण द्विवचनार्थ एकवचनम् व्यत्ययेन न्यवृणक् अनाशयः । रथचक्राभ्यां शत्रूनचूर्णय इति भावः । अयं च भयङ्गरो रथः सुश्रवस एव भवति । अत एव स उत्तरस्यामृचि तूर्वयाण उच्यते । शत्रुषु रथस्य चालयिता च सुश्रवा एव । तथाऽपि रथाविष्टात् अन्नात्मकं ब्रह्मेन्द्रं भवति । तस्मादेतद्विंशतिजनराजवधकर्माङ्गु-तमैन्द्रं वर्णयते । अत्रैषा भवति ।

“त्वा युजा निरिवदत्सूर्यस्य इन्द्रशकं सहसा सद्य हन्दो ।
अधिष्ठुना वृहता वर्तमानं महो द्रुहो अपविश्वायुधायि” ॥

ऋ. सं. ४. २८. २. वामदेवः ।

इन्द्र हे सोम । त्वा त्वया । युजा सहायेन । त्वत्पानपृद्धबल इत्यर्थः । इन्द्रः । सहसा शत्तया । सद्यस्तक्षणे । अधिष्ठुना अधिष्ठात्रा वृहता अखदूपबृहत्साम्ना

वर्तमानं चरत् । सूर्यस्यैतशशत्रोः खश्वपुत्रस्य । चक्रं रथचक्रम् । निरिवदत् प्रभावया-
पातयत् । (तदानीम्) महोद्गुहः महतो दुङ्गामकस्य कुयवपितुः विश्वायु सर्वं बलम् ।
अपधायि अपहृतम् ।

सायणाचार्यस्तु बृहता वर्तमानमित्यस्यान्तरिक्षेण चरदित्यर्थं कृतवान् । तच्च
सश्वपुत्रसूर्यप्रकरणविरुद्धत्वाच्चिचन्त्यं ठ्याख्यानम् । तन्मतेन महो दुह इत्यस्त
महतो द्रोगधुः सूर्यस्येत्यर्थः । साक्षात्सूर्यो निखिलविष्पूजितो महान्द्रोही ऋषिणोच्यत
इत्याश्रव्यम् । दुग्घायः कुयवपितैवात्रोच्यते । तस्य दुग्घायत्वं चोत्तरत्र प्रदर्शयिष्यामः ।
युद्धं चैतत्कुयवकुत्साप्रजयोर्भूनिमित्तम् । कुयवस्य सहडयो योद्वा महावीरः
शुष्णापरपर्यायः स्वश्वपुत्रः सूर्यः । तस्य पराजये कुयवस्य पराजयोर्भिः सिद्ध इति
तत्पितुः पुत्रजयकाङ्क्षागः शुष्णपराजये सर्वं बलं गतमित्युक्तिः सङ्कृतैव भवति ।
स्वश्वपुत्रः सूर्य एव शुष्ण इति पूर्वस्मिन्प्रकरणे स्थापितम् । अन्येन लिङ्गेन
चेदं दृढीभवति ।

“महोद्गुहो अपविश्वायुधायि वज्रस्य यत्पत्तेन पादि शुष्णः” ॥

ऋ. सं. ६. २०. ५. भरद्वाजः ।

इत्यर्थेऽन्तरे निगमान्तरे प्रथमः पाद उदाहृतपूर्वमन्त्रचतुर्थचरणतुल्योऽर्थतः
शब्दतश्च तत्सूर्यप्रकरणम् । इदं शुष्णप्रकरणम् । सूर्य-शुष्णयोरभेदे ऋृचोः पादैक्यमुप-
पत्रतरं भवति । ननु सूर्यशुष्णौ भिन्नावेव कुत्सशत्रू । तस्मादुभयोरपि पराजये तुल्यं
दुहो निःशेषबलक्षणमिति चेन्नैषा युक्तिः । अन्यतरस्य शेषत्वेऽपि जयप्रत्याशायाः
सम्भवात् । कुत्सशत्रोः शुष्णस्यैव प्राधान्येन निगमेषु प्रसिद्धत्वाच्च ।

प्रकृतमनुसरामः । स्वश्वपुत्रस्याशत्युपाधिभूतो रथ एव भार्गवाङ्मुच्यते ॥
भार्गवशब्दो रथपर्यायो गुप्तमाषायाम् । यथा—

“पृतं वां स्तोममश्विनावकर्म अतक्षाम भृगवो न रथम्” ।

ऋ. सं. ३०. ३९. १४. घोषा ॥

अश्विनौ हे नासत्यौ । एतम् वाम् युवयोः । स्तोमम् स्तोत्रम् । अकर्म अकर-
वाम । न यथासादृश्यार्थकोऽयं नशब्दः । भृगवः रथकाराः । रथम् । अतक्षाम
तक्षन्ति । उपमेयसमपुरुषत्वं छान्दसम् । व्यत्ययेन लड्यं लड्य् । अत्र भृगुशब्दो
रथशिल्पपरतया प्रयुक्तः । भृगूणामिदं कर्म भार्गवं रथः । तदेवाञ्च भार्गवाङ्म ॥

किं पर्यवसन्नम् ? शत्रुविनाशकरथः सौवश्वयः सूर्य एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ।
अत्रेदमन्यद्विज्ञं भवति ।

“त्वमायविथ शुश्रवसं तवोतिभिस्वत्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।
त्वमस्मै कुत्समतिथिगवायुं महे राजे यूने अरन्धनायः” ॥

ऋ. सं. १. ५३. १०. सत्यः ।

इन्द्र । त्वम् । तूर्वयाणम् शुश्रहिंसकरथम् । सुश्रवसं एतन्नामकम् । तव । अतिभिः रक्षणैः तव । त्रामभिस्वायकैः बलैश्च । अविथ अरक्षः । त्वं महे महते । यूने युवकाय । राजे सुश्रवसे कुत्सं आयुम् । अतिथिग्वं (च) अरन्धनायः वशीकृतवानसि । अतिथिगोः पुत्रत्वाऽद्वोदासाऽतिथिग्व उच्यते तवानुग्रहात्तूर्वयाणः सुश्रवाः कुत्सायु-दिवोदासान् जितवानित्यर्थः । अत्र सायणः सुश्रवस्तूर्वयाणौ पृथग्भयक्ती कृत्वा ध्याख्यातवान् । उत्तरार्थे तु वारत्रयजेतारं सश्रवसमेवाङ्गीकरोति । यदि सुश्रवसस्तूर्वयाणोऽन्यः कथमस्मै इति पदं प्रयासन्नं तूर्वयाणं विहाय सुश्रव-समभिदध्यात् । तस्माच्चिच्न्यं तद्वाख्यानम् । अत्र सुश्रवसः शत्रुषु कुत्सोऽन्यतमः शुष्णास्य च कुत्सः शत्रुः एकदा सुश्रवसा जितः तं जेरुं कुत्सः पुनर्यत्नं स्पर्धमानश्च-कारेरत्युपपन्नतरं भवति । तदिदैः लिङ्गं शुष्णसुश्रवसोरभेदे ।

तूर्वयाणपदं न केवलं सुश्रवसो गुणकृतं विशेषणम् । अपि तु यौगिकं नामान्तरं च भवति । पश्यतैतामृचम् । यत्र तूर्वयाणपदेनैव सुश्रवा उच्यते ॥

“प्रतत्ते अद्य करणं कृतं भूत्कुत्संयदायुमतिथिग्वमस्मै ।
युरु सहस्रा निशिशा अभिक्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ” ॥

ऋ. सं. ६. १८. १३. भरद्वाजः ।

(हे इन्द्र) अद्य । ते तव । तत्करणं तत्कर्म । प्रभूत् प्रभवति । यच्छब्द-वाक्येन तत्कर्म विशिष्यते । यत् कुत्सम् । आयुम् । अतिथिग्वं च । अस्मै वक्ष्य-माणाय तूर्वयाणाय वशीकृतवानसीति शेषः । पुरु सहस्रा बहूनि सहस्राणि सैन्यानां कुत्सादीनामिति सञ्चिकर्षात्प्रतीतिः । क्षां पृथिवीम् । अभिनिशिशाः अपातय इत्यर्थः । धृषता धर्षकेण निजेन वीर्येण । तूर्वयाणं शुश्रहिंसकरथम् सुश्रवसम् । उन्निनेथ उदनयः । उन्नतमकरोरित्यर्थः । कुत्साख्यतिथिग्वजयादयः तूर्वयाणः सुश्रवा एवेति सिद्धयति ॥

सुश्रवसं तूर्वयाणमजानतः स्वोक्तं तूर्वयाणं पृथग्भयक्तिं च विस्मरतः सायणस्य व्याख्यानमत्रोपेद्यम् । तस्य मतेनात्र तूर्वयाणस्वरितगमनरथवत्त्वार्थयोगाच्छस्वरा-सुरः शम्बरस्वरितगमनरथ इति न काण्ड्यस्ति निगमेषु प्रसिद्धिः ॥

कुत्साख्यतिथिग्वानां सम्बन्धिनो वहून्वीरानिन्द्रो घातितवानित्यत्रान्यच्च।स्ति: प्रमाणम् ॥

“अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपञ्चन्वान् ।
कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरान्न्या वृणगभरतासोममस्मै” ॥

ऋ. सं. २. १४. ७. गृह्णमदः ॥

हे अध्वर्यवः । य इन्द्रः । कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरान् । शतं सहस्रं
लक्षसङ्क्षयाकान् जघन्वान् घातयन् । भूम्याः उपस्थे तले । अवपत् पातयामासेत्यर्थः ।
अपि च न्यावृणक् मारितवान् । अस्मै इन्द्राय । सोमं । भरत । सर्वेष्वप्यसुरवधेषु
भक्तैः कारितेष्वपि ऋषिभिः सङ्ग्रामाभिमानी देव इन्द्र एव कर्तोच्यते । तस्माच्चा-
द्वशेषु स्थलेषु क्रियापदानि अन्तर्भवितणिच्कानि ज्ञेयानि । लक्षणापेक्षया तस्यैव
लाघवात् । अस्यामृचि सायणः कुत्सस्यायोरतिथिगवस्य वीरानित्यत्र मध्ये प्रति-
द्विन्दिन इत्यध्याहृत्य व्याख्यातवान् । कुत्सादीनां व्याणां मिलित्वैकत्र कीर्तनात्सुश्रवो-
युद्धमेवात्र स्मार्यते । तस्मान्नाध्याहारः क्रमविरुद्धः कर्तव्यः । सुश्रवोयुद्धे कुत्सादीनां
जितत्वात् चार्थविरोधः ॥

योऽयं प्रसिद्धान्कुत्समायुं दिवोदासं च जितवान् । विशतिं राक्षसेश्वराँश्च
हतवान् स सुश्रवास्तूर्वयाणः कः ? स्वश्वपुत्रः सूर्य एवायं नामतः सुश्रवाः । शत्रु-
हिसकभयङ्कररथवत्त्वात्तूर्वयाणः । सुश्रवा इत्यत्र व्युत्पन्निस्तु शोभने श्रवसी कण्ठौ
यस्य स सुश्रवाः ॥

स्वश्वपुत्रस्य भयङ्कररथवत्त्वादेवेन्द्रस्य तद्रथचक्रभञ्जनमहृतं कर्मोच्यते ।
पश्यतात्रान्यामृचम् —

“त्वं पुरं चरिष्वं वधैः शुणस्य सम्पिणक् ।
त्वं भा अनुचरो अधद्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः” ॥

ऋ. सं. ८. १. २८. मेधातिथि-मेधायातिथी ॥

हे इन्द्र । यत् यस्मात्कारणात् । भा: प्रकाशमानस्त्वम् । शुणस्य । चरिष्वं
चरणशीलम् । पुरं दुग्ं रथ एवात्र शात्रुभिरभेद्यत्वाच्चरणशीलं दुर्गमित्युच्यते
साटदयात् । वधैः प्रहरणैः । सम्पिणक् व्यचूर्णयः । अध अनन्तरम् । अनुचरः
तवानुयायी कुत्सः । द्विता द्विवधान् शत्रून् । शुणं तदनुचरान् कुत्सं तदनुचरान्
चेत्यर्थः । हतवानिति शेषः । (तस्मात्) त्वं हन्यः । भुवः अभवः ॥

कुत्सस्य द्विविधशत्रुनाशनेऽन्येयमृगभवति—

“तदिन्द्राव आभर येना दंसिष्ठ कुत्सने ।
द्विता कुत्साय शिश्नयो निचोदय ॥”

ऋ. सं. ८. २४. २५. विश्वमनाः ॥

दंसिष्ठ शत्रुनाशक । हे इन्द्र । येन रक्षणेनाकृत्वने त्वदीयमाराधनं कुर्वते ।
कुत्साय । द्विता द्विविधानरीन् । शिश्रदः अहिंसीः । अपि च निचोदय कुत्सं
प्रेरितवानसि । भूतार्थे लोट् । तदवः रक्षणम् । आभर असम्भ्यमिति शेषः ॥

प्रकृतमनुसरामः । इतश्च शुण एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ॥

“अजावृत इन्द्र शूरपत्नीर्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमशुष्पंतूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥”

ऋ. सं. १. १७४. ३. अगस्त्यः ॥

हे पुरुहूत । येभिः याभिः सेनाभिः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । नूनं निश्चयेन ।
यां च आकाशं च । शूरा आवृण्वज्ञिति सञ्जिकर्ष बलाद्योगयाध्याहारः (ताः)
वृतः आवृण्वतीः । शूरपत्री शूराः पतयो यासां ताः शूरपत्नयः सेनाः । ताः हे इन्द्र
अज अगच्छः । अग्निम् अग्निसदृशमप्रेसरं वा । तूर्वयाणं शत्रुहिंसकरथम् । अशुष्पं
शुणम् । दमे स्वकीये गृहे । अपांसि कर्मणि । वस्तोः कर्तुम् । सिंहो न सिंह इव
रक्षोः अरक्षः । कुत्सादिभिर्जनराजविंशत्या वा सुश्रवसो युद्धे भगवता कृतं रक्षण-
मेवात्र वर्ण्यते । अशुष्प-तूर्वयाणशब्दयोर्विशिष्टामन्यत्र निगमेषु प्रयोगविधामलक्ष्मी-
कुर्वतः । सायणस्य क्षिष्टं व्याख्यानमत्रोपेत्यम् । आशोषिता आशुषः आशुष एव
किल अशुषः । तूर्णगमनः किल तूर्वयाणः । तूर्णगमनस्तुरयाण एव स्यान्न तूर्वयाणः ।
“वृत्रं यदिन्द्रं तूर्वसि” ८. ८८. ६. इत्यादयः प्रयोगाः प्रत्यां हिंसार्थे तूर्वधातोरभ्यासं
दर्शयन्ति । अशुषशब्दः पूर्णार्थां संहितायां शुणपरतयैव प्रयुक्तयते ॥

“त्वं कुत्सेनाभि शुणमिन्द्राशुषम्” ६. ३१. ३.

“इन्द्रो यः शुणमशुषं न्यावृणक्” १. १०१. २.

“कुत्साय शुणमशुषं निवर्द्धीः” ४. १६. १२.

‘वधैः शुणस्याशुषस्य मायाः” ६. २०. ४.

“यः शुणमशुषं यो न्यस्म्” २. १४. ५.

“शुणमशुषं कुयवं कुत्साय” २. १९. ६.

इत्युदाहरणानि ॥

तस्मादत्रापि रूढिवलादशुषशब्दः शुणपर्याय एव स्वीकर्तुमुचितः । अग्निः
शब्दस्तु रूढिमपरित्यजत्रेव पावकवाचको भूत्वा मुख्यार्थवाधदर्शनात्सादृश्यलक्षको
भवति । युद्धप्रकरणं चैतत् । नात्राग्निरक्षावर्णनस्यावसरः । शूरपत्न्य इत्यपां सेनानां
च साधारणं नाम । तस्मात्तत्र श्लेषः । यथा आपः अग्निं शमयितुमागच्छन्ति
तथा शत्रुसेनास्तूर्वयाणं शुणं शमयितुमागताः । ताभ्यः इन्द्रस्तं रक्षितवानिति

तात्पर्यम् । अत एवाशुषस्याग्निनौपम्यं कथितम् । अपां सेनानां च इलेषेणौपम्य-
मग्नेरशुषस्य च रूपकेणेति विशेषः । छन्दस्यपि बहवोऽलङ्कारा दृश्यन्ते ।
तान्विस्तृत्य प्रदर्शयितुं नेदं स्थलम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? यः सौवश्वयः सूर्यः शुणोऽशुणः स एव सुश्रवास्तूर्वयाणः ।

ननु भगवान्निन्द्रः कथमसुराय साहाय्यकमकरोत् ? शुणोऽनैकान्ततो
दुष्टोऽसुरः । बलिरिव बहुसद्गुणोपेतो भगवद्वक्तश्च भवति ॥

ननु एकदाऽनुगृहीतः पुनरन्यदा कुत इन्द्रेण विनाश्येतेति चेत् । नैषाऽध्य-
नुपपत्तिः ॥ यदाऽह—

“परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीर वधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥”

ऋ. सं. ६. ४७. १७. गर्गः ॥

इन्द्रः । पूर्वेषां पूर्वभाविनामाराधकानाम् । सख्या सख्यानि । परावृणक्ति
परिवर्जयति । वितर्तुराणः तान् अतिकामान् अपरेभिः नूतनैराराधकैः सह । एति
गच्छति । अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः । अवधून्वानः त्यजन् । पूर्वीः शरदः
पूर्वान्कालान् पूर्वकालसख्यानीति लक्ष्योऽर्थः । तर्तरीति अतिकामति । एकदाऽनु-
गृह्णनन्नपि स एवानुगृहीतो दुरहङ्कारवशादात्मानं यदि विस्मेरेत्तमिन्द्रो निगृह्णातीत्यर्थः ।
एकदा निगृहीतो भक्त्या यद्यात्मानमाराधयेदित्यत्र न पृथग्युक्तिः प्रदर्शनीया ।
तृत्सवोऽत्र निदर्शनम् । ते भगवतैकदा निगृहीताः—

“इन्द्रेनैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः” ॥

ऋ. सं. ७. १८. १५. वसिष्ठः ॥

त एवान्यदाऽनुगृहीताः—

“वसिष्ठस्य स्तुवत् हन्द्रो अश्रोदुरुं तत्सुभ्यो अकृणोदुलोकम्” ॥

ऋ. सं. ७. ३३. ५. वसिष्ठः ॥

तस्मादेकदा निगृहीतस्य कुत्सस्य पुनरन्यदाऽनुग्रहणं च न युक्त्यपेतम् ॥

दशमं प्रकरणम्

शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः

स्थापितं पूर्वेषु प्रकरणेषु कुत्स एतशश्चेत्येकस्यैव वीरस्य नामनी द्वे। सोवश्चयः, सूर्यः, शुष्णः, अशुष्णः, सुश्रवाः, तूर्याणश्चेत्येकस्यैव पञ्च नामानीति। तयोश्च युद्धे एकदा कुत्सः शुष्णेन जितः, अन्ततः कुत्सः शुष्णं हतवानिति च। स्थापितं चान्त्ये युद्धे भगवानिन्द्रः कुत्सस्य सारथ्यं चकारेति च। अथोत्तरेषु प्रकरणेषु जयेतिहासस्य वेदमूलत्वं निरूप्यते ॥

योऽयं महान्वीरः शुष्णः स एव जयेतिहासे भारतापरपर्याये प्रसिद्धः कर्णः। शुष्णास्य सूर्यांशसम्भवत्वं रथचक्रव्यवसने प्राप्ते शत्रुतः पराजयः, शोभनकर्णवत्त्वार्थ-योगिसुश्रवो नाम चात्रानुमापकानि लिङ्गानि। सहजकुण्डलालङ्घकृतकर्णत्वायुक्तं हि सुश्रवस्त्वम् ।

इतश्च शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्णः—

“पुरा यत्पूरस्तमसो अपीतेस्तमद्विवः फलिं द्वेतिमस्य ।

शुष्णास्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुप्रथितं तदादः” ॥

ऋ. सं. १. १२१. १०. कक्षीवान् ॥

हे आद्रिवः बज्जिन् । पुरा पूर्वम् । यत् यो हेतिः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सूरः सूर्यस्य तमसो अपीतेः तिमिरतोऽप्ययस्य । कर्तेति शेषः । तम् । फलिं हेतिं मेघास्त्रम् । अस्य प्रयुक्तवानसि । यत् । शुष्णास्य । परिहितं परिधानवदावरक-मित्यर्थः । कवचरूपमिति यावत् । दिवस्परिच्युलोकादागतम् दिव्यमिति यावत् । सुप्रथितं शरीरे सुष्ठु प्रथितम् । त्वगन्तरवहितमित्यर्थः । ओजः । अस्ति । तत् । आदः आदत्तवानसि । विश्लष्टं शरीरतः कृत्वा स्वीकृतवानसीति भावः । यदस्मि सूर्यस्य तेजसोऽपि प्रलयकरं तेन मेघास्त्रेण शुष्णास्य तेजोरूपं दिव्यकवचमप-हनवानसीति भावः ॥

कर्णः सहजकवचालङ्घकृत इत्यैतिहासिकी प्रसिद्धिः । तच्च वर्म दिव्य-तेजोरूपमेव न केनापि लोहेन निर्मितम् । तं कवचं भगवानिन्द्रो याचमानः किलापाहरत् । सा कथाऽत्रोच्यते । नन्वत्रास्त्रेण कवचस्यादानं न दत्तस्य प्रतिप्रह इति चेत् । सत्यम् । तत्रैषा सङ्गतिः । भगवान्याचितवान् । कर्णश्च दत्तवान् । तथाऽपि शारीरस्य दिव्यतेजः कवचस्य तत्त्वां सहैकीभूय तिष्ठतः कर्थं दानमादानं

वा साध्यम् ? तदा भगवान्मेघाखेणादत्तवान् । नान्योऽस्त्युपायः । नन्वयाचमान एव कुतोऽखेण नादत्तवानिति चेत् । कर्णस्य तदखं प्रतिकर्तुं शक्तिविद्यते । तस्मात्तद-साध्यम् । दत्ते कवचे तु सत्यबद्धः स प्रतिक्रियां न कृतवान् । ईदशेन दानकर्मणा कर्णस्य यशोऽद्यापि समुज्ज्वलम् ॥

दाने वैदिकं प्रमाणं च विद्यते—

“एवान् इन्द्रोतिभिरव याहि गृणतः शूर कारुन् ।

उत त्वं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः” ॥

ऋ. सं. ५..३३ ७. संवरणः ॥

हे इन्द्र ! नः अस्मान् । ऊतिभिः रक्षणैः । अब । एवेति निर्धारणे । हे शूर । कारुन् त्वदाराधनं कुर्वाणान् । गृणतः स्तोतृनस्मान् । पाहि । उत अपि च । त्वं च ददतः पुरुषस्य । वाजसातौ युद्धे । सुषुतस्य सुष्ठु अभिषुतस्य । चारोः । मध्वः सोमस्य । पिप्रीहि दृप्तो भव । कर्णेन सह युद्धेऽस्माकं हविरिदं गृहीत्वा रक्षको भवेति तात्पर्यम् । अयं च संवरणः पाण्डवपक्षीय ऋषिः । तदुत्तरत्र निरूपयिष्यामः । त्वं च ददत इति सोमस्य विशेषणं करोति सायणः । रहस्येतिहासान-बोधाद्यथाकथश्चिद्विद्याख्यानपूरणमेतत् । सम्पूर्णं सूक्तमिदं युद्धे भगवत्साहाय्यकं साक्षात्परोक्षं च वर्णयति प्रार्थयति वा । प्रकृतायामृचि त्वक्च लक्षणया त्वचा सहैकीभूतं तेजः ॥ अन्या च तत्सूक्तस्था ऋगत्र भवति—

“पुरु यत्त इन्द्र सन्त्युक्ता गवे चकर्थोर्वरासु युञ्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चिद्” ॥

ऋ. सं ५. ३३. ४. संवरणः ॥

हे इन्द्र ! यत् यानि । इद्रब्रह्मा कियमाणा नवीय इत्यादाविव वचनव्यत्ययः । ते तवाउक्था स्तोत्राणि । सन्ति । तानि । गवे जातावेकवचनम् गोभ्योऽर्थाय चकर्थ । आपो धेनवो वा गावः एकत्र वर्षार्थमवग्रहनाशनमन्यत्र ऋषि-गोधनरक्षार्थं दस्यु-नाशनं च कर्मणी । किं च उर्वरासु सारवत्तरक्षेत्रेषु निमित्तभूतेषु युध्यन् चकर्थ । स्तोत्र-स्तोतव्यकर्मभेदाध्यवसायेन यत्तच्छब्दार्थयोरन्वयः । उत्तरार्धर्चे परोक्षस्तुतिः । वृषा इन्द्रः । स्वे ओकसि स्वयम् एव स्थिताय सूर्याय सोवशव्याय । द्वितीयार्थं चतुर्थी । सौवश्यं सूर्यम् । ततक्षे सहजकवचादनेन तनूकृतवान् । समत्सु युद्धेषु । दासस्य दस्योः । नाम चित् नामापि । ततक्षे तनूकृतवान् ।

तस्माज्येतिहासस्थं कवचदानं कर्णस्य मूलप्रमाणवदेव भवति । एकस्या-मृचि सूर्यतक्षणाभिधानादन्यत्र त्वं च ददत्स एव प्राहा औचित्यात् । उपबृंहके-तिहासबलाच ॥

इतश्च शुण एव प्रसिद्धः कर्णः ।

“सूरश्चकं प्रवृहज्ञात जोजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषाय ।

तीशान आमुषायति” ॥ क्र. सं. १ १३० ९. परुष्ठेषः ॥

ईशानः इन्द्रः । ओजसा तेजसा । जातः प्रवृद्धः सन् । प्रपित्वे समीपे गत्वा । सूरः सूर्यस्य । चक्रम् । प्रवृहत् रथात् पृथग्करोत् । किं च अरुणः सूर्यस्य अत्रापि पष्टप्यर्थे प्रथमा । वाचं वचश्च मुसायति अपाहरत् । आमुषायति आ-समन्तादपाहरत् । इत्यर्धर्चस्यास्य प्रतिपदार्थः । कर्णस्य समये ब्रह्माश्रम नास्फुरादित्यैतिहासिकी प्रसिद्धिः तदेवातोत्तरवाक्येनोच्यते । अत्र वाक्य अखमन्त्ररूपा । तस्य अपहरणम् च विस्तारणम् ॥

ब्राह्मणशापेन रथचक्रस्य भूमौ मज्जनं गुरुशापादस्त्रविस्मरणं च भारतं वदति । तौ शापावधिकृत्य नासाकमस्ति वैदिकं प्रमाणम् । तथाऽपि तच्छ्राप-फलितरूपे रथचक्रभङ्गास्त्रविस्मरणे भगवत्कृते इत्यत्रास्ति प्रमाणघलं वैदिकम् । भग्नस्य रथचक्रस्य भूमौ पात एव भूमौ मज्जनं भारतेऽवर्णि भगवतस्ताटस्थयस्य रक्षणायां यत्नः । कोऽयं भगवान्, यस्य ताटस्थयं रक्षितुमैतिहासिकाः प्रयत्न-मकार्षुरिति चेत् । स इन्द्रस्य भगवतोऽवतारः कश्चिन्महापुरुषः । तमुत्तरत्र निरूपयिष्यामः ॥

इतश्च शुण एव प्रसिद्धः कर्णः । कर्णस्य सततं धृणित्वमितिहासे प्रसिद्धम् ।

“वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।

कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं धृणी” ॥

इति महाभारते रथातिरथसङ्ख्याने भीष्मः ॥

शुणश्चाशुषः । अशुषत्वं च नित्यं सुखराहित्यम् । शुषं शूषं सुखं न विद्यते यस्य स इति व्युत्पत्तेः । सततं धृणावतां कुतः सुखम् ॥

नन्वन्या व्युत्पत्तिर्विद्यते शुषश्चाब्दस्य । शोषयितुमशक्योऽशुष इति । तस्मिन्नपि निर्वचने कर्णोऽशुषः । तस्य कुण्डले दिव्ये वर्मे च दिव्यं त्रयममृतोद्भवं वदन्ति । यथा—

“भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यचर्मभृत् ।

उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति” ॥

वनपर्व ३०६. १८.

कुण्डलयोः कवचस्य चामृतमयत्वात्सोऽन्यैः शत्रुभिर्महाक्षैरपि शोषयितुम-शक्यः । तस्माद्युक्तं तस्याशुष इति नाम ॥

इतश्च शुण एव प्रसिद्धः कर्णः । यन्निगमे शुणस्य गौरिति नामान्तरमस्ति । इतिहासे कर्णस्य वृष इति । गो-वृषशब्दौ तुल्यार्थौ ॥

कर्णस्य वृषनामत्त्वे भारते बहूनि प्रमाणानि सन्ति । निर्दर्शनार्थमेकं
दर्शयामः ।

“ब्रह्मण्यः सत्यसञ्चश्च तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषः स्मृतः” ॥

अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यमेतत् । दोषपर्व०

अस्य गोनामवत्त्वे निगमोऽयं भवति—

“त्वमायसं प्रतिवर्तयोगोदिंदो अइमानमुपनीतमृम्भा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूतः वन्वन्मुख्यमनै परियासिवधैः” ॥

ऋ. सं. १. १२१. ९. कक्षीवान् ।

गोर्गन्तुः शुष्णस्येति सायनः । पुङ्गवसद्वालत्वाद्वोनाम्नः शुष्णस्येति
सरलोऽर्थः सूर्येस्वरूपत्वाद्वा गोनामशुष्णः । आदित्योऽपि गौरुच्यत इति यास्कः ॥

सन्त्वेतानि बहूनि लिङ्गानि । प्रत्यक्षं कर्णनाम्ना च शुष्ण उच्यते । तदतीव
स्पष्टं लिङ्गं कर्ण-शुष्णयोरैक्ये ॥

“इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेन आ वामर्त्या अपि कर्णो वहन्तु ।

निःषीमद्भयो धमधो निःषधस्थान्मधोनो हृदोवरधस्तमांसि” ॥

ऋ. सं. ५. ३१. ६. अवस्थुः ।

हे इन्द्राकुत्स हे इन्द्राकुत्सौ । अपि किं च । रथेन । वहमाना उद्यामानौ
नाम् अत्याः अश्वाः । कर्णे कर्णपरपर्यये शुष्णे । वहन्तु अवहन् । भूतार्थे लोट् ।
सीं एतं शुष्णम् । अद्भूचः आकाशात् निर्धमयः निरवाधेयाम् । सधस्थात्स्वस्था-
नाद्वैत्य निर्धमयः । मधोनः यजमानस्य (कुत्साग्रजस्य) हृदः । तमांसि
दुःखात्मकानि । वरधः निवारयधः । अद्भूचः कर्णस्य निर्धमनं सिद्धिबलादाकाशं
प्रत्युद्धोनस्य निपातनम् । एतदधिकृत्य प्रकरणान्तरे प्रमाणं दर्शयामः । महाभारते-
भिमन्योर्गगनं प्रत्युत्पतनं पक्षिराजस्येव भ्रमणं चावर्णिषाताम् । निगमे कर्णस्य
तत्रासाध्यं कर्म सिद्धिमताम् । भूम्नेनिर्धमनं च मारणम् ॥

सायणाचार्यस्तु सीमितस्य शुष्णमित्येवार्थं कृतवान् । तथाऽपि तस्य व्याख्याने
कर्णः स्तोत्राणि करोतीति व्युत्पत्त्या स्तोता । अप्रसिद्धार्थकल्पनमेतत् । शुष्णयुद्ध-
प्रकरणमध्ये इन्द्राकुत्सयोः स्तोत्रसमीपं प्रति रथेनागमनप्रार्थना प्रकरणविरुद्धा ।
तस्माच्छुष्ण एव कर्णः ॥

एवं प्रत्यक्षं कर्णनाम्ना निर्देशात्सूर्यांशजत्वात्सुश्रवस्त्वात्सहजदिव्यकवच-
वत्वात्तद्वानादशुष्पत्यात्कालेऽख्यविस्मरणाद्वोनामवत्वाद्रथचक्रव्यसने पराजयाच्च शुष्णो-
भारतप्रांसद्धः कर्ण एव भवति ॥

एकादशं प्रकरणम्

विरोधपरिहारः

भूयः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । “ननु कृष्णस्यैवार्जुनः सारथिरुच्चः । यथा—

“सरन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुष्णं क्रयवं कर्त्साय ।

दिवोदासाय नवर्ति च नवेन्द्रः पुरोव्यैरच्छम्बरस्य” ॥

क्र. सं. २. १६. ६. गृहसमदः ।

सः प्रसिद्धः । सदिवः दीप्तियुक्तः इन्द्रः । सारथयोकुत्साय । अशुषम् परैः
शोषयितुमशक्यम् । शुष्णम् । कुयवं कुयमानं च । रन्धयत् वशीकृतवान् ॥
उत्तरोऽर्धच्चः कथात्तरसम्बद्धः अत्र कुत्स एवेन्द्रस्य सारथिः प्रत्यक्षमच्यते ।

“महो द्वाहो अपि विश्वायधायि वज्रस्य यत्पतनेऽयादि शृणुः ।

पुरुष सरथं सारथ्ये करिन्द्रः कृत्सन्य सूर्यस्य सातो” ॥

क्र. सं. ६. २०. ५. भरद्वाजः ।

वस्त्रस्य । पतने लद्ये । यत् यदा । शुष्णः । अपादि अभवत् । (तदा)
 महः महतः । द्रुहः द्रुहनामकस्य कुयविपतुः द्रोगधुः कुयवस्य वा स्वयं शुष्णस्यैव
 चा । विश्वायु सर्वबलम् । अपधायि हतम् । इन्द्रः सूर्यस्य सूर्योवतारस्य शुष्णस्य ।
 साती साधने । सारथ्योकुत्साय । सरथं समानरथम् । उरु विशालं यथातथा ।
 कः अकरोः । अत्रापि कुत्स एवेन्द्रस्य सारथिरुच्यते । तस्मात्त्वदुक्तं कृष्णस्य सारथ्यं
 न सिद्धयति” इति ॥

अत्रेदमालोचनीयम्—

“वातस्य पर्णिनावह कृत्सम्” कृ. ८, १, ११.

“तोदो वातस्य हर्योः” अ. ४. १६. ११.

“वह कृत्सं वातस्याश्वा” श्र. १. ७४. ५.

“वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः” ऋ. १. १७५. ४.

इत्येतावद्धिः सारथ्यं यत्स्पष्टं प्रतीयते कृष्णस्य न तन् कुत्सविशेषणेन सारथिशब्देन खण्डितं स्थान् । समानोरथिः सारथिरिति सारथिशब्दार्थः । रथिशब्द इकारान्तोऽपि दृश्यते । “रथीतमं रथीनाम्” इत्यादिमन्त्रवर्णिकप्रयोगा उदाहरणम् । परं योद्धाऽश्वचोदकश्चोभावपि रथी भवतः । तत्र मुख्यो रथिः । इतरः समानो रथिः । समानत्वं चाप्राधान्यं सूचयेत् । प्रायो रथारुद्धयोरुभयोर्मध्ये योद्धुः प्राधान्यं तत्समानत्वमनन्तरप्राधान्यादश्वचोदकस्येति सारथिशब्दस्त्र रुद्धोऽभ्रत्

प्रकृतयुगले तु योद्धुरपेक्षयाऽश्वचोदकस्यैव प्राधान्यं माहाभाग्यातिशयाद्वति । योद्धुश्चात्राप्राधान्यं सर्वथाऽश्वचोदकेन नेयत्वात् । तद्विक्षयैव पूर्वपक्षिणोदाहृत-योर्मन्त्रयोर्येद्वा सारथिशब्देनोच्यते । तत्र रूढार्थस्य बाधितत्वात्तसम्बद्धस्यावयवार्थस्य प्रहणं लक्षणयः ॥ योद्धुरपेक्षयाऽश्वचोदकस्य प्राधान्यसूचनं लक्षणप्रयोजनम् । एवं सामरस्यं स्यात्सर्वेषां निगमवचनानाम् । केवलं सारथिशब्देन प्रतारितानां समन्तादपश्यतां प्राचां व्याख्यानमत्रोपेक्ष्यम् ॥

नन्वन्योऽस्ति ते विरोधः । वज्रस्य यत्पतनेऽपादि शुष्ण इत्यनेन शुष्णे भगवता वज्रप्रयोगः कृतः इति प्रतीयते । आयुधप्रयोगश्च योद्धुः कृत्यम् । न सारथेः । कथमस्य सङ्क्षिप्तिरितिचेत् । उच्यते । “यत्रोत बाधितेभ्यश्चकं कुत्साय युद्धयते” इत्यनेन कुत्सस्य सुर्येण सह योद्धृत्वं प्रत्यक्षमभिहितम् । “वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः” इत्यनेन भगवतोऽश्वचोदकत्वेन साधै कुत्सस्य हन्तृत्वं चोच्यते । तदुभयं च गौणं वक्तुमशक्यम् । भगवतो वज्रप्रयोगस्तु योद्धृत्वं विनाऽपि सम्भवेत् । वज्रं च विशुच्छक्तिः । सा च भगवतो नित्यमधीना । निरायुधस्यापि भगवतः शरीरे नित्यं प्रवहति । तां च दृष्टिद्वारा परस्य शक्तिप्रणाशनाय प्रयोकुं भगवानिच्छन्वारयेत् । तादृशो भगवतः स वज्रप्रयोगः । न स्थूलायुधप्रयोगः । यत्र यत्र वज्रशब्दः स्थूलायुधविशेषपरस्तत्रापि विद्युच्छकेरूपाधित्वैव तस्य स्थूलायुधस्य वज्रत्वं वक्तव्यम् । न साक्षात् । एवं च वज्रशब्दस्य विद्युच्छुक्तिरेव मुख्योऽर्थः । स्थूलायुधविशेष एव गौणोऽर्थं इत्युक्तं भवति । तस्माद्वगवतो वज्रप्रयोगोऽत्र न सारथित्वप्रतिबन्धकः ॥

इयं च विद्युच्छुक्तिः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणशक्तिमनुगृह्णन्ती शरीरे स्वल्पेनाशेन प्रवहति । योगिनां तु प्रभूतेनांशेनेति विशेषः । नेत्रयोस्तैजसत्वात्तत्रास्याः प्रसरणमधिकम् । दृष्टिदोषेण प्राणितां कार्यं वृक्षादीनां म्लानता शिलादीनां च भेदस्तस्या एव लेशतः प्रतापः किमु वक्तव्यं वशीकृतच्छक्तयोर्योगेश्वरस्य भगवतस्त्रप्रयोगाविषये महाभाग्यम् !!

पश्यत निगमान्तरम्—

“त्वं दत्तदिन्द्र कुत्समावह शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यां न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥

क्र. सं. ७. १९. २. वसिष्ठः ।

इन्द्र । त्वम् । यत् तदा । समर्ये युद्धे । कुत्सम् । तन्वा शरीरेण । शुश्रूषमाणः परिचरम् आवः ह अरक्षः । यत् यदा अस्मै । आर्जुनेयाय अर्जुनीनक्षत्रजाताय कुत्साय कार्त्तिकेय-बाहुल्येयवदत्र व्युत्पत्तिः । शिक्षन् उपदिशन् । दासं

शत्रणामुपक्षपयितारं शुष्णम् । कुयवं कुयवनामानं च अरन्धयः वशीकृतवानसि । शरोरेण शुश्रूषणं शिक्षणं च सारथेरेव भवतो न रथिकस्येति मन्त्रेऽस्मिन्भगवतः सारथ्यमेव सूचितं भवति ।

अन्येचात्र भवतः—

“स त्वं न इन्द्रधियसानो अकैहरीणां वद्वृषन्योक्तमश्वेः ।
या इत्था मधवक्षनुजोषं वक्षो अभिप्रायैः साक्षि जनान् ॥
न ते त इन्द्राभ्यस्मदृष्ट्वा युक्तासो अब्रह्मता यदसम् ।
तिष्ठारथमधि तं वज्रहस्ता रस्मि देव यमसे स्वश्वः” ॥

ऋ. सं. ५. ३३.—२. ३. संवरणः ।

अन्ये चात्र भवतः—

वृषन् इन्द्रः । सः प्रसिद्धः । त्वम् । अकैः स्तुतिमन्त्रैः निमित्तभूतैः । न अस्मान् । धियसानः आयन् हरिणां अश्वानाम् । योक्त्रं नियोजनरञ्जुम् । अश्रेः आश्रयस्त् । मधवन् । याः यानश्वान् । जोषं प्रीतिम् । अनु अनुसृत्य । इत्था सत्यं यथा तथा । अर्थः शत्रून् । जनान् । अभि अभिलङ्घ्य वक्षः बोढाऽसि । (किं च) साक्षि सोढाऽसि । भविष्यदर्थे लुड्लोटौ ॥

ऋष्व रमणीया इन्द्रः । यत् यस्मात्कारणात् । अयुक्तासः त्वद्यनिहितचित्ताः अब्रह्मता अब्रह्मतया । स्तुतिलक्ष्मामन्त्रराहित्येनोपलक्षिताः । ते अस्माकं शत्रवो जनाः । अस्मत् अस्माकं पक्षात् । ते त्वां द्वितीयोर्धे षष्ठी । नाभ्यसन् नाभ्यभवन् नान्त्यन्दान्नित्यर्थः । यस्मात्तेषां त्वयि भक्तिर्नास्ति त्वदाकर्षणक्षमेति हेतुवाक्यस्यास्य तात्पर्यम् । (तस्मात्) वज्रहस्त । तं प्रसिद्धम् । रथं कुसरथम् । अधितिष्ठ । देव स्वश्वः सन् सारथिः सन् । रश्मि योक्तम् । यमसे नियच्छसि । उभयत्रापि वर्तमानसामीप्याद्वृत्तमानप्रयोगः । व्यत्ययेन वा लट् ॥

संवरणस्येयं प्रार्थना ॥ सम्यग्वृणोतीति संवरण इति व्युत्पत्तिः । अयं चर्विः पाण्डवपक्षाय कृष्णं सारथित्वेन वृणोति । महाभारते स्वयमर्जुन एव वृणोति । इदृशं कथासंस्मरणं भगवतो गौरवस्य विशेषतः पोषणायेति क्षन्तव्यम् । अयमेवर्विः ऋगन्तरे त्वचं ददतो वाजसाताविति कर्णेन सह युद्धे साहाय्यकमेव प्रार्थयत इत्येषा च सारथित्वेन प्रार्थनाप्रकरणान्महाभारतकथासम्बन्धिन्येव भवतीत्यत्र न कश्चित्संशयः ॥

परिहृतो विरोधः । स्थितं यथानिरूपितं भगवतः सारथ्यम् । एतेन—

कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिवांसुः कुत्समात्मनः ।
सारथिं कहपयित्वाऽत्य शान्तुं शुष्णमहङ्कृतः ॥

इति शुहदेवतायामुक्तं प्रत्युक्तं भवति । सारथिपदलिङ्गप्रतारितस्य सोक्तिः ॥

न ते त इति मन्त्रे स्वश्वशब्दः सारथिपरत्वेनास्माभिव्याख्यातः । शोभनाः अश्वाः यस्य स स्वश्व इति व्युत्पत्तिः । अश्वपतेरेवेदं पदं युक्तं नाश्वचोदकस्येति चेत् । अश्वचोदकस्याप्यश्वेषु निःर्गेणश्वरत्वान्नासङ्क्लितः । प्राचामृषीणां भाषायां स्वश्वशब्दः सारथौ रुढ इत्यस्माकं दृढमनुमानम् । कर्णः सूतपुत्र उच्यते जयेतिहासे । स्वश्वपुत्रो निगमे । अत्र स्वश्वशब्दः सूतजातिपर इत्यस्माकमनुमानम् । यद्यपि कर्णस्य पोषकः पिता न स्वयं कस्यापि सारथिः । तथाऽपि प्रायेणाश्वचोदनव्यापारेण जीवतां सूतानां पतिः स्यात् । अश्वसम्बन्धादेव सूतानां गन्धर्वा इति नामापि रुढं स्यात् । यथा नागाराधकानां नागा इति तथा गन्धर्वजीविनां गन्धर्वा इति प्रसिद्धं स्यात् । येषां दृष्टौ स्वश्वो न सूतपर्यायः तेषां पक्षे यौगिकार्थं एव वक्तव्यः । तत्र भगवतः स्वश्वत्वं च वातेश्वेष्वधिकारलब्धेः ॥

द्वादशं प्रकरणम्

कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः

स्थापितं शुष्ण एव प्रसिद्धः कर्ण इति । तस्य प्रतिस्पर्धीं कुत्स एव भारतेतिहासे प्रसिद्धोऽर्जुनः । कर्णप्रतिस्पर्धित्वमेव कुत्सस्यार्जुनत्वे प्रथमं लिङ्गम् ।

पाण्डवस्यार्जुनस्यार्जुननाम प्रसिद्धम् । कुत्सस्यार्जुनेयनाम । उभियमत्येकार्थकम् । अर्जुन्योरुत्तरफलगुन्योर्जीत आर्जुनेयः अर्जुनो वा । यथा फलगुन्योर्जीतः फालगुनः फलगुनो वा । एकं सतद्वितं पदम् । अन्यल्लुप्ततद्वितम् । भारते उदीच्यपाठे प्रायः फालगुनशब्दो दृश्यते । दाक्षिणात्यपाठे प्रायः फलगुनशब्दः । अत एवान्धभारते फलगुनशब्द एव सर्वत्र प्रयुज्यते । अर्थे फलगुनशब्दतुल्योऽर्जुनशब्दः । फलगुनीशब्दतुल्यत्वादर्जुनीशब्दस्य । एवं फालगुनशब्दतुल्य आर्जुनेयशब्दः । कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुन इत्यत्रेदमपरं लिङ्गम् । अर्जुनीशब्दस्योत्तरफलगुनीवाचकत्वे पद्यतैतामृचम्—

“सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासुजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युहाते” ॥

अघासु मघासु । अर्जुन्योः फलगुन्योरिति सायनः । भारते फलगुनीनक्षत्र-जातत्वस्यार्थस्य फलगुनशब्देन फालगुनशब्देन वा गतार्थत्वादर्जुनशब्दस्यार्थ-मन्यथा वर्णयति ॥

इलो० “पृथिव्यां सागरान्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।

शुद्धत्वाद्रूपवर्त्वात्थ तेन मामर्जुनं विदुः” ॥

उत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यमिदम् । नोलकण्ठ इमर्जुनशब्दमृज धातोर्युत्पन्नं मन्यते । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेष्वित्यत्र अर्जुनं च दीप्तिस्थाय मतेन । यदयं दीप्तिमत्वात्समत्वाच्छुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुन इत्यर्थं इति वदति । तत्र समत्वममूलम् । मे समो वर्णो दुर्लभ इति मूलार्थः । नाहं सम इति ॥

इदं निर्वचनं च कुत्सार्जुनयोरेकत्वसाधनस्यानुकूलमेव भवति । तस्मिन्पक्षे वयं फालगुनार्जुनैयशब्दादेव तुल्यार्थावित्यभिधायार्जुनशब्देन तुल्यार्थमन्यत्कुत्सस्य नाम प्रदर्शयामः । तत्रैषा भवति—

ऋ. “त्वं सत्य हन्द धृष्णुरेतांस्वमृभुक्षानर्थस्त्वं षाट् ।

त्वं शुण्णं वृजये पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते स चा हन् ॥

ऋ. १. ६३. ३.

द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्सायेति सायनः । द्युमानिति कुत्सस्या-साधारणं विशेषणम् । तस्मादेकं नामैव भवति ॥

“भुवर्ते कुत्सः सख्ये निकामः” ऋ. ४. १६. १०.

इति मन्त्रपादे कुत्सो निकाम इति विशेष्यते । निकामो नितरां कमनीयः । नितरां कामयमान इति वा सायनः । उत्तरपादे साक्षाद्गवत्समानरूपत्ववर्णनात्पूर्वोऽर्थो व्यायाम् । निकामशब्दस्यार्थान्तरकल्पने वोक्तरत्र यद्गवत्समानरूपत्वं कथयते तदध्यलं कुत्सस्य लोकोत्तरं रूपवर्त्वं कथयितुम् ॥

अन्यां पश्यत ऋचम्—

ऋ “सवेतसु॑ दशमायं दशोणि॒ तृतुजिमिन्दः॑ स्वभिष्ठिसुम्नः॑ ।

आतुं॑ शशदिमं॑ द्योतनाय॑ मातूर्नसीमुपसृजा॑ इयध्यै” ॥

ऋ. ६. २०. ८.

अत्र कुत्सो द्योतननाम्ना निर्दिष्टः । किं कृत्वा कारणम् ? लोकोत्तररूप-वर्त्वादेव तस्य द्योतन इत्येकं नाम प्रसिद्धम् । इदमेव नाम द्युमत इति समानार्थकेन शब्देन त्वं सत्य इति मन्त्रे प्रोक्तम् । यद्विशेष्यमन्यत्वद्विनैव द्योतनशब्देनात्र कुत्सं वक्ति तदद्वापयति तदिदं कुत्सस्यासाधारणं नामेति । सायनस्तु द्योतनाय एतत्संज्ञाय राज्ञे इति व्याख्यातवान् । वेतसु-तुग्रे भानां वशीकरणालिङ्गाद्योतनसंज्ञश्च कुत्स एव नाम्यः । पश्यतात्रान्यामृचम्—

“अहं पितेव वेतसौरभिष्ठये
तु ग्रं कुत्साय स्म दिभं च रन्धयम् ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि
प्रथम्भरे तु जये न प्रियाऽऽधृषे” ॥

ऋ. १०. ४९. ४.

वैकुण्ठस्येन्द्रस्य गीतास्वेष मन्त्रः । सवेतसुमिति मन्त्रमिमं चान्यत्र प्रकरणे
पूर्णतया व्याख्यास्यामः । शोतनः कुत्स एवेतिदर्शयितुमत्रोदाहरणमात्रम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? अजुर्नशब्दो यदि दीपिमद्वाचकः तर्हि शोतनशब्दस्य
द्युमच्छब्दवत्पर्यायः । तस्मात्तदप्येकं लिङ्गं कुत्स एव प्रसिद्धोऽजुर्न इत्यत्र ॥

परे तु अजुर्नशब्दं वज्रवाचकं मन्यन्ते । पाण्डवोऽजुर्नो वज्रस्य तेजोशा-
वतार इति तेषां दृष्टिः । वज्र-वज्रिणोरभेदाऽप्यवसायात्तस्येन्द्रस्यावतारत्वोक्तिः
सङ्गच्छते । भीषणगर्जनसमये स्वस्मिन्नशनिर्मापतेदिति यद्जुर्ननामान्युच्चारयन्ति
तदत्र लिङ्गम् । अर्जुनशब्दस्य वज्रवाचकत्वेत्वेषा भवति ॥

“इन्द्रो हर्यन्तमर्जुर्नं वज्रं शुक्रैरभीवृतम् ।
अपावृणोद्धरिद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत” ॥

ऋ. ३. ४४. ५.

अयं च पक्षः कुत्सस्याजुर्नस्य चैकत्वसाधनायानुकूल एव भवति । निघण्टौ
कुत्सशब्दो वज्रपर्यायेषु पठितः । वज्रपर्यायस्य कुत्सशब्दस्य निर्वचने “तत्र कुत्स
इत्येतत्कृन्तते । ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः । अत्राव्यस्य
वधकमैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ।” इति यास्कः । (नि० ३.११.५.)
अस्यायं भावः । कुत्सशब्दस्य द्वावर्थो वज्रः कश्चिद्दृष्टिश्च । वज्रपर्यायत्वे कृन्ततीति
कुत्स इति व्युत्पत्तिः । उकारादेश ऋकारस्य । नकारलोपः । सकारागमश्चात्र विकि-
यायाम् । ऋषिवाचकत्वे मतद्वयं वर्तते । करोति स्तोमान्कुत्स इति औपमन्यवमतम् ।
तत्रापि कृन्ततीत्येव व्युत्पत्तिरिति यास्कस्य स्वमतम् । कारणं तत्र तत्सखस्येन्द्रस्य
शुष्णवधः । ननु इन्द्रः शुष्णं चेजघान कथं कृन्तत्यर्थयोगी कुत्स इति चेत् नैष
दोषः । इन्द्रस्य प्रेरकत्वाच्छब्दव्युत्पत्तिरिति यास्कस्य स्वमतम् ।
नथाऽपि स येन द्वारा तत्कर्म कारयति साऽपि वधकुदित्यत्र न कश्चिद्विरोधः ।
तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेत्यस्य इन्द्रः कुत्सद्वारा शुष्णं घातयामासेत्येव तात्पर्यम् ।
अतः कृन्तते: कुत्स इति ऋषिवाचकत्वेऽपि व्युत्पत्तिः सङ्गच्छते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? यदि वज्रवाचकोऽजुर्नशब्दः पाण्डवे वर्तमानः । तर्हि
कुत्सशब्दस्य स पर्यायः । कुत्सस्य वज्रवाचतरपत्ते साक्षादेव हि पर्यायत्वमभेदात् ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । अर्जुनस्य श्वेतवाहननाम प्रसिद्धम् । कुत्सस्य ऋज्ञाश्वनाम । अर्जुनशब्दवच्छ्वेतशब्दोऽपि सामान्यतो दीप्तिमद्वाचक एव प्राणः । न श्वेतवर्णवाचकः । सामान्यतः श्वेतवर्णत्वे तत्र नामिन न तावदाधिक्यम् । कुत्ससम्बन्धिनामृज्ञाणामश्वानां वाताश्ववद्विष्ट्यत्वम् । दिव्यतत्त्वस्य चासाधारणदीप्तिमत्त्वमेवानुबन्धी गुणः । न श्वेतवर्णमात्रवत्त्वम् । अथ केनोद्देशेन भारतेतिहासकारः ऋज्ञानश्वान्श्वेतान्वदतीति चेत् । तेषां वाताश्ववत्वं द्योतयितुमेवेति प्रतिभाति । वायुः स्वयं श्वेतवर्ण इत्युच्यते । तस्य पशुश्च श्वेतवर्ण एव प्रिय इत्युच्यते । तस्मात्तस्य हृयाश्च श्वेता इतीतिहासकारस्य दृष्टिः । वायोः श्वेतत्वे द्वे ऋचौ प्रदर्शयामः—

“रायेनु यं जज्ञत् रोदसी इमे
राये देवी धिषणा धाति देवम् ।
अध वायुं नियुतः सश्वत स्वा
उत्श्वेतं वसुधिर्तिं निरेके ॥

ऋ. ७. ९०. ३. वसिष्ठः ।

“पीतो अर्जुनो रयिसृधः सुमेधाः
इवेतः सिषकि नियुतामभिश्रीः ।
ते वायवे समनसो वितरथु
विश्वेज्ञरः स्वपत्यानि चक्रुः” ॥

ऋ. ७. ९१. ३. वसिष्ठः ।

तस्य श्वेतपशुप्रियत्वं च “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि ब्राह्मणे स्पष्टम् ॥

नन्वेवं चेद्यज्ञ-श्वेतशब्दावुभावपि श्वेतवर्णापरावेव भवतामिति चेत् । तत्त्वदृष्ट्या ते श्वेतवर्णा एव भवन्ति । अप्सारमयाः सर्वेषां प्राणा एव हि वायोरश्वा उच्यन्ते । ननु ने वायोर्विभूतिविशेषा एव नाश्वा इति चेत् । भूषणमेवेदं न दृष्टगम् । सर्वस्याश्वदेवताया तद्विभूतय एव रथत्वेन वाहनत्वेनाशुधत्वेन च स्तोरुभिः कल्प्यन्ते । यथा सूर्यस्य सप्त स्खिकरणा एव वाहनानि तथा वायोरपि प्राणा एव वाहनानीत्यत्र न कश्चिद्विरोधः । अपां च शुकुर्वर्णत्वमुपनिषत्सु प्रसिद्धम् । व्यक्तिदृष्ट्या तु तेऽश्वाः सामान्यतो दीप्तिमन्तः । न सर्वे श्वेतवर्णाः । अत्र विशेषमुत्तरत्र वह्यामः । ननु का तत्त्वदृष्टिः ? का व्यक्तिदृष्टिः ? उच्यते । कुत्ससम्बन्धिष्वश्वेषु या शक्तिर्दृश्यते सा प्राणानामनिशयिता शक्तिः । अतस्ते वातस्याश्वा उच्यन्ते । यानि शरीराणि तेषां तास्तु व्यक्त्ययः । तत् सम्बन्धाते कुत्सस्य । ते प्राणा इति दृष्टौ श्वेताः । अश्वशरीराणीति दृष्टौ यथा—निगममुत्तरत्रोदाहरिष्यामः । तं च निगममुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

कि पर्यवसन्नम् ? कुत्स ऋग्राख्य वाताश्ववान् अर्जुनः इवेतवाहनः । वाताश्वाश्च तत्त्वतः इवेताः । तस्मात् ऋग्राश्च इवेतवाहनशब्दौ तुल्यार्थैः भवतः ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । कुत्सस्य तद्वातृणां चार्षं सुके ऋगेका दृश्यते—

स सव्येन यमति वाप्रतश्चि
स्त दक्षिणे सङ्गृभीता कृतानि ।
स कीरिणा चित्सनिता धनानि
मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती” ॥

ऋ. १. १००. ९.

स इन्द्रः सव्येन वामहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसकानपि शत्रून् यमति निगृह्णति । स इन्द्रः दक्षिणे दक्षिणहस्ते कृतानि यजमानेन कृतानि हर्षीषि समर्पितानि जपादीनि कर्माणि वा सङ्गृभीता सङ्गृहीता भवति । स इन्द्रः कीरिणा चित्सतोत्रा द्वारा च धनानि सनिना साधयिता भवति । तादृशः मरुत्वानिन्द्रः नः अस्माकम् ऊती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥

अहङ्कारवर्जिताः प्राञ्छ ऋषयः स्वद्वारा भगवानेव विश्रुतानि कर्माणि करोतीति पश्यन्तस्था वर्णयन्ति स्म । कुत्सस्य सठयपाणिना यः शत्रुवधः क्रियते स भगवतैव क्रियते इति पश्यन्तस्ते भ्रातरः स सव्येन यमति ब्राधतश्चिदित्याहुः । ननु शरीरं कुत्सस्येति चेत् । नैष दोषः । तदपि भगवत्समर्पितं भगवत एव भवति । तस्मादत्र कुत्स एव भगवदाविष्टः सव्येन पाणिना शत्रून्हन्तीति वास्तविकोऽर्थः । अर्जुनश्च सव्यसाची प्रसिद्ध इतिहासे । उदाहृतमन्त्रलिङ्गात्कुत्सस्य ध्वनितं सव्यसाचित्वमेवार्जुनस्योच्यते ॥

ननु नैतलिलङ्घम् । साक्षादिन्द्रेण समन्वये साध्ये तदाविष्टेन समन्वयः क्षिणो मार्गः । तस्मात्साक्षादिन्द्रस्यैव स्वभावोऽयं यत्सव्यहस्तेन शत्रुहननमिति चेत् अस्ति तत्र प्रतिबन्धकम् । यदाह—

“हन्ता वृत्रं दक्षिणेन्द्रः पुरु पुरुहूतः ।

महान्महीभिः शचीभिः” ॥ ऋ. ८. २. ३२

अत्र दक्षिणेन हस्तेन वृत्रं हन्तेत्युच्यते । अपि चाह ।

“भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा

पार्थिवस्य जगतस्त्वेष सदक् ।

धिष्व वत्रं दक्षिण इन्द्रं हस्ते

विश्वा अर्जुर्य दयसे विमायाः” ॥

ऋ. ६. २२. ९.

अत्र दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्ठेत्युच्यते । तस्मात्सव्येनेति न साक्षादिन्द्रस्या
स्वभाव इति वक्तुं शक्यः । तस्माद्यक्तोक्तं लिङ्गं साधु ॥

इतश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः । अर्जुनः पाण्डोः पुत्र उच्यते । कुत्सः
श्वित्रस्य । पाण्डु-श्वित्रशब्दौ तुल्यार्थौ । वेदे कुत्सपितृत्वेन श्रुतः श्वित्रः इतिहासे
ततुल्यार्थेन पाण्डुशब्देनोक्तः । ननु श्वित्रशब्दोऽवयवार्थेन श्वेतवर्णवाचकोऽपि
श्वित्रनामके इवेतत्वगव्याधौ रूढः तस्मान्न पाण्डुना समार्थक इति चेत् । इदं साध-
कमेव न बाधकम् । पाण्डुरपि इवेतव्याधिमानेव । पाण्डुशब्दस्यावयवार्थभूतः
इवेतो वर्णः यदि साधारणोऽभविष्यत् तर्हि तं मातृदोषोत्थं नावादहयदितिहासकारः ।
सवर्णस्त्वप्रोग एवेति दोषत्वेन कीर्तनादनुमातुं शक्यते यदाह भारते—

इलो । “भविष्यति सुविक्रान्तं कुमारो दिङ्गु विश्रुतः ।

पाण्डुत्वं वर्णस्त्वं मातृदोषाद्विष्यति” ॥

आ. प. ११५. २०.

मातरं प्रति द्यासस्य वाक्यमिदम् । एवं श्वित्र-पाण्डुशब्दौ तुल्यार्थौ । ननु
श्वित्र-पाण्डुशब्दौ पृथग्रोगवाचकौ वैद्यक इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि अत्र वर्ण-
मात्रेण पाण्डुत्वकथनान्नानायं रक्तक्षयात्पाण्डुवर्णः । अपि तु त्वरदोषात् । यदि स-
पाण्डुरोगी स्याद्विक्रान्तत्वं दूरे । श्वित्रिणस्तु शारीरशक्तिलोपाभावाद्विक्रान्तत्वं
नानुपपत्तम् । नन्वेवमपि श्वित्रशब्दो रोगवाचक एव न तद्वद्वाचक इति चेत् ।
लक्षणगत्याऽवयवार्थयोगाद्वा तद्वद्वाचको भवति । आर्जुनेयस्य श्वित्रपुत्रत्वे प्रमाणं
प्ररुणान्तरे दर्शयामः । एवमुक्तैर्वहुभिलिङ्गैर्वद्यमाणैश्च कुत्स एव प्रसिद्धोऽर्जुनः ।
वद्यमाणात्साक्षादर्जुननामवत्त्वलिङ्गाच्च ॥

त्रयोदशं प्रकरणम्

भगवान्कृष्ण इन्द्रस्यावतारः ॥

निगमेषु कर्णार्जुनयोरुपलम्भाज्येतिहासो वैदिक इत्यस्माभिरवगतम् ।
योऽर्जुनस्य सारथिर्भूत्वा तं महारणाम्बुद्धिमुत्तारयामास स भगवान्कृष्णः कः ?
निगमेषु इन्द्र एवं कुत्सस्य सारथिरभूदित्युच्यते ॥

“वड्क् वातस्य परिना वह कुत्समार्जुनेयं शतकतुः” ।

ऋ. सं. ८. १. ११.

“यासि कुसेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योः” ।

ऋ. ३. १६. ११.

“वह कुसमिन्द्र यस्मिन्द्वाकन्स्यूमन्यू कर्त्रा वातस्याशा” ।

ऋ. १. १७४. ५.

“वह शुष्णाय वधं कुसं वातस्याशै” ।

ऋ. १. १७५. ४.

“वन्वानो अत्र सरधं ययाधः कुसेन”

ऋ. ५. २९. ९.

“इन्द्राकुसा वहमाना रथेन”

ऋ. ५. ३१. ९.

“त्वं रथं प्रभरोयोध मृष्ट भावो युध्यन्तं वृषभं दशशुम्”

ऋ. ६. २६. ४. इत्यादितु ।

जयेतिहासस्थस्य भगवतः कृष्णस्य स्थाने निगमेषु भगवानिन्द्रः कथयते । कृष्णो भूमौ जातः कश्चन पुरुषः । इन्द्रश्च देवता । कथमनयोरैकात्म्यम् ? एवं संशये प्राप्ते ब्रूमः ॥

कर्णार्जुनसङ्ग्रामप्रकरणस्य इन्द्र इन्द्रस्य तेजोशावतारपुरुषो भवति । तस्य नाम कृष्णः । अत्रैषा भवति—

“अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतरं रीरमत्सस्माणम् ।

आकृष्ण हौ जुहुराणो जिधर्ति त्वचो बुध्ने रजसो अस्य योनौ” ॥

ऋ. ४. १७. १४.

अयमिन्द्रः सूर्यस्य कर्णस्य चक्रं रथचक्रं इषणत् प्रैरयत् । रथात्पृथक्कृत-वानित्यर्थः । सस्माणं पलायमानम् एतशम् अर्जुनं निरीरमत् निवारितवान् । कृष्णः कृष्णनामा स इन्द्रः हौ कर्णं जुहुराणः कुटिलं चरन् आजिधर्ति क्षारयति पातय-तीत्यर्थः । कुत्र ? त्वचः शरीरस्य बुध्ने मूलभूते अस्य रजसः भूलोकस्य योनौ स्थाने । सामान्यतो भूमिः सर्वशरीराणां प्रकृतिः । विशेषतः कर्णस्य । स हि अशेन नारोत्वमापन्नायाः भूदेवयाः खलु पुत्रः । तत्पृथक्परिच्छेदे निरूपयिष्यामः ॥

पूर्णस्य ऋग्वेदस्य भाष्यं कुर्वन्नपि इन्द्रस्य माहात्म्यमजानन् सर्वत्रापि सत्यार्थधंसनाय बद्धकङ्कणः सायनवर्गस्तु अत्रीक्तरार्धर्घमेवं व्याख्यातवान् ॥

जुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा सञ्चरन् कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः त्वचस्तेजसो बुध्ने मूलभूते रजसोऽस्य उदकस्य योनौ स्थाने अन्तरिक्षे स्थितम् हैम् एनमिन्द्रम् आजिधर्ति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताच्चक्रादेः त्रस्तं ररक्षेत्यर्थः ॥

अयं पूर्वीर्धच्छ्याख्याने स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य चक्रम् एतशस्य रक्षायै प्रैरयदिति मानवयुद्धसन्दर्भमङ्गीकृतवान् । य एतशं सूर्यस्य चक्रायुधाद्रक्षं भगवान् स किलः सूर्यादिशत्रुभिः प्रेर्यमाणाच्चक्रादेभीतः किलाभूत् तदा तं मेघो वर्षेण किल निर्भयं चक्रे । वर्षेण ताप एव निवार्येत् लोके न शत्रुभयम् । अपि च जयादनन्तरं शत्रुभय-वारणमित्यन्यच्छ्रित्रम् । त्वक्शब्दः तेजःपर्यायः किल । तत्तृतीयं चित्रम् । तेजसो मूलं सूर्यमण्डलमेव भवति नान्तरिक्षम् । तेजसो मूलमन्तरिक्षमिति नवः सिद्धान्तः । अस्य रजस इत्यत्र इदं शब्दयोगवलादयं लोक एव स्मार्यते । रजसो लोकपर्यायत्वे बहवः प्रयोगाः । सन्ति निगमेषु । रजः शब्दस्योदके सुतरां विरलः प्रयोगः । इदं शब्दयोगि रजः उदकवाचकत्वे वा भूमिस्थमुदकं कथयेनान्तरिक्षस्थम् । अपिचान्तरिक्षस्थ इन्द्रो मेघेन कर्थं सिच्येत् ? मेघमण्डलादधः किञ्चिद्वर्षेण निजं भयं व्यपोहितुं किमागत इन्द्रः ? यथाकथश्चिद्विद्याख्यानपूरणायोद्युक्तस्य व्याख्यानं यश्चापेक्ष्यं तथापि पण्डितवर्गस्य तत्र विश्वासादेतावद्वक्तव्यमासीत् ॥

अत्र जुहुराण इति विशेषणं “त्सरदगन्धर्वमस्तृतम्” इत्यत्रोक्तं कुटिलगतिं स्मारयति रथचक्रभञ्जनकर्णपातने एकेन कर्मणाऽभवताम् । तस्मिन्कर्मणि कुटिल-गतिरावश्यकी । समगतौ रथाश्वा एव लक्ष्यं स्युः । कुटिलगत्यैवरथचक्रं प्रवर्हितुं शक्येत ॥

घृत्तरण-दीप्योरिति धातुः सामान्यतः चरतीत्यस्य यावानर्थः जिघर्तीत्यस्य तावानर्थः । “जिघर्तीत्यमिन्ह विषा धृतेन” इत्यत्र दीपयामि हविषा धृतेन चारिन-मित्यर्थः । न चरामीति । क्षरणं च सञ्चालनं तात्पर्यतो गलनं न सेचनम् । क्षराक्षर-शब्ददौ पश्यत । क्षर सञ्चालन इति धातुः । अत्र अन्तर्भवितणिच्कः प्रयोगः । तस्माजिघतांत्यस्यात्र चयावतीत्यैवार्थः । मेघस्येन्द्रभयवारणद्वारा तदक्षणार्थे सेचने कुटिलगतेः किं स्वारस्यम् ? तस्मात्कुत्सरक्षीन्द्रः कृष्णः स्वनाम्नैवाभिधानात् । अंश-मूलपुरुषयोरभेदाध्यवसायादिन्द्रावतारं कृष्णमिन्द्र इत्येव निगमाः प्राहुः ॥ इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः । इतिहासे कृष्णः शौरिरुच्यते । शूरस्य पौत्र इति कृत्वा । निगमे इन्द्रः शौरदेव्य इत्युच्यते । शूरदेव एव नामैकदेशे नामप्रहणमिति न्यायेन शूर उक्तः । इन्द्रस्य शौरदेव्यत्वं चावतारसम्बन्धादिति न पृथग्वक्तव्यम् । अत्रैषोदाहर्तव्या ॥

“कर्णगृह्य मघवा शौरदेव्यो वरसं नस्त्रिभ्य आनयत् ।

अजां सुरिन्त धातवे” ॥

क्र. ८. ७०. १५.

शौरदेव्यः शूरदेवस्य गोत्रापत्यम् प्रौत्रत्वात् मघवा इन्द्रः कृष्णावतारः नः अस्माकं वरसं पुत्रं सरिः प्रेरकः पशपालः धातवे क्षीरपानाय क्षीरं दुरध्वा पातु-

मित्यर्थः । अजां न मेषीं न कर्णगृह्य कर्णे गृहीत्वा त्रिभ्यः त्रिभ्यो लोकेभ्यः सकाशात् आनयत् आनीतवान् । उड़जीवितवानित्यर्थः । पृथिव्याः शरीरम् अन्तरिक्षात्प्राणं दिवः सेन्द्रियमात्मानं चेति त्रिभ्य इत्युक्तिः ।

मन्त्रकृत्पुरुहन्मा ऋषिरेवं भगवतो माहात्म्यं वर्णयति । एतमन्त्रलिङ्गमूलकमेव भागवते दशमस्कन्दरस्योत्तरभागे एकोननवतितमे अध्याये परलोकगतविप्रपुत्रानयनकथानकम् । ननु तत्र विप्रपुत्रा बहव आनीता इत्यस्ति चेत् ।

अत्राप्यस्ति—

“भूरिभिः समह ऋषिभिर्वर्हिष्मद्धिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमिच्छर वत्सान्पराददः” ॥ क्र. ८०. १४.

इयमृक कर्णगृहेति ऋचः पूर्वा । अत्रापि स एव ऋषिः । अस्या अयमर्थः । हे समह सर्वपूजय त्वं भूरिभिः बहुभिः । बर्हिष्मद्धिः बर्हिष्मद्धिः बर्हिष्मद्धिः ऋषिभिः स्तविष्यसे स्तूयसे । यत् यतः हे शर शत्रुहिंसक इत्थमनेन प्रकारेण एकमेकमित् सर्वानेवेत्यर्थः । वत्सान मम पुत्रान् पराददः परलोकादानीयाददः । मृतानामुज्जीवनात् सर्वऋषिस्तुयो भवसीत्यर्थः । अस्याभृचि उक्तमेवार्थम् उत्तरस्याभृचि परोक्षरीत्या वदति । तस्मात्तत्र वत्सशब्दो द्यत्ययेन बहुवचनार्थो ज्ञेयः ॥

अयमेव पुरुहन्मा भागवते कुचेलः सुदामोक्त इत्यूहितुं शक्यम् । यदेवं स ऋषिः प्रार्थयते ।

“त्वं न हन्दासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सङ्गृभायास्ययुद्धिः सङ्गृभायास्ययुः” ॥

क्र. ८०. १२.

हे शविष्ठ बलवन् हे इन्द्र त्वं नः दावने सम्पत्प्रदाने निमित्ते चतुर्थ्यर्थे सप्तमी वा । हस्ते आसां मदानीतानामेतासां धानानाम् द्वितीयार्थे षष्ठी न सम्प्रति अस्मयुः अस्मान्कामयमानः सङ्गृभाय सङ्गृहाण । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः द्विः द्विवारं सङ्गृभाय सङ्गृहाण । धानाश्चभृष्टयवाः । धाना एव पृथुका उक्ता: पुरगणे । एतेषां त्रयाणां मन्त्राणां सायनीयव्याख्याख्याऽयोमयी विद्यते ।

कर्णगृहेति मन्त्रे शौरदेव्य इत्यस्य गा इत्यर्थः कृतः । दिव्यन्ति क्रीडन्तीति देवाः योद्धारः शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः वीरयोद्धारः तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । शौरदेवस्य सम्बन्धन्यः शौरदेव्यः गावः शौरदेवीशब्दस्य बहुवचनम् । ताः गाः वत्सं वत्सांश्च वत्ससहिता गा इत्यर्थः । मघवार्कर्णगृह्य आनयत् आनयतु इति प्रार्थना उपमानार्थः अस्मदुक्तदिशैवास्ति । अस्त्वर्थो यथाकथश्चित् । शौरदेवीशब्दस्य गा इत्यर्थकरणाय भाषासम्प्रदायसम्पूर्णोलङ्घनेन तेन यत् साहसं कृतं तत्

इलाध्यम् । ये क्रीडन्ति ते बालाः स्युः कथं योद्धारो भवेयुः ? यौद्धो राणी-सङ्ग्रामी साङ्गरी इत्यादीनि बहूनि गवां नामान्यनुगृहीतःन्येतया व्याख्यया । युद्धसम्बन्धिनी गौरिति कथं प्रथमो गस्थितिः । रुढिं विना केवलं यौगिकार्थेन इत्किंबोधनेऽथ स्पष्टेन निः संशयेन च भवितव्यं तेनार्थेन ॥

भूरिभिरिति मन्त्रे स्तोत्रभ्य इत्याद्याहृत्य तेभ्य एकमेकमित् एकैकमिति प्रकारेण बहून्वत्सान् वत्सोपलक्षिता वत्समात् : गाः पराददः प्रयच्छसीत्यर्थः कृतः । गोभिर्वत्सानानुपलक्षणं न्यायगम् । वत्सैर्गवामुपलक्षणं विसंष्टुलम् । एकमेकमित् इति शब्दः पूर्वं यावन्तो लुप्तास्तावतामन्विष्यानयने प्रत्यर्पणे वोपयुक्तं योग्यः । केवलं दानकर्मत्वेन प्रयोगे एकैकमित्येवार्थो भवेत् । तच्चातीव विरसम् ॥

त्वं न इन्द्रासामिति मन्त्रे आसामित्यस्य बुद्धिस्थानां गवामित्यर्थः कृतः । धानानां नेत्योपम्यम् । द्वितीयार्थे षष्ठी यथाऽस्माकम् । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं गाः धाना इव हस्ते गृहाण द्विर्गृहाणेति तस्य तात्पर्यार्थः । बुद्धिस्थस्य यस्य कस्यचिदर्थस्य इदं शब्देनामधिधानमिति विचित्रितः पन्थाः । इन्द्रः गाः धाना इव हस्ते गृहीत्वैव ददा गीति चित्रोऽर्थः । नेत्यस्याव्ययस्य सम्प्रत्यर्थं चास्ति वृत्तिः ॥

प्रकृतमनुसरामः । इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः कृष्णो नन्दस्य गोपालस्य कृत्रिमः पुत्र इतीतिहासः । निगमे इन्द्रः गोपालस्य पुत्र उच्यते । यथा—

“प्रते बभ्रूविचक्षण शंसामि गोषणोनपात् ।

माऽभ्यां गा अनुशिश्नथः ॥” क्र. ४. ३२. २२.

हे विचक्षण हे गोषणोनपात् गाः सनित सम्भजन इति गोषम् गोपाल तस्य पुत्र इन्द्र ते बभ्रू हरी अश्वो शंसामि स्तौमि । आभ्यां अश्वाभ्यां गाः अस्माकं गाः माऽनुशिश्नथः माहिंसीः । अत्र सूर्याचन्द्रमसाविन्द्रस्य हरी । ताभ्यां माहिंसी-रित्युक्ते आतप-तुषाराभ्यां यथा गवां नाशो न भवेत्तथा पालयेति तात्पर्यं स्यात् ॥

सायनस्तु गोषणः गवां सनितः न पात् न पातयितः रक्षक इति पृथक्सम्बुद्धो कृत्वा व्याख्यातवान् । तत्र नपादिति कर्मणः सम्बन्धिनो वा योगं विना न क्वापि निगमेषु प्रयुक्तम् । तस्मात्सोऽर्थं उपेच्यतः ॥

इतश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतारः । कृष्णो वासुदेवः । इन्द्रो वासव इति रुढिः । वसुदेवश्च नामैकदेशग्रहणे वसुः तस्यापत्यं वासवः । वस्तुतस्तु ऐतिहासिकाः इतीतिहासस्य परोक्षभासासम्प्रदायं रक्षन्तः शूरदेवं शूरमकार्षुः । नामैकदेशं हित्वा । वसुं वसुदेवमकार्षुः देवशब्दं संयोजय । वसुः देव इव वसुदेव इत्यर्थं कर्तुं शक्तुम् इति तेषा दृष्टिः ।

इन्द्र एव सनातनो नारायण ऋषिः यस्यावतारः कृष्णः कथयते जयेति हासे ।
नाराः आपः अयनं यस्य स नारायण इति व्युत्पर्ति वृद्धाः कुर्वन्ति । आपश्चान्त-
रिक्षगताः सूक्ष्मा एव । तद्वशादेवान्तरिक्षलोकोऽपी लोक उच्यते निगमेषु । ताश्चापः
मध्यमस्येन्द्रस्य स्थानम् । तस्मादिन्द्र एवार्वाचां नारायणः । स पुरातन ऋषिश्च
भवति । अत्रैतां पदयत—

“ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक हृशान खोजसा ।

॥ ५० ॥ इन्द्र चोक्यसे दसु ॥” क्र. ८. ६. ४१.

इन्द्रश्च हरिः । यं शब्दमाश्रित्य हरिवंशः प्रवृत्तः । यदाह—

क्र. “सो अस्य वत्रो हरितो य आयसो

॥ ५१ ॥ हरिनिकामौ हरिरागभस्त्वोः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक

इन्द्रे निरूपा हरितामिक्षिरे ॥”

क्र. १०. ९६. ३.

चतुर्दशं प्रकरणम्

वैकुण्ठ एव कृष्णः

ज्ञातं कुत्सस्य सारथित्वादन्यैर्लिङ्गैश्च कृष्ण इन्द्रस्यावतार इति । स च कृष्णः
कुत्सादीनां समकालिकश्चेभिगमेषु तस्य मन्त्राश्रोपलब्धव्याः । यथा कुत्सस्य ।
ताद्वशो महानवतारपुरुषो मन्त्रद्रष्टा तस्मिन्काले न भवति चेदनृषिरेव स्यात् ।
अनृषेः कुतः प्रभावः ? इति निगमकालिकमहापुरुषतत्त्वविदां संशयो जायेत । स
च संशयो निवारयितव्यः । कृष्णश्च न मन्त्रद्रष्टा न ऋषिः । तं वैकुण्ठमाहुः ।
ऋक्संहितायां वैकुण्ठस्यार्षाणि त्रीणि सूक्तानि दृश्यन्ते । तत्र द्वयोः सूक्तयोर्वैकुण्ठ
आत्मानमेवेन्द्रव्येन स्तुतवान् । तृतीये सूक्ते इन्द्रम् अन्यमिव स्तुतवान् । आत्मन
इन्द्रस्यांशावतारत्वादात्मन इन्द्रत्वेन स्तुतिः । अंशांशनेमेददृष्ट्याऽन्यवत् स्तुतिः ॥

सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनः वैकुण्ठं प्रत्येवमुक्तवान् । “जगृभ्माष्टौ सप्त-
गुर्वैकुण्ठमिन्द्रं तुष्टाव स सप्तगुस्तुतिसंहृष्ट आत्मानमुक्तरैख्यभिस्तुष्टाव ॥” इति ।

साक्षादिन्द्रस्य वैकुण्ठनामत्वं न काप्यन्यत्र प्रसिद्धम् । कथमिन्द्रो वैकुण्ठ इति चेत् । शृङ्गेवतोक्तमनुसृत्यात्र सायन एवं वदति—“विकुण्ठा नामासुरखो सा चेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकं तपस्तेरे । मत्सदृशोऽन्यो माजनिष्टेति बुद्ध्या इन्द्र एव तस्याः पुत्रो जातः ॥” इति । विकुण्ठाया अपत्यं वैकुण्ठ इति व्युत्पत्तिः । एषा च विकुण्ठा असुरकथेति प्राचामैतीहासिकानां दृष्टिः । भारतेति-हासे या देवकी कृष्णमातोच्यते सा चासुरकथेति न वक्तुमशक्यम् । यतः सा कंसस्य भगिनी पितृव्यपुत्री । कंसस्य ज्येष्ठपितृब्यो हि देवक्याः पिता देवकः ॥

अत्रेमे भागवतपुराणश्लोकाः—

“तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
देवकश्चोप्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देवधर्मनः ।
तेषां स्वसारः सप्तासन्धृतदेवादयो नृप ॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहृस्तया ।
राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च पुष्टिमानौप्रसेनयः ॥
कंसा कंसवती कङ्का शुरभू राष्ट्रपालिका ।
उप्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजिज्ञयः ॥”.

न. स्कं. २४. अ. २१-२५.

अन्यत्र च सन्दर्भे भागवते सूचितम् । कंस उप्रसेनपुत्रः देवकी देवकस्य पुत्रीति ॥

“उप्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रक्षमीन् हयानां जग्राह रोकमै रथशतैर्वृतः ॥
चतुःशतं पारिबहूं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं साध्वं रथानां च त्रिष्टुशतम् ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्घते ।
दुहित्रे देवकः प्रादायाने दुहितृष्टसलः ॥”

द. प. १. अ. ३०-३२.

कंसः असुरयूथपतीनां पतिरुक्तो भागवते—

“प्रलम्ब-बक-चाणूर-तृणावर्त-महाशनैः ॥
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ।
यदूनां क्रदनं चक्रे वली मागधसंश्रयः ॥
ते पीडिता निविश्युः कुरु-पाञ्चाल-कैक्यान् ।
शास्वान्विदर्भाजिष्ठान्विदेहान्कोसलानपि” ॥

द. पू. २ अ. १-३.

अत्र प्रलम्बादयो धेनुकान्ताः कंसस्याङ्गाकारिणो योधाः । इतरे सखायः । एतावन्तो महामाया असुरा अनसुरस्य किङ्कराभवन्तीत्यश्रद्धेयम् । अन्धकस्तालजङ्घ-वद्यदुवंशे पठितोऽपि केनापि हेत्वन्तरेणासुरवंशकृदासीदित्यवगम्यते । यदन्ध-कस्यासुर इत्येव प्रसिद्धिः पुराणेषु । अन्धक एवाहुकवंशस्य कूटस्थः पुरुषः कथयते ॥

निगमे चासुरवधप्रकरणे देवकस्य वधश्च पठ्यते । पश्यतैतामृचम्—

न त इन्द्र सुमतयो न रायः
सञ्चक्षे पूर्वा उषसो न नूनाः ।
देवकं चिन्मान्यमानं जघन्ध
अवस्थना बृहतः शम्बरं भेत् ॥” ऋ. ७. १८. २०.

अत्रेयं सायनव्याख्या । “हे इन्द्र तव पूर्वाः पुरातनाः सुमतयः शोभन-मतयः रायो धनानि च उषसो न उषस इव न सञ्चक्षे सञ्चयातुं न शक्याः । न नूनाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न सञ्चक्षे । कि च त्वं मान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं जघन्ध अवधीः । तमना स्वयमेव बृहतो महतः शैलात् शम्बरं च अवभेत् अवभैत्सोरिति ॥”

नन्वत्र मन्यमानपुत्रो देवकः नाहुकपुत्र इति चेत् । अन्धकवंशजोऽन्य एवाहुकान्मन्यमानः स्यात् । यस्य गोत्रापत्यं देवकः । मान्यमानस्य देवकस्यान्यस्या-सुरस्य पुराणेष्वप्रसिद्धेः । प्रसिद्धो देवक एवात्र मान्यमानो देवको ग्राहाः । अप्राधान्यादेवकस्य मन्यमानस्य पुराणेष्वप्रसिद्धिरिति चेत् । नाप्राधान्यं मन्यमानानां (मन्यमानवंशयानाम्) यत्रिगम एव मन्यमानानां प्राधान्यमेवं वक्ति—

यद्योधया महतो मन्यमानां
त्साक्षाम तान्बाहुभिः शाशदानान् ।
यद्वा नृभिर्वृत्त इन्द्राभियुध्या
स्तं त्वयाऽर्जिं सौश्रवसं जयेम ॥” ऋ. ७. १८. ४.

अत्रेयं सायनव्याख्या । “हे इन्द्र महतः प्रभूतान् मन्यमानान् शत्रून् यद्यदा योधयाः असमदीयैर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेत्यर्थः । तदानीं शाश-

दानान् हिंसतः तान् शत्रून् वाहुभिः आयुधनिरपेक्ष्यैर्हस्तैरेव त्वत्प्रसादात्साक्षाम सहेम अभिभवेम । यद्या यदि वा नुभिन्नेतृभिर्भरुद्विवृत्तः तमेवाभियुध्याः अस्मदीयान् शत्रून् अभियुध्यस्व । सौश्रवसं श्रवोऽन्नं यशो वा शोभनस्य श्रवसो हेतुं तमाजिं सङ्ग्रामे त्वया सहायेन वयं जयेम ॥

उदाहृतौ द्वावपि मन्त्रौ भगवतो वसिष्ठस्य महर्षेणाँ । तत्र द्वितीयमन्त्रे मन्यमानान् आत्मनः शत्रून् वदति ऋषिः । ये वसिष्ठस्यापि भयङ्कराः शत्रवो महान्तरेषामप्राधान्यं वक्तुमशक्यम् । वसिष्ठस्य शत्रवो नाम वसिष्ठो यस्य राज्ञः पुरोहितस्तस्य शत्रव इति वक्तव्यम् । वसिष्ठस्य याज्यः सुदाः निगमेषु प्रसिद्धः । सुदासः पिता पिजवनो वा । पिजवनसुदासोरन्यतरेण देवकपुरःसराणां मन्यमानानां युद्धं प्राप्तम् । तत्रेन्द्रानुगृहोतेन सुदासा पिजवनेन वा देवको हत इति मन्त्रद्वयार्थपर्यालोचनादवगम्यते । प्रायः सुदासैव देवको हत इत्यनुमातुं शक्यम् । सुदासः शत्रवो ये दश राजानः कीर्तिः तेषु भेदो नामासुर एकः स्पष्टः । देवकश्च तेषामन्यतमः स्थात् । यद्यमुनातीरे सुदासः शत्रुभिः सह युद्धं वर्णितम् । तस्मादिदमवसीयते । यमुनातीरस्था मधुरा हि देवकस्य राजधानी । सैषा भवति यत्र तयुद्धं वर्णितम् ।

“आवदिन्द्र यमुना तृत्सवश्च
पात्रभेदं सर्वताता मुषायत् !
अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च
बलिं शीर्षाणि जन्मुरइव्यानि ॥” क्र. ७. १८. १९.

अयं च मन्त्रो देवकवधाभिधायकान्मन्त्रात्पूर्वः । तच्च लिङ्गं सुदासः शत्रु-देवकः अस्मिन्नेव युद्धे सम्बद्ध इति च । अत्रेयं सायनव्याख्या—अत्रास्मिन् सर्वताता सर्वतातौ युद्धे यः इन्द्रो भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः शत्रुं प्रमुण्णात् प्रामुण्णात् अवधीदित्यर्थः । तमिन्द्रं यमुना आवत् अतोषयत् तत्तीरवासिजनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्च आवत् आवदित्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते । किं च अजासः अजा जनपदाः शिग्रवो जनपदाः यक्षवश्च जनपदाः अश्वयानि अश्वसम्बन्धीनि शीर्षाणि शिरांसि युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । बलिमुपहारं तस्मै इन्द्राय जघ्नः उपजहुः ॥

प्रायः सपुत्रस्य देवकस्य हतत्वादेव तदनुज उप्रसेनो राजाऽभूत् । देवकी-विवाहसमये देवक एव राजेति ज्ञायते । यदि तदत्तं हरणं पश्यामः । अनन्तरम-कस्मादुप्रसेनो राजाऽभूत् । तत्रास्मदुक्तौपपत्तिः । राजा भवन्नुप्रसेन आर्थाणां वशंवदोऽभूत् । तच्चासहमानः कंसः पिनरं वदध्वा स्वयं राजा भूत्वा पुनराग्ने-

सह कदनं चक्रे । जिगाय च तान् । सेयं च कथा कृष्णोत्पत्तैः प्राक् । आर्योश्च तं देशं हित्वा नानादिगम्यः पलायिता इति भागवतादुदाहृतेभ्यः श्लोकेभ्योऽवगम्यते ॥

किं पर्यवसन्नम् ? असुरो देवकः । तस्य दुहितैव विकुण्ठा । देवकस्यापत्यत्वात्स्याः देवकीति नामायातम् । प्राचां भाषायां एकवचन-द्विवचनयोरपि अपत्यप्रत्ययस्य लोपो दृश्यते । रुद्रस्य पुत्रौ रुद्रावश्चिनौ । कवैः पुत्रः कविरुक्षनाः । अत्रेः पुत्रोऽत्रिःकुमार आत्रेयः । एवं देवकस्य पुत्री देवकी । अथवा दैवकीपदं प्राकृते देवकीपदमासीत् । तत्तेनैष स्वरूपेण संस्कृतमारुढम् । प्राचीनात्प्राकृतात्पाणिनीयं संस्कृतं हावाचीनम् ॥

बैकुण्ठशब्दस्य कृष्णस्य नामसूपलब्धिश्चात्र लिङ्गम् । तस्मादयं चक्रमिषण-दित्यत्र कीर्तित इन्द्रः कृष्णो बैकुण्ठ इन्द्र एव भवति । तस्मान्मन्त्रद्रष्टा च सः ॥

अन्यः कृष्णो नाम मन्त्रद्रष्टा विद्यते । स पाण्डवानां पितामहो द्वैपायनस्यानीय इत्यस्माकं दृष्टिः ॥

पञ्चदशं प्रकरणम्

द्रप्स-कृष्णौ मित्रौ

मारुतस्य युतानस्यार्थं सूक्ते तृच एको दृश्यते—

“अवद्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठ-
दियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः
आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्त
मपस्मेहितीनृमणा अधत्त” ॥

“द्रप्समपश्यं विषणे चरन्त-
सुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः ।
नभोन कृष्णमवतस्थिवांस
मिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ” ॥

अघ द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽ
धारयन्तर्वं तित्विषाणः ।
विशो अदेवीरम्याचरन्ती-
वृहस्पतिना युजेन्द्र ससाहे” ॥

ऋ. ८-१६. १३-१५.

अत्र तृचे द्विधा कथामाहुः । केचित्कृष्णो नामासुरोऽशुमत्यास्तोरे दशसहस्र-
सैन्ययुतस्तिष्ठन्निन्द्रेण वृहस्पतिसहायेन हत इत्याहुः । तन्मते द्रप्स इति कृष्णासुरस्य
विशेषणम् । अपरे सोमेन्द्रयोर्युद्धमत्र वर्णितमिति कथयन्ति । तन्मते द्रप्सः सोमः ।
कृष्ण इतीन्द्रस्य विशेषणम् । सोमस्य कृष्णत्वासम्भवात् । प्रथमं पक्षं सायनः
शिश्रिये । द्वितीयं पक्षं वयं श्रायामहे । उभयत्रापि कथास्वरूपं तृच एव विद्यत इति
नातःपरं किमपि कल्पनीयम् । यदि द्रप्सः कृष्ण एव स्यात्सायनठयाख्यानुसारेण
द्वितीयो मन्त्र इन्द्रस्य वाच्यम् । तदा यस्य वाक्यं स ऋषिरिति तस्य मन्त्रस्येन्द्र ऋषिः
प्रसज्येत । अन्यच । तत्र मन्त्रे प्रार्थिताः देवताः मरुतः । न केवलं चतुर्थे पादे । पूर्णे
च मन्त्रे । अंशुमत्यां कृष्णावस्थितिकथनस्य प्रार्थनाङ्गत्वात् । तत्सापूर्णस्य तस्य
मन्त्रस्य मरुतो देवताः प्रसज्येत् । पूर्वपादत्रयस्येन्द्रो देवतेति कर्थं सङ्गच्छेत् ?
यदि कृष्णस्यावस्थितिकथनं न प्रार्थनाङ्गं तर्हि या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन
कृष्णासुरः पूर्वपादत्रयस्य देवता प्रसज्येत । अपि च द्रप्सशब्दो विमते इतरसाधारणं
यौगिकं विशेषणम् । कृष्णशब्द एवासुरस्य वाचकः । एवंस्थिते तृतीये मन्त्रे कृष्ण-
शब्दं विद्याय द्रप्सशब्देनैवासुरस्योक्तिः कुतः ? एतैः कारणैः कृष्णासुरस्यान्यत्रा-
प्रसिद्धत्वाचान्यत्रेन्द्रस्य कृष्णत्वेन कोर्तनाच कृष्ण इन्द्रः द्रप्सोऽसुर इति वक्तुं
युक्तम् । अत्र नये तृचामयमर्थः ॥

१. द्रप्सोऽसुरः । सोमांशजत्वादस्यासुरस्य द्रप्स इति नाम । अंशुमतीं
एतत्रामिकां नदीम् अवातिष्ठाकान्तवान् । अनन्तरं कृष्णः कृष्णावतार इन्द्रः दशभिः
सहस्रैः सैन्यैः इयानः सन् शत्या कर्मणा धमन्तं श्वसन्तं पराक्रममाणमिति लक्ष्यार्थः ।
तं द्रप्सासुरं आवत् प्राप्नोत् । नृमणाः नृषु मनो यस्य सः मरुतिप्रिय इत्यर्थः । अत्र
नृमणः शब्दस्य कृष्णपत्र्यान्मरुदवतारभूताः पाण्डवा अत्र नृशब्दोनोच्यन्त इति
बोध्यम् । तादृशः कृष्णः स्नेहितीः हिंसिकाः शत्रुसेनाः अपाभृत्त आच्छादितवान् ॥

२. नद्याः अंशुमत्याः उपहरे गुमे नोरस्थाने विषुणे विषमप्रदेशे चरन्तं
सञ्चरन्तं द्रप्सं द्रप्सासुरं नभोन मेघमिव अवतस्थिवांसम् आकम्य तिष्ठन्तं कृष्णं
भगवन्तं शौरैदेव्यम् अहमपश्यमिति ऋषिरेव वदति । हे वृषणः अस्त्रबलात्तेजसां

वर्षितारो मरुतः वः इष्यामि इच्छामि आजावस्मिन्युद्दे यूयं चागत्य युद्धयत । एवं प्रायः पाण्डवा एवाहूयन्ते ऋषिणा । अन्ये वा मरुदंशभूताः यादवाः । अस्मिन्नर्थे पूर्वे त्रयः पादा ऐन्द्रा भवन्ति ॥

३. अथ कृष्णाक्रमणादनन्तरम् अंशुमत्याः उपस्थे समीपे द्रष्टः तन्वं तित्विषाणः सन् क्रोधेन उल्लिप्तिर्थः । अधारयत् शत्रोः कृष्णस्य सेनाः प्रत्यगृहात् । अभ्याचरन्तीः अभिचारं कुर्वाणाः निजतान्त्रिकास्तब्लेन युद्धयन्तीरित्यर्थः । अदेवीः आसुरीः विशः सैन्यरूपाः प्रजाः इन्द्रः ब्रह्मस्पतिना ब्रह्मणा युजा सहायेन निजास्त्र-बलेनेत्यर्थः । ससाहे अभिभूतवान् । जितवानित्यर्थः ॥

यथा रसशोषक आदित्यतेजोंशः शुष्ण उच्यते । तथा तुषारात्मकश्चन्द्र-तेजोंशो द्रष्टः उच्यते । द्रष्टस्य जलकणवाचकत्वात् । कस्तदंशः कृष्णस्य काले ? जरासन्ध इति ब्रमः । जरया वृद्धावस्थ्या सन्धीयत इति जरासन्धश्चन्द्रः । चन्द्रस्य वृद्धावस्था च पौर्णस्याम् । तदैवहि स सन्धीयते यथा पूर्णशरीरः स्यात् । चन्द्रश्च पितृलोकः । पितृणां च पतिर्यमो भैरवापरपर्यायः । एवं जरासन्धस्य भैरवो-पासनोपपत्तिः ॥

किं पर्यवसन्नम् ? द्रष्टो जरासन्धः । कृष्णो भगवान् वैकुण्ठः । नासुरः । स चेन्द्रस्यावतारः । ऐन्द्रे तत्प्रस्तावादिन्द्रकृष्णपदयोः सामानाधिकरण्याच्च ॥

षोडशं प्रकरणम्

इतरलिङ्गानि

कृष्णर्जुनयोः सरूपत्वम्

इतिहासे कृष्णर्जुनौ तुल्या इवेति वर्तते । अत एवार्जुनस्यापि कृष्ण इति नामान्यत्र प्रसिद्धम् । “कृष्णावेकरथे स्थितौ” इत्यादयः प्रयोगा अत्र द्रष्टव्याः । निगमे चायं विषयो दृश्यते—

“आदस्युन्ना मनसा याहास्तं
भुवते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ निषदतं सुरूपा-
विवां चिकिसहृतचिद्गनारी ॥”

ऋ. ४. १६. १०.

हे दस्युधना दस्युहन्तारौ इन्द्राकुत्सौ मनसा प्रीत्या अस्तं गृहम् आया। हि भूतार्थे लोट द्विवचनस्य वग्यत्ययेनैकवच्चनम् आयातम्। ते निकामो नितरां कमनीयः कुत्सः सख्ये भुवत् अभूत्। स्वे निजे योनौ स्थाने सरूपा समानरूपौ युवां निषदतम् उपाविशतम् ऋतचित् सत्यदर्शना नारी ह इन्द्राणी वां युवां विचिकित्सत् कः कुत्सः को मे भर्तेति संशयं चके।

सत्यैवेन्द्राणी

येयमुक्ताऽत्रेन्द्राणी नारी सा सत्या। अत्र मन्त्रे ऋतचिदिति पदमादाय ऐतिहासिकास्त्समार्थकैन सत्यापदेन तां देवीमाहुः। अन्या चात्र भवति—

“संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वावगच्छति ।
वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते
विश्वस्मादिन्द्र उच्चरः ॥” ऋ. १०. ८६. ५०.

ऋतस्य वेधाः ऋतस्य कर्त्री। सत्यक्रियेत्यर्थः। यस्याः ज्ञानं सत्यं कर्म च सत्यं सा सत्या नामतो युक्तं कृता ॥

इयं च भगवती सत्यादेवी मन्त्रद्रष्ट्री भवति। द्वयोः सूक्तयोरेषा ऋषिका। अन्यत्र सूक्ते संवादभाक्। एतस्या आर्षे सूक्तद्वये एकं सूक्तं पतिवशीकरणार्थैषधि-स्तुतिरूपम्। १०. १४५. सू. चौषधिरुत्तानपर्णा सहमानापरपर्याया। तयौषध्या पत्युः शिरसि लेपः प्रयोगः। अत्रेयं भवति—

“उपतेऽधां सहमानामभि त्वाऽधां सहीयसा ।
मामनु प्रते मनो वत्सं गौरिव धावतु
पथा वारिव धावतु ॥” ऋ. १०. १४५. ६.

हे भर्तः सहमानां ते उपधाम् उपधानमकरवम्। शिरस्यलिङ्घमित्यर्थः। सहीयसा औषधेन त्वाम् अभ्ययाम् अभिदधामि। किमित्युच्यते। ते मनः मामनु गौः वत्समिव प्रधावतु वा: उदकं पथेव निम्नेनेव प्रधावतु ॥

एतेन भारतोक्तः सत्या-द्रौपदीसंवादः स्मार्यते ॥

‘तत्र सूक्ते अन्या चात्रोदाहर्तव्या—

“उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वाते ।
सपर्णीं मे पराधम पर्ति मे केवलं कुरु ॥” ऋ. १०. १४५. २.

सुभगे सौभाग्यहेतुभूते सहस्रति बलवति देवजूते देवप्रेरिते उत्तानपर्णे मे
सपर्णीं पराधम । पति मे मम केवलं अधीनमित्यर्थः । कुरु ॥

एतेन सत्या-रुक्मिणीकलहः स्मार्यते ॥

भौमौषधिस्तुतेः इयं ऋषिका भूमौ जाता इन्द्राण्या अवतारभूतैव स्यात्
न साक्षादिन्द्राणी ॥

इतरसूक्तं (१०. १५९.) इन्द्राण्या आत्मस्तुतिः । अत्र चरित्रोपयुक्तास्तिस्म
उदाहृत्यन्ते—

“अहं केतुरहं मूर्धाऽहसुप्रा विवाचनी ।

ममेदुकुकुर्तुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥” ऋ. १०. १५९. २.

अत्रोग्राशब्दो बीजं सत्यां भासेति वक्तुम् । भासा नाम कोपना । उप्रा च
तदर्थकः शब्दः ॥

“मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उत्ताहमस्मि सञ्जयापत्यौ मे इलोक आहितः ॥” ऋ. १०. १५९. ३.

“समजैषमिमा अहं सपल्नीरभिगूवरी ।

यथाऽहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥” ऋ. १०. १५९. ३.

एतेन कृष्णस्य बहुपत्नीकर्त्वं सूच्यते ॥

संहोत्रं स्मेति मन्त्रे समनं बावगच्छतीत्यनेन नरकयुद्धयात्रासूचनम् । इयमेव
देवी पौलोमी । पुलोम्नस्त्वनया । अयं च पुलोमा नामान्तरेण सत्राजित्स्यात् ॥

रुक्मिणीहरणलिङ्गम्

अस्ति रुक्मिणीहरणे च लिङ्गम् । पश्यतैतामृचम्—

“वधूरियं पतिमित्तन्त्येति य द्वै वहाते महिषीमिधिराम्

आऽस्य श्रवस्याद्रथं आ च घोषापुरु सहस्रा परिवर्तयाते ॥” ऋ. ५. ३७. ३.

इयं वधूः पतिं इच्छन्ती एति आयाति एतेन रुक्मिण्याः गौरीपूजाव्याजेन
पत्न्यर्थं वीथ्यामागमनं स्मार्यते । य इन्द्रः ईम् माम् इशिरां नामतः महिषीं महतीं वहाते
गृहीत्वा रथमारोपयतीत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य रथः आसमन्तात् श्रवस्या कीर्तिकामनया
आसमन्तात् घोषात् पुरु सहस्रा बहुनि सहस्राणि शत्रुसैन्यानीति यावत्
परिवर्तयति निर्वत्यति । रथ इत्युपलक्षको रथिनः । इषोऽन्नानि तद्वती इषिरा इति
नाम्नो व्युत्पत्तिः । इषश्च लक्षणया धनानि तस्मादुक्मिणीपदं पौराणिकानामिषिरा-
पदमूलम् ॥

कालियमर्दनलिङ्गम्

अस्ति निगमे कालियमर्दनस्य च लिङ्गम् । पश्यतैतामृचम्--

“त्वं कुत्सं शुप्प हस्येष्वाविथा रन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्बुदं निक्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥” ऋ. १. ५१. ६.

हे इन्द्र त्वं शुष्णहस्येषु शुष्णहत्याक्रियासु कुत्सम् आवथ अरक्षः अतिथिगवाय दिवोदासाय शम्बरं शम्बरासुरम् अरन्धयः वशंवदमकरोः । महान्तं चित् महान्तमपि अर्बुदं अर्बुः शेषः । दंशेनार्बुदं ददातीतर्बुदः सर्पविशेषः पदा पादेन निक्रमीः अमर्दयः सनादेव चिरादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे जातो भवसि ॥

अर्बुदो मेघ इति नैरुक्तानां व्याख्यानम् । अत्र शुष्ण-शम्बरसहपाठ-लिङ्गात्पदा निकमणलिङ्गाच्च नार्बुदो मेघः । उत्तरत्र दस्युहत्याय जज्ञिष इति वचनं चात्र लिङ्गम् ॥

अर्बुदशब्दस्य सर्पवाचकत्वादेवार्थवेदे नागाखदेवताऽर्बुदिरुच्यते । यथा-

उत्तिष्ठ त्वं देवजनार्बुदे सेनया सह ।

भञ्जमित्राणां सेनां भोगेभिः परिवारय ॥ अर्थव. ११. ९. ३.

अत्र भोगेभिरित्युक्तेर्बुदिः सर्पः । नन्वर्बुदिशब्द एव सर्पवाचको नार्बुदशब्द इति चेत् । अर्बु ददातीतर्बुदः । अर्बु दीयतेऽनेनेति अर्बुदिरम्बुधिवत् । एवमर्बुदार्बुदिशब्दौ तुल्यार्थकौ ॥

अन्या च भवत्यर्बुदमर्दने—

“अध्यर्थेवो य उरणं जघान नव चरव्वासं नवर्ति च बाहून् ।

यो अर्बुदमवनीचा बवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥”

ऋ. सं. २. १४. ४. गृस्समदः ॥

यः अर्बुदं नीचा अधःकृत्वा अवबवाधे मर्दितवान् पदेत्यर्थाङ्गभ्यते ॥

अन्या च भवत्यर्बुदमर्दने—

“न्यर्बुदस्य विष्टपं वष्माणं बृहतस्तिर ।

कृषे तदिन्द्र पौस्यम्” ॥ ऋ. ८. ३२. ३. ॥

हे इन्द्र बृहतः अर्बुदस्य विष्टपं विष्वक्तपन्तं विष्वक्तपने विष्वश्वेसाः कारणं भवन्ति । वष्माणं शरीरं नितिर अवाधिषि भूतार्थे लोट् । तत्पौस्यं पराक्रमं चकृषे अकार्षीः ॥

बाणविजयलिङ्गम्

अस्ति बाणविजये लिङ्गंश्च । तत्रैषा भवति—

“अपिवलद्वः सुतमिन्द्रः सहस्रबाहूः ।

अत्रादेदिष्ट पौर्यम्” अ. ८. ४५. २६. ॥

इन्द्रः कदुवः कदुनामकस्य ऋषेः राजो वा सुतं सोमम् अपिवत् किमर्थं सहस्रबाहूं सहस्रबाहुं जेतुमित्यर्थः । “कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इत्य-प्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी । अत्र सहस्रबाहुयुद्धे पौर्यम् इन्द्रस्य पराक्रमः अदेदेदिष्ट अदीप्यत । ननु बाणयुद्धमिन्नुद्धरक्षणाय न कदुरक्षणायेति चेत् एकक्रिया द्वयरथकरी कुतो माभूत् ? कदुश्च बाणवाधितः कश्चिद्विषिः स्यात् । राजा वा । अपरः पृच्छत्यसङ्गतं मनुष्यस्य सहस्रबाहुत्वमिति । युद्धेषु मायाबलेन तत्सङ्गतं स्यादित्य-चिरोधः । सायनस्तु सहस्रबाहूं इत्यस्य सहस्रबाहोरित्यर्थं कृत्वा तस्य शत्रूं श्वाहन्निति पदद्वयमध्याहरति । कदुसुतपानस्य सहस्रबाहुशत्रुहननस्य च सम्बन्धमविन वदति । तत् किलष्टुं व्याख्यानमुपेक्ष्यम् ॥

कंसवधलिङ्गम्

निगमेषु भगवता कृतो व्यंसनामकस्यासुरस्य वधः श्रूयते । तत्कंसवधस्य लिङ्गम् । विकृतोऽसो यस्य स अंसः कुत्सितोऽसो यस्य स कंसः इत्युभयोः शब्द-योर्निर्वचनस्य तुल्यत्वात् । व्यंसवधप्रस्तावस्ताः काश्चिद्वच उदाहियन्ते—

“यो व्यसं जहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो शहन्विप्रुमवतम् ।

इन्द्रो यः शुणमशुषं न्यावृणद्भूत्वन्तं सख्याय हवामहे” ॥

ऋ. १. १०१. २. ॥

“अध्वर्यवो यः स्वशनं जघान यः शुणमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिकां तसा इन्द्रायान्धसो जुहोत्” ॥

ऋ. २. १४. ५.

“इन्द्रो ब्रुत्रमशृणोऽच्छधनीतिः प्रमायिनाममिनार्द्धपूर्णितिः ।

अहन्व्यंसमुशधग्वनेष्वाविधेना अकृगोद्राम्याणाम्” ॥

ऋ. ३. ३४. ३. ॥

पूर्वयोः ऋचोव्यंसवधमात्रोद्देषः । तृतीयायामस्ति विशेषः ॥

उशधक् कामं दहन्त्सन् व्यंसं अहन् हतवान् वनेषु गृहानां राम्याणां रम्याणां पुरुषाणां धेनाः वाचः आविरकृणोन् प्रकटीकृतवान् । यत्र यत्र रमणीयः

पुरुषो दृश्यते कृष्णतुल्यवयाः स सर्वेऽपि कंसस्य वधार्हो बभूव कृष्णभ्रमात् । अतः रमणीयाः कृष्णसमवयस्काः सर्वेऽपि तद्रक्षकैर्वनेभ्यो नीताः । कंसवधादनन्तरं तेषां निर्भयानां वाचः प्रकटा अभूवन् । तावन्तं कालं कंसभयाङ्गिःशब्दा गूढास्तदा सन्तोषेण व्याहरन्तः प्रकटा अभूवन्नित्यर्थः । रम्याणामिति वक्तव्ये दीर्घशङ्खान्दसः ॥

सायनस्तु व्यंसपदं नामाविज्ञाय मन्त्रत्रयेऽपि विध्याऽन्यया व्याख्यातवान् । प्रथमन्त्रे व्यंसं विगतभुजं वृत्रमिति तस्य व्याख्यानम् । द्वितीयमन्त्रे अशुरं शुष्ठं यो जघान अपि च यस्तं व्यंसं अंसहीनं कृत्वा जघानेति व्याख्या । यच्छब्दद्वय-श्रवणेऽपि व्यंसं पृथगसुरं ज्ञातुं तस्य स्फूर्तिर्नीभूत् । तृतीयमन्त्रे उशधूक् शत्रुवधं कामयमानः यः वनेषु तत्र गूढचारिणामसुरं व्यसं विगतांसं यथा भवति तथा अहन् जघान इति व्याख्यातवान् । तत्र चतुर्थपादस्य तस्य व्याख्या नितान्तं चित्रा राम्याणां रात्रीणां अन्तःस्थिताः वेनाः गाः आविरकृणोत् प्रकटीकृतवान् । असुराः किल देवानां द्रव्यमादाय रात्रीर्विविशुः । इन्द्रः ताभ्यो रात्रिभ्यः पुनस्तदोरुपं धनं जित्वा प्रकटीकृतवानिति । असुराणां देवद्रव्यमादाय रात्रिप्रवेशे तेन किमपि ब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्र ब्राह्मणे असुराणां रात्रिप्रवेश एवोक्तः । न रात्रीणां वेना-विष्करणम् । अन्यत्र कापि रात्रिगूढवेनाविष्करणमिन्द्रकर्म नोक्तम् । तस्मादपसिद्धं एवार्थः । यदि रात्रौ गूढाः रश्मयः सूर्यलघेणदेण प्रकटीक्रियन्त इत्युच्येत । तदपि न विमर्शसहम् । रश्मयः सूर्ये सन्ति ते सूर्येण सहागच्छन्ति । न रात्रौ गूढाः सूर्यणः प्रकटीक्रियन्ते । वनेष्विति शब्दस्य तत्र गूढमसुरमिति व्याख्यानस्य स्वारस्यं न पृथग्वर्णनीयम् ॥

सप्तदशं प्रकरणम्

पञ्च भ्रातरः

निरूपिताः कर्णोऽर्जुनः कृष्णश्च मान्त्रवर्णिकव्यक्तयः । अर्जुनस्य भ्रातरश्च निरूपयितव्याः । तत्रेयं भवति—

एतत्यत इन्द्र वृष्ण उक्थं

वाष्पागिरा अभिगृणन्ति राधः ।

ऋज्राशः प्रष्टिभिरम्बरीषः

सहवेदो भयमानः सुराधाः ॥ क्र. १. १००. १७.

अत्रेयं सायनव्याख्या । हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्षितुस्ते उक्थं स्तोत्रं राधः
संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षीगिराः वृषागिरो राजः पुत्रा अभिगृणन्ति अभिसुख्येन
वदन्ति वार्षीगिरा इत्येतद्वृष्णोति । ऋज्ञाश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पादर्व-
स्थैरन्यैः प्रष्टिभिः सह इन्द्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः ? अम्बरीषादयश्चत्वारो
राजर्षयः । प्रज्ञाश्वः ऋज्ञागतिमन्तोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अम्बरीषः अवि-
शब्दे औणादिक ईषनप्रत्ययः । सह देवो देवैः सह वर्तत इति वोपसर्जनस्येति
विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः त्रिभीभये अस्मादन्तर्भीवितण्यर्थाद्वयत्ययेन
शानच् बहुलं छन्दसीति शपः श्लोरभावः । सुराधाः राध इति धननाम शोभनं
राधो यस्य ॥

वातश्वानामृज्जत्वं बहुशः प्रयुक्तं निगमेषु । तस्माद्ज्ञाश्व इति कुत्सस्य
नामान्तरम् । अम्बरीषो धर्मराजः । सहदेवः सहदेव एव । भयमानो भीमः ।
सुराधाः नकुलः ॥

तेषु ऋज्ञाश्वोऽर्जुन इत्यत्र पश्यतान्यामृचम्—

“रोहित्यावा सुमदंशुल्लामी-
द्युक्षा राय ऋज्ञाश्वस्य ।
वृषणवन्तं विभ्रती धूर्षु रथं
मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु-विज्ञु ॥” क्र. १. १००. १६.

रोहित् रोहित्यर्णा इयावा इयामवर्णा सुमदंशुः सुमन्तः स्वयंप्रकाशाः अंशवो
यस्याः श्वेतवर्णा तात्पर्यतः ललामीः चित्रवर्णाः ललामशब्दस्य चिह्नपर्यायत्वात्तद्वृच्च-
मन्त्रोच्यते ललामीशब्देन चिह्नानि च शरीरस्थानि तिन्त्रिणीपुष्पसटशानि चिह्नानि ।
ईदृशी द्युक्षा दीप्तिभिः अश्वपङ्क्तिः कस्य ऋज्ञाश्वस्य अश्वानां चतुष्टादेकैकं
विगेषणमेकैकस्याश्वस्य योजनीयम् । वृषणवन्तं इन्द्रवन्तं इन्द्रसहितमित्यर्थः । रथं
धूर्षु संघामेषु विभ्रती करमै प्रयोजनाय राये धनाय शत्रुजयेन धनं प्राप्तुमित्यर्थः ।
नाहुषीषु नहुषवंश्यासु विक्षु प्रजासु मन्द्रा शोभमाना चिकेत ज्ञायते ॥

ऋज्ञाश्वस्य रथ इन्द्रोऽपि वर्तत इति लिङ्गात्स ऋज्ञाश्वोऽर्जुनात्कुत्सापर-
पर्यायान्नापरः । स इन्द्रश्च कृष्णान्नान्यः । सा च द्युक्षाऽश्वपङ्क्तवीर्ताश्वाः । अत्र
सायनोऽपि रथमिन्द्रवन्तमङ्गीकरोति । तथापि ऋज्ञाश्वार्थं स्वर्गलोकाद्रथेनायात इति
कल्पयति । मनुष्यार्थं देवतानां भूलोकाय रथेन सहागमनं प्रबलां प्रसिद्धिं विना-
न विश्वसनीयम् । ऋज्ञाश्वस्यार्थं इन्द्रो रथेनागत इति न काप्यस्ति नैगमिकी
पौराणिकी वा प्रसिद्धिः । तस्मात्ते अश्वाः ऋज्ञाश्वस्यैव । ऋज्ञाश्वस्येति षष्ठी

युक्तेयनेन शब्देन सम्बद्धयते । राये इति शब्दः सम्बन्धिनिरपेक्ष एव तात्पर्यतः सम्बन्धिनं बोधयति ॥

इतश्च ऋष्णाश्वादयः कुत्सादयः । यदेषां सूक्तेऽन्तिमो मन्त्रः कौतसस्य
सुक्तस्यान्तिमो मन्त्रश्च द्विरावृत्त एक एव मन्त्रः । यथा—

एते पञ्च भातरो मरुतां तेजोंशावताराः । पञ्चानां प्राणानां पञ्चावतारा
इति बोद्धवयम् । धर्मराज उदानस्य । कण्ठदैशस्थ उदानो भाषणक्रियायाः साहाय्यकं
करोतीति वैद्यशाङ्काः । तदुक्तमायुर्देवसङ्गमहे—

“प्राणेनाशप्रवेशः स्यादुदानेन च भाषणम् ।
कर्माणि कारयेद्यथानः समानोऽशस्य पाचनः ॥
अपानो गर्भविष्टुत्रिकृत्विमोचनः ॥”

अमरश्व वदति—

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥”

गुद इत्युपलक्षणमन्यस्यापि विसर्गेन्द्रियस्य ॥

यद्धर्मराज उदानस्यावतारस्तस्मादम्बरीष उक्तः । शब्दक्रियाचालकत्वात् ।
उदान एवोक्तान्तिकर्तेति वेदान्तवचनम् । तस्माद्धर्मराजो मृत्युदेवताया अंशावतारश्चे-
त्युक्तम् । तदिदं वेदान्तवचनं भवति—

तेजो हृ वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भव-
मिन्दियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥” प्रज्ञन—३. ९.

अत्रेदं भगवत्पादानां भाष्यम् । यद्वाह्यं इ वाच प्रसिद्धं सामान्यं तेजः
तच्छरीरे उदानः उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजः
स्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीतः उत्कन्तिकर्ता तस्मात् । यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्त-
तेजाः भवति उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्खं
विद्यात् । सः पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । सहेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानाः
प्रविशद्विवीर्गाद्विभिः ॥

यदुक्तमुदानानुभावकं बाह्यं तेजस्तकालाग्निरूपम् । गृहमाकाशशब्द्यापि तदेव यमाख्यम् । तदिदं देवतामीमांसायां विस्तृत्य प्रदर्शयामः । उदानस्य तेजः स्वभाव-न्वादेव तेजोमयवाग्निन्द्रियसाहाय्यकारित्वम् ॥

उदानस्योत्कान्तिकर्त्तवे तत्रैवोपनिषदीदं प्रत्यक्षं वचनम्—“अथैक्योधर्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकम् ॥” प्रश्न—३. ७. ।

न केवलमुत्कान्तिकारित्वमुदानस्य अपि तु यथापुण्यपापं सदसङ्गोकनयनं चात्रोक्तम् । एतेन तस्य धर्मराजत्वं व्याख्यातम् ॥

व्यानस्य भीमः । व्यान एव सामान्यतो वायुरिति वेदान्तवचनम् । यत्ततीय-प्रश्नेऽष्टमे खण्डे वायुठर्यान इत्याह । तस्येदं भगवत्पादानां भाष्यम् । “सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्यात् व्यानः उनानमनुगृह्णानोर्वतत इत्यभिप्रायः ।” अत एव भीमो वायोरवतार उक्तः । वैदिको भयमानशब्दं ऐतिहासिको भीम-शब्दश्च तुल्यार्थौ ॥

प्राणस्यार्जुनः यस्य विभूतयोऽन्ये प्राणाः । यस्य वशे चान्ये प्राणाः । अत्रैत-दुपनिषद्वचनम्—

“यथा सम्रादेवाधिकृतान्विनियुड्के एतान्प्रामानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेति एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सञ्चिधत्ते ॥” प्रश्न—३. ४. ।

अयं च श्रेष्ठः प्राण आदित्येनानुगृह्णत इति प्रश्नोपनिषदि । आपोमयः प्राण इति छन्दोगाः । इन्द एव प्राण इति बृहदारण्यकम् । यदाह—“अथैतस्य मनसो द्योः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्र स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ।” अ.३.त्रा.५.ख.१२. ॥

कथमेतेषां सामरस्यम् ? त्रिवृक्तुते प्राणे अब्बाहुल्यादापोमयः प्राण इत्युक्तिः । तत्र यत्तेजस्तद्विव्यमिति सूर्यानुभावत्वम् । दिव्यमपि तेजः अबुपाधिक-मिन्द्राख्यां भजते विद्युत्सारुप्यात् । भारतेतिहासे बृहदारण्यकोक्तमनुस्त्यार्जुनस्य-न्द्रावतारत्वकथनम् । वस्तुतः स प्राणस्यावतारः । ननु तर्हि कृष्णः कीदृशेन्द्रस्य-वतारः ? श्रृणु । आकाशशरीरो य आत्मा स इन्द्रः । आकाशगता इतरे भावास्तस्य विभूतयः प्राण-विद्युक्तालादयः । सूक्ष्माणामपामन्तरिक्षत्वादन्तरिक्षस्य चाकाशाश्रय-त्वात्प्राणस्याकाशस्यानत्वम् । आकाशशरीरस्यात्मनः सर्वलोकाध्यक्षस्येन्द्रस्य कृष्णोऽवतारः । अत एव विष्णोर्भिन्नमेव गोलोकपतिः कृष्णं सर्वेश्वरं कृष्णभक्ताः

प्राहुः । गोलोकश्च महानाकाशः । तत्परिच्छेदान्तरे सम्यङ्ग्नरूपयिद्यामः । प्रकृतमनुसरामः ॥

समानस्य सुराधाः । यं नकुलमैतिहासिकाः प्राहुः । शोभनं रावः पूजनं यस्येति व्युत्पत्तिः । सर्वाणि ह्यानि सर्वैर्देहधारिभिः समाने हि हृयन्ते । हृवनात्किमपरं पूजनम् । न कोलति सङ्खीभवतीति न कुलः । कुल संस्त्याने । प्राणापान-ठ्यानोदानाः स्वस्वकार्येषु इतरैरिन्द्रियैः सङ्खीभवन्तो दृश्यन्ते । समानस्तु मध्ये तिष्ठन्नकेनापि सङ्खीभवति तस्मान्नकुलः ।

अपानस्य सहदेवः । प्राणेन सह सर्वदा सञ्चरतीति तस्य सहदेवत्वम् ॥

एतौ च समानापानौ सुरक्षितौ भुक्तान्नजरणेन साधुविसर्गेण च सर्वेषामारोग्यं रक्षत इति सर्वानुभवसिद्धम् । अत एतावेव स्वर्वेद्यौ । तद्यत्कं नकुल-सहदेवयोर्नासत्यावतारत्वकथनम् । अन्यश्चात्रात्मि हेतुः । समानस्याकाशो देवता अपानस्य पृथिवीति प्रश्नोपनिषद्वचनम् । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टम्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः ॥” इति । प्रश्न ३. ८.

अश्विनोर्विषये मतपञ्चकं नैरुक्ताः कथयन्ति । तत्र द्यावापृथिव्यावश्विनावित्येकं मतम् । तदनुसृत्य वा समानापानयोरश्वित्वकथनम् ।

“प्रश्नान्तरमावरणं दीर्घिती गी-
मित्रं भगमदितिं नूनमझयाः ।
पृष्ठद्योनिः पञ्च होता शृणोतु
अतूर्तं पन्था असुरो मयोमुः ॥”

ऋ. ५. ४२. १.

इत्यस्यामृत्युं पञ्च होतेयनेन प्राणस्य पञ्चात्मकत्वं निगमेऽपि कथितम् ।

समाप्तं प्रसक्तानुप्रसक्तं पाण्डियानां पञ्चानां पञ्चप्राणावतारत्वम् । प्रकृतमनु-सरामः । इतश्च कुत्सादयः पञ्च पाण्डवाः । यद्वार्षीगिराणामेव सूक्ते तेषां विश्वर्यत्वमुच्यते ।

“दस्यूचित्तमयूँश्च पुरुहूत एवै-
हृत्वा पृथिव्यां शर्वा निवर्हीत ।
सनक्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः
सनसूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥”

ऋ. १. १००. १८.

पुरुहूत इन्द्रः शर्वा हिंसकान् दस्यून् दस्युजातीयान् शिम्यून् शिम्युजाती-याँश्च रावैर्मरुद्द्वीरा हृत्वा पृथिव्यां निवर्हीत अवाशितवान् । सखिभिः मित्रैः

श्वित्र्येभिः श्वित्रपुत्रैद्वौरा क्षेत्रं सनत् साधितवान् । सूर्यं कर्णं च सनत् साधितवान् । अपः कुयवस्य जलदुर्गं च सनत् साधितवान् । सुवर्ज इति पुरुहूतस्य विशेषणम् । अत्र श्वित्र्यशब्देन वार्षगिरा आत्मज्ञानृकूटमेव पूर्वस्यामेतत्त्यत्त्वं इन्द्रेति ऋचीव परोक्ष्या विधया कथयन्ति । वृषागिर एव दिवत्र इति नामान्तरम् । शिवत्रशब्दस्य पाण्डुपरत्वं पूर्वत्र व्याख्यातम् । अत्र शिवत्रपुत्राणां कृष्णमित्रत्वं क्षेत्रसाधनं च पाठकैर्लक्षीकर्तव्यौ विषयौ । क्षेत्रनिमित्तं हि महाभारतयुद्धम् ।

ननु शिवत्रया वार्षगिरेभ्यो भवन्तु भिन्नाः । न । सूर्यसाधनसाहृश्यालिङ्गाद्वार्षगिरा एव शिवत्रयाः । शिवत्र-वृषागाः शब्दौ तुल्यार्थीविति यावत् । कुत्र सूर्य-साधनसाहृश्यलिङ्गं वार्षगिराणां शिवत्रयाणां चेति चेत्, पश्यतैतामृचम्—

“समन्युमीः समदनस्य कर्ताऽ-
स्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ?
अस्माकेभिः नृभिरिति वा । अयमेवार्थो ज्यायान् । सूर्यं कर्णं । सनत्
साधयतु । मरुत्वान् । इन्द्रः । नः अस्माकम् । ऊती रक्षणेन रक्षणायेति चतुर्थये
रुतीया । भवतु । दस्यूनिति मन्त्रे श्वित्र्येभिः सूर्यं सनदिति भूतार्थकथनम् ।
अत्रास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनदिति प्रार्थना । तस्माच्छ्वत्रया वार्षगिरा एव भवन्ति ॥”

ऋ. सं. १. १००. ६. वार्षगिराः ॥

मन्युमीः शत्रुकोधभञ्जकः समदनस्य युद्धस्य कर्ता । सत्पतिः सतां प्रभुः । पुरुहूतः इन्द्रः । अस्मिन् । अहन् अहनि । अस्माकेभिरस्मदीयैः । नृभिः योधैः । अस्माकेभिः अस्माभिः नृभिरिति वा । अयमेवार्थो ज्यायान् । सूर्यं कर्णं । सनत् साधयतु । मरुत्वान् । इन्द्रः । नः अस्माकम् । ऊती रक्षणेन रक्षणायेति चतुर्थयेरुतीया । भवतु । दस्यूनिति मन्त्रे श्वित्र्येभिः सूर्यं सनदिति भूतार्थकथनम् । अत्रास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनदिति प्रार्थना । तस्माच्छ्वत्रया वार्षगिरा एव भवन्ति ॥

इमं मन्त्रं वार्षगिराणां युद्धजयप्रार्थनारूपमङ्गीकुर्वन्नपि सायणः सूर्यं सनदित्यस्यैवमर्थं कृतवान् । “अस्माकेभिः नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् सम्भक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु” । सूर्यस्य वार्षगिरप्रतिस्पृष्ठित्वमजानतोऽयं द्राविडप्राणायामः ॥

ननु वार्षगिरयुद्धप्रकरणे एवानां (मरुताम्) कः सम्बन्धः ? उच्यते । यथा कृष्णेन्द्रयोरंशांशिनोरभेदेन निगमेषु व्यवहारः एवं पाण्डवानां मरुतां च एवपदं योगतो वा पाण्डवपरम् ॥

मन्त्रद्वयेऽपि सूर्यसाधनप्रस्तावादज्ञाभः कुत्स इति भूयो दृढीकृतम् ॥

अथ काचित्पदार्थचर्चा । सनतिः सम्भक्त्यर्थं पठितोऽपि निगमेषु साधनार्थं प्रयुज्यते । सम्भक्तिः साधनपर्यायः स्वात्त्वातर्थतः । प्राप्तिस्तस्य मुख्यार्थः । को

विशेषः साधनप्राप्त्योः ? अनुकूले कर्मणि उभयमध्येकार्थकम् । तोकस्य सनिता-वित्युदाहरणम् । प्रतिकूले प्राप्तेरन्वयाय फलपर्यन्तमनुधावनं कर्तव्यम् । यथा सूर्यं सनत् । सूर्यजयप्राप्त्यस्य फलस्य प्राप्तिर्बक्तव्या । तत्कृष्टम् । तस्माच्चत्र साधयत्वित्येवार्थः कर्तव्यः । “सनिता विप्रो अर्वद्धिः” (८.२.३६.) इत्यादौ साधनार्थे अश्वैः साधयिता शत्रूनिति लाघवेनार्थः । अश्वैर्धनं प्रापयितेति गौरवेण । शत्रूं हत्वा धनं प्रापयितेति बहुध्याहारकरणात् ।

सनितः साधनार्थक एव निगमेष्वित्यस्य स्पष्टमेतदुदाहरणं भवति ।

स ब्राधतः शत्रानेभिरस्य
कुत्साय शुष्णं कृपणे परदात् ।
अथं कविमनयच्छस्यमान-
मत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम् ॥” क्र. १०.९९.९.

स प्रसिद्धस्त्वं शब्दानेभिर्बलद्विरात्समित्रैः अस्य असितवानसि धूतवानसि शत्रून् । अथ परोक्षकृतः । स इन्द्रः । कृपणे युद्धे कुत्सायार्जुनाय शुष्णं कर्णं परादात् । परादत्त्वान् । अर्जुनेन शुष्णं धातित्वानित्यर्थः । “माऽवीरतायै परादाः” इत्याद्यो निगमप्रयोगा द्रष्टव्याः । परादा इत्यस्य पदस्यार्थविषये । एतेनार्जुन एव कर्णस्य हन्ता कृष्णस्तु प्रेरक एवेति दृढीकृतम् । अयमिन्द्रः शस्यमानं स्तुत्यं कविं कुत्साप्रजम्—“रपत्कविरिन्द्राक्सातै” “दशोणये कवयेऽक्सातौ” “कविर्यदहन्यार्याय भूषात्” इत्याद्यः प्रयोगाः स्मर्तव्याः । प्रकरणान्तरे तान् स्पष्टीकरिष्यामः । अनयत् नीतवान् । य इन्द्रः अस्य कवेः कवये चतुर्धर्यर्थे षष्ठो अत्कं अत्कनामकं शत्रुं सनिता साधयिता उत अपि च नृणां नेतृणां शत्रुवीराणां च सनिता साधयिता । अत्र लब्धेत्यर्थो न सङ्गच्छते । सायनस्तु अत्रापि छिष्टया व्याख्यया स्वकोयं प्राप्त्यर्थमेवं पोषितवान् । अयमिन्द्रः शस्यमानं कविमुशशनसं अनयत् स्ववशमनयत् यः कविः अस्येन्द्रस्य अत्कं रूपं सनिता प्राप्ता । “उत नृणाम् इन्द्रानुचराणां मरुतां च प्राप्ता ।” इति तस्य व्याख्यासारांशः । अत्रास्यात्कशब्दो रूपपर्यायोऽमूर्तु । तथाऽपि अत्यन्तमप्रसिद्धमथ कल्पयति । उशाना किलेन्द्रस्य रूपं लब्धवान् मरुतश्च लब्धवान् । अनन्तरमिन्द्रः किल तं स्ववशमनयत् । स्ववशामत्यध्याहारो विराङ्काङ्क्षः व्याख्यातुर्व्याख्यानपूर्तये उपयुक्तः ॥

ईदृश एव सन्दर्भं सोऽन्यत्र निगमे कथं व्याख्यातवान् पश्यत—

“अहमस्तकं कवये शिइनथं हयै—
रहं कुत्समावमाभिरूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य इनश्चितावधर्यमं
नयोरर आर्यं नाम दस्यवे ॥” क्र. १०. ४३. ३.

बैकुण्ठस्य भगवत् इदं वाक्यम् । अत्रेयं सायनव्याख्या—“अहमिन्द्रोऽत्क-
माच्छादकं शत्रुकुलं कवये उशनसे ऋषये हृथैः ……प्रहारैः……शिश्रथं ताङ्गित-
वानस्मि ।……किं चाहं कुत्समेतज्ञामकमृषिं आभिरुतिभिः……आवमरक्षम् ।
……अहं कुत्सार्थं शुष्णं श्रथिता हिंसिता तस्य हननायेत्यर्थः । वधः वज्रं यमं
नियमितवानस्मि । योऽहं आर्यं आर्यसम्बन्धिं आर्योणां हेयमित्यर्थः । नाम उदक-
नामैतत् नामः मुदकं दस्यवे शत्रवे……न ररे न दत्तवानस्मि । यद्वा आर्यं पूज्य-
मित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि ॥”

अत्र पूर्वः पादोऽस्माकं प्रकृतः । “अहमत्कं कवये शिश्रथं हृथैः” इत्यत्रोत्क
एव विषयो वस्त्रेण ऋषिणा अर्यं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितेत्यनेन
वाक्येनोक्तः । तस्माद्यमेवार्थस्त्र वक्तव्यः ॥

सनतेः साधनार्थकत्वमन्यत्र चात्र निगमे पश्यत—

“भूरिचक्र मरुतः पित्र्याणि
उक्थानि यावः शस्यन्ते पुराचित् ।
मरुद्विरुद्गः पृतनासु साहारिः
मरुद्विरिसनिता वाजमर्वा ॥” क्र. ७. ५६. २३.

अत्र चतुर्थः पादोऽस्माकं प्रकृतः । अर्वा अश्वः मरुद्विरित् मरुद्विरेव
वाजं युद्धं सनिता साधयिता भवति । अत्र सायनस्तु प्रथममेवं व्याख्यातवान् ।
“मरुद्विरित् मरुद्विर्युष्माभिरेव अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाजमन्नं सनिता सम्भक्ता
भवति ।” अनन्तरं अर्वच्छब्दस्याप्रसिद्धार्थे वृत्तिं निरसां मत्वेव यद्वेति व्याख्या-
नान्तरं कृतवान् । “अर्वा अश्वः वाजं युद्धं सनिता भवति ।” अत्र सनितेत्यस्य
प्रतिपददाने मौनमवलम्बितवान् । सम्भक्ता भवतीत्यस्य तदाशयप्रकारेण लब्धा
भवतीति यद्यर्थः क्रियेत तस्य स्वारस्यमपारं स्यात् ॥

सनित्य सातिव्याख्याता । सूर्यस्य सातौ अर्कसातौ इत्यादौ सूर्यस्य साधने
अर्कस्य साधने इत्याद्येवार्थः ॥

सातेः साधनार्थे प्रयोगे निःसंशयामेकामुदाहरिष्यामः—

“यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तस्त्राः ।

हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥” क्र. ८. १६. ४.

शूरसातौ शूराणां विरोधिनां सातौ साधने न लब्धौ । सायनस्तु तत्र भावार्थकं सातिशब्दमन्यथा कृत्वा शूरसातौ शूरैः सम्भजनीये सङ्ग्रामे इत्यर्थं कृतवान् । सातिशब्दो भावार्थक एव सर्वत्र प्रयुक्त्यत इति तद्वाख्यानमुपेक्ष्यम् ॥

सिद्धं वार्षीगिराः पञ्चैव पञ्च पाण्डवा इति । तेषां ज्येष्ठानुज्येष्ठत्वं यथेति-हासम् । “मधोनो हृदो वरथस्तमांसि” इत्यनेन इन्द्राकृत्सयोर्यजमानोऽन्योऽस्तीति सूचनान्न कुत्सो ज्येष्ठः । “पश्येम तुर्वशं यदुम्” C. ४. ७. “सजोषसो यमर्यमा मित्रो न यन्ति वरुणो अतिद्विषः” १०. १२६. १. इत्यादौ ज्येष्ठानुज्येष्ठामनुसृत्यैव क्रमेण प्रयोगनियमो नेति ज्ञातवन्तो वयम् । तथैवात्रापि ॥

अष्टादशं प्रकरणम्

नरः पाण्डवाः

कर्णस्य प्रतापः

न केवलं कुत्सः अन्ये च तस्य भ्रातरः कृष्णेन रक्षिताः । अत्रेयं भवति—

“त्वं सूरो हरितो रामया नृ-
न्भरचक्कमेतशो नायमिन्द्र ।
प्रास्य पारं नवतिं नाव्याना-
मपि कर्त्तमवर्तयोऽयन्यून् ॥”

ऋ. १. १२१. १३.

हे इन्द्र त्वं नृन् पाण्डवान् अभिलङ्घयागच्छतीः सूरः सूर्यस्य हरितः अश्वान् रामयः निवारितवानसि । चक्रं सूर्यचक्रं भरत् अपहृतवान् अयं एतशो न एतशश्च इति निपातोऽत्र समुच्चयार्थः इन्द्रो न वज्री हिरण्यवाहुरित्यादाविव । एतरोन सहेति तात्पर्यार्थः । नाव्यानां नदीनां नवतिं नवति सम्बन्धिनं षष्ठ्यर्थं द्वितोया पारं तीरं प्रास्य गतवानसीति लक्ष्योऽर्थः । अपि किं च अयन्यून् (प्रति) कर्त्तमवर्तयोऽयन्यून् । पुनः पुनरभ्यस्तामेतशार्थं सूर्यरथ-

चक्रहरणकथां विस्मृत्य प्रकरणमन्यत्कृत्वा सायनो यदत्र व्याख्यातवान् तच्चिन्त्यम् । पूर्वार्धं तस्यायं व्याख्यासारांशः । त्वं सूरः सूर्यात्मकस्त्वं नून् नेतृन् हरितः अश्वान्नरश्मीन्वा रामयः उपरमयः एतशो न सूर्यश्वचकं रथचकं भरत् प्रावहत् । उत्तरार्धव्याख्या अस्मदुक्तदिशैव प्रायः । अश्वोपरमणस्य अश्वचकवहनस्य च विरुद्धार्थयोः कथं सम्बन्धः ? पूर्वोत्तरार्धच्चवाक्यसम्बन्धस्तु तीर्थस्य तीर्थः प्रसादस्य प्रसाद एव ॥

नरः पाण्डवाः कथम् ? मरुदवतारत्वादिति ब्रूमः । अन्यत्र च पश्यत पाण्डवपर्यायत्वेन नृशब्दप्रयोगम्—

“सो अप्रतीनि मनवे पुरुणि
हन्दो दाशाद्यशुषे हन्ति वृत्रम् ।
सद्यो यो नृम्यो अतसाद्योऽभ्यु-
त्पसृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥”

ऋ. २. १९. ४.

अत साद्यः समाश्रयणीयः । सूर्यस्य सातौ पसृधानेभ्यः इति लिङ्गान्नरोऽत्र पाण्डवाः । सूर्यः कर्णः ॥

अस्या अनन्तरामृचं पश्यत । एतदेव प्रकरणमधिकृत्य ऋषिर्विदति—

“ससुन्वत इन्द्रः सूर्यमा
देवो रिणङ्गात्याय स्तवान् ।
आयद्रव्यं गुहदवद्यमस्मै
भरदंशं नैतशो दशायन् ॥”

ऋ. २. १९. ५.

स्तवान् स्तूयमानः देवः स इन्द्रः सुन्वते मत्याय एतशाय सूर्यम् आरिणक् धूतवान् । यत् यस्मात्कारणात् दशायन् दातुमिच्छन् एतशः गुहदवद्यं प्रच्छन्नं वक्तुमशक्यं च रयिं धनं मनोरूपमिति तात्पर्यम् । अस्मै इन्द्राय अंशं न भागमिव आभरत् ॥

अत्रेयं सायनव्याख्या—“स्तवान् एतशेन स्तूयमानः देवो द्योतमानः स इन्द्रः सुन्वते सोमाभिष्ववं कुर्वते एतशाय सूर्यमारिणक् एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं वलेनारोचयन्” । तथा च निगमः—“प्रैतशं सूर्यं पसृधानं सौवश्वये सुश्विमावदिन्द्रः” इति । यद्यस्मात् एतशः सौवश्वयो राजा दशायन् यजमानः अस्मा इन्द्राय गुहदवद्यं प्राश्वन्नावद्यं रयिं सोमरूपमाभरत सम्पादयामास तत्र दृष्टान्तः अंशं न यथा पिता अंशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥”

एतदक्षन्तव्यं दुष्टं व्याख्यानम् । सूर्येण स्पर्धनानमेततः सूर्योद्रक्षेति स च सूर्यः सौवश्वय इति च प्रैतशमित्यधर्चस्य व्याख्याने अयं चक्रमिषणदित्यधर्चस्य च व्याख्याने अयमेव पण्डितोऽङ्गीकृतवान् । पूर्वमन्त्रव्याख्याने च यद्वेत्यारभ्य “सूर्यस्य सातौ पोन्तकर्मणि अधिकरणेकितन् सूर्यस्य सम्बन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण हस्स स्पर्धमानेभ्यः अतसायोऽभूत सततं गमनीयोऽभूत् ।” इति कथितवान् । एतत्सर्वं च विस्मृत्य प्रकरणं च भञ्जन् अत्र एतशस्पर्धिनं सूर्यं बलेनारोचयदिति व्याचष्टे । अरिणज् इत्यस्य बलेनारोचयदित्यर्थः कथं स्यात् ? पाठकानां नयनयोर्वूलिप्रक्षेपणमेतत् । तदा एतशायेति चतुर्थ्याः कोऽर्थः ? एतशं हन्तुमिति स्यात् । तच्छ्रवोर्बलेन रोचनं तद्वननायैव ह्युपयुज्येन । यच्छ्रब्दवाक्ये इतोऽप्यसन्दर्भं व्याख्यातवान् । एतशः किल सौवश्वयो राजा । वस्तुतः सौवश्वयः एतशाविरोधी । आत्मनोदाहृतं निगमान्तरं तत्रस्थमात्मनो व्याख्यानं च स्वप्रतिकूले । ईदृशं परस्परविरुद्धं सत्यार्थध्वंसकं यथाकर्थचित्पारं प्राप्न व्याख्यानं यदि विद्वांसः समाद्रियन्ते तेषां सत्यं वेदार्थं ज्ञातुं श्रद्धैव नासीति वक्तव्यम् । कस्यचिद्वर्गस्यैवेदं व्याख्यानं नैकस्य वेदार्थशोधकस्येति भूयो दृढीकृतम् ॥

किं पर्यवसन्नम् ? नरः पाण्डवाः । एतेन नर-नारायणौ व्याख्यातौ । नृशब्द-चन्द्रशब्दः पञ्चपाण्डवसाधारणोऽपि प्राधान्यादर्जुनं तत्र वक्ति ।

नरो नामाङ्गिरसः कश्चिद्विषित्यो विद्यते । स कुत्सादन्य एव । नारायण ऋषिश्च विद्यतेऽन्यः । सोऽपि कृष्णादन्य एव । यौ पुरातनौ देवर्षी नर-नारायणौ तो प्राणमहेन्द्रवेव भवतः ॥

ननु यथा कर्णस्थाऽर्जुनोऽपि देवांशः । एवंस्थिते मर्याय सूर्यमरिणः मर्याय सूर्यमरिणमिति प्रयोगयोः कथमुपपत्तिरिति चेत् ? मर्यांशबाहुल्यादर्जुनो मर्येः कथितः । दिव्यांशबाहुल्यात्कर्णः सूर्यः कथित इति बोध्यम् । अर्जुनात्कर्ण एव महानवतारः प्रसङ्गेतेति चेत् । तदिष्टम् । तेन जिताः पञ्चापि पाण्डवाः । अन्ततोऽर्जुनः कृष्णस्य दिव्यबलसाहाय्यकादेव तं जितवान् । अपि च स प्रधान-देवताया अवतारः । पाण्डवास्तु गणदेवतानाम् । तस्मिन्काले वैकुण्ठादनन्तरो महानवतारः कर्ण एव भवति ॥

एकोनविंशं प्रकरणम्

कविः तस्यान्यानि च नामानि

कविः कुत्साग्रज इति पूर्वत्रोक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे तमधिकृत्य किञ्चिद्दुर्भयते । “मधोनो हृदो वरथस्तमौसी” त्वयो यजमान उक्तः स एव कविर्येदहन्यार्थ्य भूषादित्यत्रोक्तः । स च युधिष्ठिराज्ञान्यः । किमत्र लिङ्गम् ? उच्यते । “अहमत्कं कवये शिशनं इथैः” इति वैकुण्ठस्योक्तिः । “अयं कविमनयच्छस्यमानमत्कं यो अस्य सनितोत नृणाम्” इति वज्रस्यार्थं वचनम् । तेनात्कस्य शत्रुः कविरेष इति ज्ञातमस्माभिः । अत्कश्च शल्यः । अत्क-शल्यशब्दयोः पर्यायपदत्वात् नाम्ना अत्कं सन्तं जयेतिहासकारो रमणीयेन पर्यायपदेन शल्य इति कथितवान् । बाणस्याग्रभागः शल्यनामकः । अत्कनामकश्च प्राचां भाषायाम् । रक्तसेचकात्कत्वादेव पृष्ठत्को बाण उच्यते । अतत्यन्तरित्यत्कः । अत सातत्यगमने । सातत्यगमनं च मध्ये अविच्छिन्नं गमनम् । धारावाहितया गमनमिति यावत् । सदा भ्रमणमिति न सातत्यगमन-पदार्थः । तस्मिन्पक्षे अश्वपर्यायस्यात्यशब्दस्य व्युत्पत्तिरनन्विता भवेत् । बाणाग्र-भागश्च धारावाहितया गच्छत्यन्तरिति सकलानुभवसिद्धो विषयः । शल्यशब्द-व्युत्पत्तौ नामलिङ्गानुशासनव्याख्याकारो लिङ्गसुरिरेवं वदति । शलत्यन्तरिति शल्यम् शल् आशुगमने । सामान्यतो गत्यर्थकोऽपि शलतिराशुगमनार्थकं एव प्राचीनैर्गृह्यते । आशुगमनं च बाणादिनामग्रस्य धारावाहित्वेन गमनम् । तस्मादत्क-शल्यशब्दौ तुल्यार्थौ ॥

इतत्र कविर्युधिप्रिर एव नोशना अन्यो वा ॥

“शतैरपदन्पण्य इन्द्रात्र
दशोणये कवयेऽक्षसातौ ।
वर्धैः शुणस्याशुषस्य मायाः
पित्वो नारिरेचीकिङ्गनप्र ॥”

ऋ. सं. ६. २०. ४. भरद्वाजः ॥

हे इन्द्र दशोणये दशसु ओणिषु दिङ्गु विख्यातो दशोणिस्तस्मै । कवये तदर्थमिति यावत् । कृतायामिति शेषः । अत्रास्याम् । अर्कसातौ सूर्यसाधने । कर्ण-साधन इति यावत् । पणयः असुराः । शतैः । बहुशतसङ्घ्याकैर्योधैः सह । अपदन्-पलायिताः अथ परोक्षकृतः स्तवः । (अयमिन्द्रः) वर्धैः वज्रशक्तिभिः वधशब्दो वज्रर्यायोऽत्र गृह्यते । अशुषस्य धृणिः शोषयितुमशक्यस्य वा । शुणस्य सूर्या-

वतारस्य कर्णस्य । मायाः । किञ्चन किञ्चिदपि । न प्रारिरेचीत् नातिरिक्तानकरोत् । अपि च पित्वः अज्ञानि च न प्रारिरेचीत् ॥

अत्र कविरर्जुनो युधिष्ठिरो वा स्यात् । तदर्थमेव सूर्यसाधनस्योक्तव्यात् । “अहमत्कं” “समाधतः” इति मन्त्रयोः कवे: कुत्सात्पृथिक्न देशेन कविः कुत्सादन्य एव भवति । परिशेषात्कविर्युधिष्ठिरः । एतेन कविर्यदहन्यार्याय भूषादिति मन्त्रपादे कविश्च न कुत्स इति सिद्धयेत् ॥

सायणाचार्यस्तु उभयत्रापि कविं कुत्समेव मन्यते । अनयोर्द्वयोः कविशब्दः कुत्सपरोऽपि न प्रकरणविरुद्धः । मन्त्रान्तरोक्तार्थसामरस्याय कविः कुत्साग्रजो वक्तव्य इत्यस्माकं मतम् । दशोणये इत्यत्र सायणेन बहुहविष्क इत्यर्थः कृतः प्रायः । सप्तम्यन्तं पद्मिव तस्य प्रतिपद्पर्यालोचने दृश्यते । ओणयशब्दो हविर्वाची न कापि निगमेषु लभ्यते । तस्य मतेन अर्कसातिर्युद्धम् । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । तस्य बहुहविष्क इति विशेषणं न सङ्घच्छते । प्रायो मुद्रणदोषः स्यात् । दशोणिशब्द एव बहुहविष्कार्थकस्तेन कृतः स्यात् । तच्च कवेविशेषणम् । अत्र पक्षे ओणिशब्दो हविर्वाचकः । ओणिशब्दस्य हविर्वाचकत्वे न क्वाप्यस्ति प्रयोगः । न वाऽस्ति निघण्डुः । ओणिशब्दो निघण्टौ द्यावा-पृथिवीपरः द्विवचनान्तः पठितः । तस्मिन्नर्थे नैगमः प्रयोग एष भवति—

“तं त्वा धर्तारमोणयोः पवमान स्वर्वशम् ।
हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥” क्र. ९. ६५. ११.

अत्र “ओणयोः द्यावा पृथिवीनामैतत् तयोर्धर्तारं धारकम्” इति सायणीय-व्याख्या । द्वे ओणयौ द्यावा पृथिव्यौ चेत् दश ओणयः दश दिश एव भवन्ति । यासु द्यौध्वादिक् पृथिवी ध्रुवा दिक् । अन्या अष्टौ दिशश्च दिव्येवान्तर्भवन्ति सूक्ष्मं यदि पश्यामः । ओणिशब्दस्यैव छन्दसि ओण्याविति द्विवचनम् । दशोणिरित्यत्र पररूपमपि छान्दसम् ॥

ननु दशोणिः कविः कुत्स एव भवति । नात्र कविशब्दं प्रसिद्धं किमपि नाम । अपितु क्रान्तदर्शिपरं योगतः । एवं कविर्यदहन्यार्याय भूषादित्यत्रापि । तस्मादनयोः कविशब्दस्य कुत्सपरत्वं न मन्त्रान्तरस्य कविकुत्सभेदप्रतिबन्धकमिति चेत् । न । कविशब्दस्यार्कसातिप्रकरणस्यस्य केवलयौगिकत्वेनान्वये मन्त्रान्तरस्य कोपः स्यात्—

“रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ

क्षां दासायोपबहृणों कः ।” क्र. सं. १. १७४-७ अगस्त्यः ।

हे इन्द्र अर्कसातौ सूर्यसाधने । कविः कविनाम । रवत् अस्तौत् । दासाय

शत्रूणामुपक्षयित्रे शुघ्णाय । क्षाम् । पृथिवीम् । उपवर्हणीम् उपधानाम् । कः अकरोः । तं भूपतितमकार्षीरित्यर्थः ॥

अत्र कविशब्दो नामवाचकः । न विशेषणं कस्यचिन्नामनः । तस्मात्कविरिति कुत्सस्य नामान्तरं वक्तव्यम् । कुत्साग्रजस्य वा । पूर्वं मन्त्रान्तरथस्य भेदविरोधि । उत्तरमेव साधु ॥

इतश्च दशोणिः कविः कुत्साग्रज एव न कुत्सः ।

“आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्द्रका-
न्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
शकच्युतो रेणुर्नक्षत द्या-
मुच्छौत्रेयो नृषाह्याय तस्यौ ॥”

ऋ. सं. १. ३३. १४. हिरण्यस्तूपः ॥

हे इन्द्र यस्मिन्कुत्से । चाकन् कामग्रामानो भवसि । तम् । आवः अरक्षः । युध्यन्तम् । वृषभम् श्रेष्ठम् । दशद्युम् दशद्युनामकं च प्रावः । युद्धप्रसङ्गादशद्यो-
दण्डयात्रां वर्णयति । शकच्युतः अश्वस्य बहुषु व्यत्ययेनकवचनम् । अश्वानामित्यर्थः । रेणुः खुरोत्थितो धूलिः । द्यामाकाशं नक्षत्रं प्राप्नोत । इवैत्रेयः श्वित्रस्य पुत्रो
दशद्युः । नृषाह्याय नेतृणां वीराणां सहनाय ताङ्जेतुमित्यर्थः । उत्थस्यौ उत्थितः । उत्थानं चात्र स्थैर्येणावस्थानम् ।

अत्र दशद्युः श्वित्रस्य पुत्रः । स च कुत्सादन्यः । आवः प्राव इति क्रिया-
पदाभ्यां तयोः कर्मभूतयोः प्रत्येकं योगात् । स च दशद्युः दण्डयात्राया नायकः
तस्माद्युधिष्ठिर एव दशद्युर्वक्तव्यः । दशद्युशब्दश्च दशोणिशब्दतुल्यार्थकः । तस्माद-
शोणिः कविर्युधिष्ठिर एव भवति । श्वित्रस्य (पाण्डोः) पुत्रोऽयं दशद्युरुक्त इति
विषयो वाचकैर्लक्षीकर्तव्यः । श्वित्रपुत्रेषु कुत्सादन्यो दण्डयात्रानायको युधिष्ठिर
एव स्यादित्यत्र नैव स्यात्कस्यापि संशयः । राजा वा स्यादण्डयात्राया नायकः ।
सेनानां नियामको विशिष्टो वीरो वा ॥

अन्यदत्र रहस्यं विज्ञायते । किं तत् ? यदम्बरीषस्य युधिष्ठिर इति जये-
तिहासे नाम कृतम् । तस्य “उच्छौत्रे यो नृषाह्याय तस्यौ” इति मान्त्रवर्णिकलिङ्ग-
मेवाधारः ॥

सायणस्तु खीभ्यो ढगिति सामान्यसूत्रमवलम्ब्य श्वित्रायाः पुत्रः श्वैत्रेय
इति व्युत्पत्तिं करोति । शुभ्रादिगणस्याकृतिगणत्वात्तत्र श्वित्रशब्दस्यान्तर्भावे द्वगेषः ।
पाण्डुशब्दोऽपि शुभ्रादिषु योजनीयो विकल्पेन । पाण्डवेयशब्दो बहुशः प्रयुक्तो

महाभारते । छन्दसि प्रायो विधीनां वैकल्पिकत्वदर्शनाच्छ्रुतपुत्राः श्वेत्रेयाः
श्वित्र्याश्च । दशद्युः श्वेत्रेय उत्तरस्यामृचि श्वित्र्यः कथितः ॥

“आवः शमं वृषभं तुयासु
क्षेत्रजेषे मध्यवन्चक्षुर्यं गम् ।
ज्योक्तिवदत्र तस्थिवाँसो अक-
ज्ञत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥”

ऋ. सं. १. ३३. १५. हिरण्यरत्नः ॥

हे मधवन् इन्द्र तुयासु तोयं गृह्णतीति तोयग्रः तोयग्र एव तुयः मेघः
तद्वासु तुयासु अप्सु निमित्तभूतासु । किंच क्षेत्रजेषे क्षेत्रजये निमित्ते । गां
गच्छन्तम् । वृषभम् श्रेष्ठम् । शमं शास्यतीति शमस्तं शान्तिगुणप्रधानम् । श्वित्र्यं
श्वित्रपुत्रं पूर्वोक्तं दशद्युम् । आवः अरक्षः । अत्र अस्मिन्युद्दे ज्योक् चित् चिरम् ।
तस्थिवाँसः (ये) अकन् कृतवन्तः कर्म । तेषां शत्रुयताम् । अधरा अधराणि ।
वेदनानि । अकः अकरोः । अथवा शत्रूयतम् । वेदना युद्धविषयकाणि ज्ञानानि ।
अधरा न्यूनानि । अकः अकरोः ॥

युधिष्ठिरस्य धर्मराजाभिधानस्याधारस्तस्य वैदिकं वृषभनाम लिङ्गम् । धर्मे
चृषात्मको हि वाञ्छये वर्ण्यते । शमनाम च तत्र साहाय्यकमाचरति ॥

अत्र जलं भूमिसाधनं च रक्षणकर्मणि निमित्तत्वेनोक्ते । दस्यूञ्ज्यम्यूँश्वेति
मन्त्रे श्वित्र्येभिः सखिभिः सनत्क्षेत्रं सनदपः इति यदुक्तं तद्वाचकैः स्मर्तव्यम् ।
अत्र श्वित्र्यः तत्र श्वित्र्या इति भेदः । सायणस्त्वेकत्र श्वित्र्यं श्वित्रापुत्रमुत्तवाऽन्यत्र
श्वित्र्यान् श्वेतवर्णान्मरुतो वक्ति । एक एव यदि व्याख्याता नेत्रशानि विमर्शासहानि
स्वलितानि भवेयुः ॥

अस्वरीषः कविः दशोणिः दशद्युः वृषभः शमः इति षण्णामा युधिष्ठिरो
निगमेष्विति सिद्धम् । युधिष्ठिरधर्मराजाभिधानयोर्मूललिङ्गे च ज्ञाते ॥

विंशं प्रकरणम्

भयमानः

जयेति हासे यो भीमः स निगमे भयमान उक्त इत्यस्माभिर्जातम् । तस्य
बाहुबले तदिदं मन्त्रलिङ्गं भवति—

“यूयं राजानमिर्यं जनाय
विभवतष्टं जनयथा यजत्राः ।
युष्मदेति सुष्ठिदा बाहुजूतो
युष्मतसदशो मरुतः सुवीरः ॥”

ऋ. सं. ५. ५८. ४.

यजत्राः (हे मरुतः जनाय भजमानाय पुरुषाय यूयं राजानं दीपिमन्तम् इर्यं
शत्रूणां च्यावयितारं विभवतष्टं विभवनामकेन क्रृभुणा मध्यमेन निर्मितं पुत्रं जनयथ ।
स च युष्मत् भवद्वयः कारणात् भवत्प्रसादादित्यर्थः, बाहुजूतः बाहुप्रेरितः सुष्ठिदा
मुष्ठिभिरेव शत्रन् घन् एति युष्मदेव सदशः सद्वाहनः सुवीरः महावीरः सः
एति गच्छति ॥)

ऋभुविभ्वो वाजश्चेति क्रृभवस्त्रयः । तेषामन्यतमेन निर्मितमित्युक्तिः
पुत्रोत्पत्तेऽदिव्यत्वसूचनाय । गर्भाधानमन्त्रेत्वष्टा रूपाणि पिंशतु इत्युक्तस्त्वष्टा
क्रृभुरेव । त्रयोऽमी देवशिल्पिन इति प्रसिद्धिः । मरुतां जनयितृत्वमनुप्रहवशात् ।
भीमस्य च वायोरुत्पत्तिरितिहासे कथयते । मारुतं शर्धं एव वायुः ॥

अयमेव मारुतो द्युतानः स्यात् । यस्याङ्गिरसस्तिरश्चीरिति नामान्तरम् ।
अस्मा उषास इति सूक्तस्य आङ्गिरसस्तिरश्चीर्मारुतो द्युतानो वेति विकल्पकथनं नाम-
विकल्प एव भवति न व्यक्तिविकल्पः । अयमेव द्युतानः कृष्णद्रष्टसुद्धे इष्यामि वो
वृषणो युध्यताजौ इति मरुतः प्रार्थितवान् तदाऽयं तस्य युद्धस्य प्रत्यक्षदर्शी ॥

कुत्सस्याङ्गिरसत्वेन द्युतानस्याङ्गिरसत्वं व्याख्यातम् । तिरश्चीर्नाम तिर्यग्-
दर्शनः ॥

भीमस्य तिर्यग्दर्शनत्वे सोऽयं भारतश्लोको भवति—

“अमर्षणश्च कौन्तेयो दद्वैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥”

धृतराष्ट्रं कृत भीमप्रस्ताव एव श्लोकः । उ. प. ५१. ५-

शाष्ट्रायनक्षाद्धणे काचित्कथाऽस्ति । “इन्द्रो वा असुरान् हत्याऽपूत इवा-
मेध्योऽमन्यत । सोऽकामयत । शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन सान्ना मां स्तुयुरिति । सः
ऋषीनब्रवीत् । स्तुवमेति । तत ऋषयः सामापश्यन् । तेनास्तुवज्ञे तोन्विन्द्रमिति ॥
ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्योऽभवदिति ॥

ऋषय इति बहुवचनमादरार्थम् । तस्य साम्न एकस्यैव तिरश्या
ऋषित्वात् । को भाजः कथायाः ? वैकुण्ठो वन्धोः कंसस्य वधादात्मानं पापिनम-
मन्यत । भीमः शुद्धेन साम्नाऽऽत्मटष्टेन तं संस्कृत्य विषापमकरोत् । तेन शुद्धो
भूत्वा बलवानभूत् । एतच्च साम तृचं भवति । तस्योपसंहारे “शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे
शुद्धो वाजं सिषाससि” इत्युक्तम् । तेनानुमातुं शक्यं ‘बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससादे’
इत्यत्रोक्तो बृहस्पतिः मन्त्रकृत्तिरश्चीरेव भवति । तेनैव युजा सहायेन कृष्णः
जरासन्धं जितवानिति । एतेनेतिहासे भीमकृतो जरासन्धवधो ठग्याख्यातः । बृहस्पात-
स्त्रिषु रूढः । देवतायां यस्य ब्रह्मणस्पतिरित्यपरं नाम । स एव सूक्तभाक् हविर्भाक्
च । आङ्गिरसे भरद्वाजस्य पितरि ऋषौ । सामान्यतो मन्त्रद्रष्टरि सङ्ग्रामनेतरि
ऋषौ तत्र हि बाह्यस्यांशो विद्यते ॥

अत्रेमे ऋचौ भवतः—

“स इत्थेति सुधित ओकसि स्ते
तस्मा इव्या पिन्वते विशदानीम् ।
तस्मै विशः स्वयमेवानमन्ते
यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्वमेति ॥”
“अप्रतीतो जयति सन्धनानि
प्रतिजन्यान्युत या सजन्या
अवस्थये यो वरिवः कृणोति
ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥”

ऋ. ४. ५०. ८. ९.

बाह्यस्पत्यामदं सूक्तम् । सामान्यत ऋषिरत्र । बृहस्पतितया स्तूयते ॥

ननु भीमः क्षत्रियः कथं ब्रह्मा भवतीति चेत् निगमोक्ते राजत्वब्रह्मात्वे न
जातिपरे । यः सेनाया अधिपतिः प्रजानां वा पालकः स राजा । मन्त्रबलविशिष्टो
ब्रह्मा । एकस्यैव राजत्वे ब्रह्मत्वे च न कश्चिद्विरोधः । यच्च भीमस्य क्षत्रियत्वं
तदप्यर्वाचीनकल्पनज्ञभ्रममूलम् । स आर्यो जातितः । न तस्मिन्काले ऽधुनातनवंश-
परम्परायत्तब्राह्मण-क्षत्रियविभागः ॥

“वृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे” इत्यत्रोक्तः किं द्युतानसाहाय्यकात्स्वयं शत्रुं हतवान् ? द्युतानकृतं द्रष्टसहननमेव किमन्त्र साहाय्यकात्मना वर्ज्यते ? इति संशयः । मन्त्रार्थं उभयथापि करुं शक्तः । इतिहासोक्तिष्ठलाङ्गीम एव द्रष्टस्य हन्तेति सुवचम् । छद्मना द्वन्द्वयुद्धभिक्षाकथा त्वमूला ॥

एकविंशं प्रकरणम्

अभिमन्युः

अर्जुनस्य पुत्रेऽभिमन्युर्महावीर इति भारते प्रसिद्धम् । निगमे च स विषयो विद्यते ।

“कुत्साय शुणमशुष्पं निबर्हीः
प्रपित्वे अहनः कुयवं सहस्रा ।
सद्यो दस्यून् प्रमृण कुत्स्येन
प्रसूरश्चकं वृहतादभीके ॥”

ऋ. सं. ४.१६.१२. वामदेवः ।

(हे इन्द्र) कुत्साय । अशुष्पम् शुणम् । निबर्हीः । कदा ? अहः दिनस्य । प्रपित्वे पूर्वभागे समीपार्थकः प्रपित्वशब्दोऽत्र लक्षणया पूर्वभागवाची । एवं कुयवं सहस्रा सैन्यानि च निबर्हीः । कुत्सायेत्येव सद्यस्तस्मिन्दिवसे कुत्स्येन कुत्सपुत्रेण द्वारा । दस्यून् । प्रमृण हतवानसि । अभीके समीपे गत्वा सूरः सूर्यस्य चक्रं रथचक्रं प्रवृहतात् अपहृतवानसि । मूर्यरथचक्रहरणकर्मणोऽद्वृतवाच्छुणादि-निबर्हणकथानकादनन्तरमपि पूर्ववृत्तस्य स्मारणम् । न क्रमविक्षा ॥

अत्र कुत्स्यशब्दः सायनस्य वज्रपर्यायः । कुत्स एव कुत्स्यमिति तस्य व्युत्पत्तिः । निरर्थकप्रत्ययकल्पनापेक्षयाऽस्मद्कृत्तार्थं एव युक्तः ॥

अन्यां पश्यत ऋचम् ।

“त्वा देवेषु प्रथमं मनामहे
त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।
सेमं नः कारुपन्युमुक्तिद-
मिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥”

ऋ. १. १०२. ९.

कुत्सस्येयं स्तुतिः । हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां मनामहे ध्यायामः ।
त्वं पृतनासु युद्धेषु सासहिः अभिभविता बभूथ अभवः । अथ परोक्षकृतः । इन्द्रः
इमं नः उपमन्युं उपमन्युनामकम् । कारुम् पुत्रम् । कालशब्दो निगमेषु पुत्रे च
रूढः । “यशसं कारु कृषुहि स्तवानः” इत्यादौ तथा प्रयोगदर्शनात् । उद्दिदं
शत्रुसैन्यानां भेत्तारम् । प्रसवे युद्धे । पुरः पुरस्ताद्रच्छन्तं रथं रथिकम् । लक्षणया
रथो रथिपर्यायः । कृणोतु करोतु ॥

इदमेव लिङ्गमभिमन्योः पद्मन्यूहभेदकथायाः यदुद्दिदमित्याह ॥

निगमेऽयमुपमन्युः । इतिहासेऽभिमन्युनामाकृतः । उपमन्युरुपमन्ता सर्व-
स्पृग्निवज्ञानः । अभिमन्युरभितो मन्ता ध्यापकविज्ञानः । इत्येतौ शब्दौ प्रायः
तुल्यार्थी भवतः ॥

द्वाविंशं प्रकरणम्

पञ्चानामेका पत्नी

द्रौपदी पञ्चानां पत्नोति भारते विद्यते । तस्य किं मूलमिति चेत् । अत्रेमे
भवतः—

“जोषददीमसुर्या सच्चध्यै विषतस्तु का रोदसी नृमणाः ।
आसूर्येव विघतो रथं गा त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥
आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिश्लां विदधेषु पञ्चाम् ।
अकों यद्वो मस्तो हविष्मानगायगाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥”

ऋ. १. १६७.५.६.

अत्रायं सायनस्य प्रतिपदार्थः । रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्धा ईमेनं मरुत्सङ्घं जोषते सेवते किमर्थं सच्चधै सङ्गमनाय ईदृशी सा असुर्या असुराः क्षेप्त्रारो मरुतः तेषां स्वभूता विषिटस्तुका विस्तीर्णकेशसङ्घा नृमणाः नृषु मरुत्सु मननवती त्वेषप्रतीका दीप्तावयवा ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्सङ्घस्य रथमागादागच्छति । केव विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्यपत्नीव यद्धा सूर्य-दुहिताऽश्विनोः रथमिव आगमने दृष्टान्तः नभसः आदित्यस्य इत्यान गतिरिव ॥

युवानो नित्यतरुणाः मरुतः युवतीं नित्यतरुणीं विद्युद्रूपां रोदस्यांख्यमास्यापयन्त आस्यापयन्ति देवतात्वेन रथे धारयन्ति कोदृशीं तां निमिश्लां नियमेन मिश्रयन्तीं पञ्चां पञ्चो बलं तद्वतीं शुभे उदके वृष्टयुदकार्थं शुभे रथ इति योजयम् । किं निमित्ते विद्येषु योगेषु कदा यत् यदा हे मरुतो वो युध्मान् अर्कः अर्चनसाधनमन्त्रोपेतः हविष्मान् सुतसोमः यजमानः दुवस्यन् परिचरन् गाथं स्तोत्रं गायत् गायति ॥

अत्र बहूनां मरुतामेका पतनीति लिङ्गात्तदवताराणां पाण्डवानां चैका पतनी कथिता । अत्र पञ्चेति वंशसूचकमिव नाम । पञ्चा अङ्गिरो विशेषा उच्यन्ते । “तद्वां नराशांस्यं पञ्चियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन्” १. ११७. ६. इति कक्षीवतः पञ्चियत्वोक्तेलिङ्गात् । द्वृपदोऽश्विंशस्थपर्ववाचकः । तजा कुण्डलिनी द्रौपदी विद्युच्छक्तिः । कक्षीवतः पुत्री घोषा मन्त्रद्रष्ट्री ऋषिका अर्जुनस्य पतनीति विज्ञायते । यथा—

“आवो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै
घोषेव शंसमर्जनस्य नंशे ।
प्रवः पूष्णे दावन अँ अच्छा
वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥”

ऋ. १. १२२. ५.

(हे अश्विना) औशिजः अहं रुवण्युं रवणीयं (सा०) शंसंस्तोत्रं वः हुवध्यै वोचेय । अर्जुनस्य नंशे व्याप्तौ तात्पर्यतः प्राप्तौ घोषेव मम पुत्री घोषेव । किं च आ दावने दात्रे पूष्णे अच्छ आभिमुख्येन वः युष्मदर्थं वोचेय शंसम् । तथा अग्नेः वसुतातिं धनप्राप्तिमिलद्वय शंसं वोचेय । अत्रार्जुनस्य नंशे इवेतकुष्ठस्य नाशे इति सायनस्यार्थः । नशतेव्युत्तरन्नं पदं नंशः न नश्यते: नशतिश्च छान्दसो व्याप्त्यर्थको धातुः । तस्य लिङ्गग्रयोगं पश्यत—

“इन्द्रश्च मृत्यातिनो न नः पश्चात्र्यं नशत् ।

भद्रं भवाति नः पुरः ॥”

ऋ. २. ४१. ११.

न नशत् न प्राप्नोति इति सायनठ्याख्या । लुडः सर्वलकारार्थत्वाद्वृत्तमाने उक्तिः । ततोपि न प्राप्नोत्विति युक्तम् । निघण्टवेष धातुर्याप्त्यर्थे पठितः । तात्पर्यतः स प्राप्त्यर्थको भवति ॥

इयमृक् पूर्वमन्त्रोक्तार्थं द्रढयति—

“युवं कवीष्ठः पर्यश्चिनारथं
विशो न कुत्सो जरितुनशायथः ।
युवोहमक्षा पर्यश्चिना मध्वासा
भरत निष्कृतं न योषणा ॥” क्र. १०. ४. ६.

घोषाया मन्त्रोऽयम् । हे अश्चिना कवी युवां रथं परिष्ठः अस्माकं रथं परितिष्ठुथः । जरितुः स्तोतुर्युष्मद्ग्रक्तस्येत्यर्थः । कुत्सः कुत्सस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । विशः मनुष्यान् पाण्डवानिति यावत् नशायथः प्राप्यथः मामिति शेषः । नकारश्चार्थे इममेव विषयं पिताऽनुवदति अर्जुनस्य नंशे इति । मक्षा मक्षिका अत्रात्मैव मक्षिके-स्यौपम्येनोच्यते आसामुखेन हे अश्चिना युवोहम् युष्मदर्थं मधु परिभरत परिभृतवती स्तोत्रं भृतवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । योषणा निष्कृतं पक्षमन्नं यथा विभर्ति तथा । सायनस्त्वत्र नशायथः प्राप्नुथ इत्येवोक्तवान् न नाशायथ इति । णिजन्तत्वात्प्राप्यत इति योग्यम् । “विशः मनुष्यः बहुवचनार्थे एकवचनम् कुत्सो न कुत्स इव युवं परिष्ठः परिभवथः अपि च नशायथः प्राप्नुथः” इति सायनस्यार्थः कुत्स इत्युक्त्या इन्द्रश्च तस्य मतेन व्यज्यते यथेन्द्राकुत्सा तथा युवामिति । जरितुरिति षष्ठ्यन्तं तेन यज्ञं गन्तुमित्यध्याहृतपदाभ्यां योजितम् । व्याख्यानतारतम्यं पाठका एव पश्यन्तु । अत्र या घोषा सैव रोदस्यन्यत्र । घोषतीति घोषा । रुदतीति रोदसी । उभयं च तुल्यार्थम् । पञ्चेति काक्षीवत्या वचनम् । तस्माद्द्रौपदीकथाया अस्ति मूलम् । अर्जुनस्य नंशे इत्यनेन साक्षात्कर्जुनपदेनापि कुत्स उक्तः । इदमन्यद्ग्रीकरणं कुत्स एवार्जुन इत्यत्र । एकत्रार्जुनस्य नंशे घोषाऽश्चिवनौ आराधयामासेति वर्तते अन्यत्र कुत्सस्य विशः प्राप्वतीति विद्यते । अर्जुनार्थं तपस्तेषै सर्वान्याण्डवान्प्रापेति सङ्गतिः । कुत्सस्य मनुष्यान् प्राप्यत इत्यत्र कुत्सगृहं लक्षणया चेदेकस्यार्जुनस्य पत्नी स्यात् । तथाऽपि जोषद्यदीमिति मन्त्रान्तरार्थबलात्पञ्चानां पत्नीति पक्ष एव बलवान् ।

त्रयोविंशं प्रकरणम्

कुयव एव दुर्योधनः

“निदुर्योणे कुयवाचं मृधिश्वेत्” क्र. १.७४. ७. रपत्कविरिन्द्रेति ऋचश्चतुर्थ-पादोऽयम्। दुर्योणे दुर्गस्थाने स्थितम्। कुयवाचम्। मृधि युद्धे। श्रेत् अतापयत् अहिंसी-दित्यर्थः। अत्र कुयवाक्मुक्यवः। कुयवाच एव विकृतं रूपं कुयव इति। प्रान्यश्चक्रमिति मन्त्रे निदुर्योण आवृण्डमृघ्रवाच ५.२९. १०. इत्युक्तम्। उभयत्रापि शुष्णवधादनन्तरं कुयवाचो मृघ्रवाचां च वध उच्यते। तस्मात्कुयवागेव सानुचरो भ्रातृयुक्तो वा मृघ्रवाच इति पदेनोच्यत इत्युहितुं शक्यम्। कुयवाक् कुतिस्तवाक्। मृघ्रवाक् वयर्थवाक्। तात्पर्यत उभयं तुल्यार्थकम्। शुष्णसाहचर्यालिङ्गात्कुयवागेव कुयव इत्यध्यवसीयते। स एव दुर्योधनः। अत्रेदं लिङ्गं भवति—

“युयोपनाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रिशूरः।
अब्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥”

क्र. सं. १. १०४. ४. कुसः।

अत्रेयं सायनव्याख्या। उपरस्य उदकमध्ये सुप्रस्यावस्थितस्य। आयोः परेषामुपद्रवार्थं इतस्तो गच्छतः कुयवासुरस्य नाभिः सन्नद्धमावसनस्थानं युयोप गृहमासोत्। यथा अन्यैर्दृश्यते सोऽसुरस्था अकरोदित्यर्थः। अपि च पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मना अपहृताभिरङ्गिः प्रतिरते सोऽसुरः प्रवर्धते। स च शूरा शौर्योपेतो राष्ट्रं राजते च। तम् इममसूरम् अब्जसो आब्जस्योपेता कुलिशी कुलं श्रातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिस्तो नद्यः पयः पयसा हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः उदभिरात्मीयैरुदकैर्भरन्ते धारयन्ति ॥

अत्र जले गृहत्वालिङ्गात्कुयवो दुर्योधन इत्यवगम्यते। आयुरिति नाम्ना च। आयुशब्दस्य नेतस्तो गच्छन्निर्याथः। उदके सुप्रस्य किंमिवेतस्तो गमनम्। आयुरा-युवंश्यः। एकवचनेऽपि गोत्रापत्यलोपच्छान्दसः। कुत्सस्य मन्त्रे नादुषेषु विज्ञु इति वर्तते अत्रायुरिति। तस्मादनयोर्ज्ञातित्वं व्यक्तं भवति ॥

अन्याऽत्र भवति:—

“विसद्यो विश्वा दंहितालंघामिन्दः पुरः सहसा सप्त दर्दः।
व्यानवस्य तृत्सवे गयं भागजेष्म पूर्वं विदधे मृघ्रवाचम्” ॥

क्र. ७. १८. १३.

आनवस्य गयं गृहं तृत्सवे आभागिति सायनः । पूरुं मनुष्यमिति । पूरुं पूरुं शूर्वंश्यं शूर्वाचं कुयवमित्यर्थो युक्तः ।

कुयनाङ्गमृध्रवाक् स्खलेष्वेव तस्य स्थानं दुर्योणमुच्यते । दुर्गं योनं दुर्योण-मित्यर्थः । दुर्गं योनं यस्य स इति बहुब्रीहौ दुर्योणशठद् कुयववाचो स्यात् । दुर्योण-शठद् एव दुर्योधनशब्दस्य मूलमिति जानीमः । कुयववधघट्टे प्रार्थनैवम्—

“प्रति यस्यानीथाऽदर्शि दस्यो-रोको नाञ्छासदनं जानती गात् ।

अधस्मानो मधवञ्चकृता दिन्मानो मधेव निष्पत्तिपरादाः” ॥

ऋ. १. १०४. ५.

यत् यदा नीथा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टा सा च दस्योः कुयवस्य ओकः स्थानं जानती गौः सदनं न अच्छा आभिमुख्येन गात् । हे मधवन् अध अनन्तरं चकृतादित् पुनः पुनः कुयवकृतादपकारात् न रक्षेति योग्य क्रियाध्याहारः । निः षपो खीकामः मधेव धनानीव नः मापरादाः मात्याक्षीः । अत्र कुयवे दस्युपदं गुणवाचकं न जातिवाचकम् । दस्युहिंसाकामः । दसु उपक्षये इति धातुः ॥ आवृक्षमृध्रवाच इत्यत्र बहुवचनात् कुयवस्य भारतश्च सन्तीति विज्ञायते । वयेष्वस्य नाशा भ्रातृणां सर्वेषामभिधानं निगमे प्रसिद्धम् यथा ऋषभवः ऋभु-विभव-वाजाः ॥

कुतः दुर्योधनस्य पाण्डवानां च युद्धमभूत् । अत्रेयं भवति—

“वयं जयेम त्वया युजा वृत-
मस्माकमंशसुदवा भरे भरे ।

असम्भ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृषि
प्रशत्रूणां मधवन्वृष्ण्या रुज” ॥

ऋ. १. १०२. ४.

कुत्सस्येयं प्रार्थना । हे इन्द्र वयं त्वया युजा वृतं शत्रुभिरावृतं अस्माकमंशं जयेम भरे भरे प्रतियुद्धं उद्दव रक्ष । वरिवः धनं असम्भ्यं सुगं कृषि । शत्रूणां वृष्ण्या बलानि हे मधवन् आरुज । सायनस्तु वृतमावृष्णवन्तं शत्रुं जयेम । अस्माकमंशं युद्धे रक्षेति व्याचष्टे । तस्मान्त्रागुकः पक्षः सरलः । सायनपक्षेऽपि अंशरक्षणमस्येव । किञ्च्च द्येत्रजेषे क्षेत्रं सनत् इति लिङ्गे चात्र बलकरे तस्मादेषे भूम्यात्मके शत्रुभिराक्रान्ते तज्जयाय युद्धं प्राप्तमिति भारतोकं कारणमेव सत्यम् । भरदंशं नैतशा इत्यत्राप्येवमर्थः कर्तुं शक्यः ॥

द्यूतकथा

कि द्यतमासोदित्यत्र किञ्चिद्विचार्य । तत्रेयं भवति—

“कृतेन शब्दी विचिनोति देवने
संवर्गं यन्मधवा सूर्यं जयत् ।
न तसे अन्यो अनुवीर्यं शक्ष
पुराणो मधवशोत् नूतनः” ॥

अ. १०. ४३. ५.

यन्मधवा संवर्गं सर्वानात्मनोवशो कुर्वन्तं सूर्यं शुष्णं जयत् तदाश्वन्नी कितवः
देवने द्यूते कृतं अक्षविशेषं न विचिनोति न सङ्गृहाति । स्पष्टमुत्तरार्थम् । अत्रेयं
सायनव्याख्या । “श्वन्नी परस्वानां हन्ता कितवः देवने द्यूते कृतं न यथाहतं
विचिनोति तद्विद्वन्दः सूर्यं मृगयते । कदेत्यत आह । यद्यदा मधवा धनवानिन्दः
संवर्गं सम्यग्वृष्टेर्जयितारं सूर्यमादित्यं तदीयरसापहरणद्वारेण जयति” । इति कृतं
हतमभूत् हतं च जितं परस्वं तस्य च मार्गणं तदौपस्थं सूर्यान्वेषणे चित्रः
समन्वयः । अलं तद्विमर्शनेन । कर्णवधादन्तरं शकुनैर्द्वनक्रियावैराग्य-
मुत्पन्नमिति पूर्वार्धस्यार्थः ॥

“यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे श्रेताश्चं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुखे चाप्यनिनमास्ते ॥
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने: ।
न तदा’ भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥

भा० उ० १४२. ६. ७.

कर्णं प्रति कृष्णवाक्यमेतत् । त्रेता-कृत-द्वापराण्यक्षविशेषाः । यजुर्वेदे च
कृतादिशब्दाः अक्षपर्याया उपयुक्ताः । तस्मात्कृतशब्दोऽत्राक्षपर्यायः । श्वन्नीशब्दभवं
प्राकृतपदमेव शकुनिः । क्रमाच्चत्संस्कृतमारुढप् । तस्माद्यूतं चाभूद्विति प्रतीयते ॥

चतुर्विंशं प्रकरणम्

वेतसु तुग्रस्मदिभाः

स वेतसुं दशमायं दशोणि
तूरुजिमिन्द्रः स्वभिष्ठियुम्नः ।
आतुं शश्वदिभं घोतनाय
मातुर्नसीमुपसृजा इयध्यैः ॥

ऋ. ६. २०. ८.

दशमायं दशसिद्धिमन्तं दशबलशब्दवदेष शब्दः । दशोणि दशदिक्प्रसिद्धं
कविम् तूरुजिं कम्पयन्तम् । वेतसुमेतत्रामकं तुग्रम् इभं च स्वभिष्ठि सुम्नः इन्द्रः
घोतनाय कुत्साय सीं एतान् इयध्यै एतवे युद्धे जेतुमित्यर्थः । मातुर्न मातुर्यथा
पुत्रांस्तद्वत् शश्वत् उपासुजत् वशीचकारेत्यर्थः । इत्यत्र वेतसु तुग्रेभा उक्ताः ॥

“त्वं रथं प्रभरो योधमृष्टा प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तु ग्रं वेतसवे स चाहन् त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥”

ऋ. ६. २६. ४.

त्वं योधं योद्धारं । ऋशं दीप्तम् । रथं कुत्सरथं प्रभरः । द्वितीयपादः प्रागेव
न्याख्यातः । हे इन्द्र त्वं वेतसवे वेतसोरर्थं युध्यन्तं तुग्रं सच्चा वेतसुना सहैव
अहन् हतवानसि । गृणन्तं तुजिं कम्पनं कुत्सं तूतोः अवर्धयः । इत्यत्र तुग्र-
वेतस्वोर्ध उक्तः ॥

“अहं पितेव वेतसूरभिष्ठये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयाम् ।
अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्रयद्धरे तु जये न प्रियाध्यै ॥”

ऋ. १०. ४९. ४.

वेतसून् वेतसुं आदराद्वृहवचनम् । तुग्रं स्मदिभं च स्मच्छब्दः स्वर्गवाची
स्मदिष्टिरित्यादौ तथाऽर्थदर्शनात् स्वर्गगजमिति नामार्थः । अभिष्ठये कुत्साय पितेव
रन्धयम् वशो अकरवम् ॥

अहं यजमानस्य राजनि प्रकाशे भुवं अभवम् । यत् आधृते शत्रूणां धर्षकाय
उजये कुत्साय प्रिया प्रियकार्याणि प्रभरे । इत्यत्र वेतसु-तुग्रस्मदिभवशीकरणं पुन-
रुक्तम् । स्मदिभ एवान्यत्रेभ उक्तः । के ते त्रयः ? वेतसशब्दो जलप्रदेशप्रभवे
गुल्मविशेषे तत्समार्थो वेतसुः । अस्य विद्वल इति च नामान्तरम् । नादेयीति च
तस्यान्यन्नाम विशेषविवक्षायाम् । एष एव गाङ्गेयो भीष्मः स्यात् । स्मदिभः

अश्वत्थामा स्यात् । अश्वत्थामा नाम कश्चिद्गङ्गः तस्य मरणे व्याजेन अश्वत्थामा हतः कुञ्जर इति युधिष्ठिर उक्तवानिति भारते । अश्वत्थामा हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं चावादीक्षिल । वस्तुतस्तु अश्वत्थामैवेभः स्मदिभश्चोल्यते । इमो हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं च युधिष्ठिर उक्तवानित्यनुभिमीमहे । तदा अश्वत्थामनामकगजवधोऽनोबश्यकः । साधारणगजवधेऽपि सद्याज्ञोऽवलम्बितुं शक्यः । इभशब्दसाहचर्यात्मुग्रो द्रोणः घनाकाशवरिष्टेषु तुग्रशब्द इति पाणिनीयवृत्तिः । वरिष्ठत्वमन्त्रार्थः स्यात् । अथवा तोयं गृह्णातीति तुप्रः कलशः । कलशपर्यायेण द्रोणशब्देन तुप्रस्योक्तिर्नासम्भाव्या । तस्मात्मुग्रो द्रोणः स्यात् । द्रोणशब्दस्य वैदिकमानशब्दतुल्यार्थत्वात् मानस्येव कुम्भसम्भवत्वं पौराणिकः प्राहेति विज्ञायते । मानस्य कुम्भसम्भवत्वं च मित्रावरुणयोस्तेजसा ऊर्वश्यपरनामकविद्युच्छक्तिसन्दीप्तेन शिरसि पतितेन द्वितीयं जन्म । शिर एव तत्र कुम्भत्वेनोपमीयते । तमगस्त्यं वदन्ति । माननामानं मानपुत्रत्वात् । मानश्च ऋषिरेव न कलशः । ईश्वरमेव वर्सिष्ठस्य च द्वितीयं जन्म । तदत्राकृतत्वान्न व्याख्यास्यामः । अस्माकमृषय इति ग्रन्थे तस्य विस्तरः । हणाति दारयति शत्रुनिति वा द्रोणः । तुग्रस्यैवेदं नामान्तरं वा स्यात् ॥

आत्यनिति एव भीष्म इत्येकमनुमानम् । तस्यैव वेतसुरिति नामान्तरम् । अपां पुत्र आप्त्यः । भीष्मश्च गङ्गापुत्रः । अपां न पादेव आप्त्यः त्रित इत्युच्यते ऋषिश्च कश्चित् । अपां नपाद दिव्योऽग्निः । तत्रेयं भवतिः—

“यत्सोममिन्द्रविष्णवि यद्वाघन्त्रित आप्त्ये ।
यद्वा मरुस्तु मन्दसे समिन्दुभिः ॥”

ऋ. ८. १२. १६.

विष्णुमस्तसाहचर्यादत्र त्रितोऽग्निः आप्त्य इति विशेषणादपां न पात् । अनेकस्थलेषु अग्निस्तित इत्युच्यते । “निपस्त्यासु त्रितस्तभूयन्” १०. ४६. ६. इत्याद्युदाहरणम् । त्रितनिषु स्थानेषु स्थितः । त्रेतारूप इत्यर्थः । अथ ऋषिपरत्वे—

“इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छ-
न्वैभूवसोमूर्धन्याद्यायाः ।
स शेहधो जात आ हर्म्येषु
नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥”

ऋ. १०. ४६. ३.

वैभूवसः विभुवसः पुत्रः त्रितः ऋषिः इममग्निं भूरि इच्छन् अदन्यायाः गोः वाचः सूर्धनि अविन्दत् शेवृभः सुखवर्धकः युवा सः हर्म्येषु कोशेषु जातः

वै प्रादुर्भूतः सन् आसमन्तात् रोचनस्य प्रकाशस्य नाभिः जन्मस्थानं भवति । अयमेव वैभूवस आप्त्य त्रितस्यः पिता विभूवाः माता अब्देवी । अयं च ब्रह्मिष्ठो मन्त्रदृष्टा । अस्य सूक्षेषु ज्ञानकाण्डं धर्मशास्त्रं च राजेते । अयमेव भीष्मः स्यादित्यत्र अब्देवीपुत्रत्वं लिङ्गम् । अन्यच्च विद्यते—

“भद्रो भद्रया सचमान आगा-
स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रतीकैर्युभिरग्निर्वितिष्ठन्
त्रुशङ्किर्वर्णैरभिराममस्थात् ॥”

ऋ. १०. ३. ३.

इयं त्रितस्यार्थी । भद्रः मङ्गलः रामः भद्रया मङ्गलया अस्वया सह सचमानः युक्तः आगात् । यथा जारः जरयिता सूर्यः स्वसारं उषसं पश्चादभ्येति तद्वत् इति लुप्तोपमारूपकं चा निर्दशनाख्यम् । अनन्तरं अग्निः समेष्टा देवता सुप्रतोक्तैः युभिः वितिष्ठन् रुशङ्किः मन्त्रवागात्मकैः वर्णैः अक्षरैः रामं अभ्यास्थात् अभ्यभवन् । वाचमग्निविभूतित्वात्खप्रयुक्तमन्त्राणमेवाग्नेयत्वं वदति । अर्थान्तरे तु भद्रो भद्रयेति पादोऽपि सूर्योषः परः । रामशब्दो नैशतिभिरपरः यथा सायनो मन्यते । यः कश्चिद्वा भवत्वर्थोऽस्य । भीष्मकृतपरशुरामविजयस्यायमेव मन्त्रो मूलमित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्मादितिहासकारस्त्रितमाप्त्यं भीष्म इति जग्राहेति ज्ञायते । भीष्मस्य वस्त्रवतागत्वं चैममेवार्थं पुष्णाति । प्रभासो वसुश्चापांनपादेव स्यात् । तस्यैव सर्ववसुश्रेष्ठत्वान् वसुनां पावकश्चास्मीति पावकस्यैव प्रभासत्वं वक्तव्यम् । अनक्तेन पौरुषत्वं वारयितुं स दिव्योऽग्निः कथयितव्यः । दिव्याग्नेरेव वस्तुतः पावकत्वम् ॥

तुग्रशब्दस्य मेवपर्यायत्वाद्द्रौणः पर्जन्यावतारः स्यात् । स्मदिभश्च ब्रह्मणस्पतेः ॥

कृपस्य नाम युद्धसम्बन्धेन यद्यपि न ज्ञायते तथाऽप्यस्ति निगमे । यथा—

“शशधीनो अस्य यद्दू पौरमाविध
धिय इन्द्र सिषासतः ।
शरिध यथा रुशमं इयावकं कृप-
मिन्दः प्रावः स्वर्णरम् ॥” ऋ. ८. ३. १२.

पौरं पूरुषंशाभवं इयावकं द्रोणं आकर्णपलितः इयाव इत्याद्युक्ते । कृपं कृपाचार्यं स्वर्णं रुशमंचे पदे न ज्ञायेते कर्योर्वाचके अत्र पौरो भीष्मः स्यात्प्रायः !!

ननु त्रितो भीष्मश्चेदैकतद्वितौ तस्य भ्रातरौ वक्तव्यौ । नैषापत्तिः । यतः कुत्सश्च त्रित उच्यते । तृतीयत्वात् । तदा एकतद्वितौ युधिष्ठिरभीमौ स्याताम् । कुत्सस्य त्रितत्वे एपा भवति—

अश्वथामा स्यात् । अश्वथामा नाम कश्चिद्ग्रजः तस्य मरणे व्याजेन अश्वथामा हतः कुञ्जर इति युधिष्ठिर उक्तवानिति भारते । अश्वथामा हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं चावादीत्किल । वस्तुतस्तु अश्वथामैवेभः स्मदिभश्चोच्यते । इमो हत इति स्पष्टं कुञ्जर इति मन्दं च युधिष्ठिर उक्तवानित्यनुमिमीमहे । तदा अश्वथामनामकगजवधोऽनोवशयकः । साधारणगजवधेऽपि सव्याजोऽवलम्बितुं शक्यः । इभशब्दसाहचर्यात्मुग्रो द्रोणः घनाकाशवरिष्टेषु तुग्रशब्द इति पाणिनीयवृत्तिः । वरिष्टत्वमन्त्रार्थः स्यात् । अथवा तोयं गृह्णातीति तुप्रः कलशः । कलशपर्यायेण द्रोणशब्देन तुग्रस्योक्तिर्नासम्भाव्या । तस्मात्मो द्रोणः स्यात् । द्रोणशब्दस्य वैदिकमानशब्दतुल्यार्थत्वात् मानस्येव कुम्भसम्भवत्वं पौराणिकः प्राहेति विज्ञायते । मानस्य कुम्भसम्भवत्वं च मित्रावरुणग्रोस्तेजसा ऊर्वश्यपरनामकविद्युच्छक्षिसन्दीप्तेन शिरसि पतितेन द्वितीयं जन्म । शिर एव तत्र कुम्भत्वेनोपमीयते । तमगस्त्यं वदन्ति । माननामानं मानपुत्रत्वात् । मानश्च ऋषिरेव न कलशः । ईदृशमेव वसिष्ठस्य च द्वितीयं जन्म । तदत्राकृतत्वान्न व्याख्यास्यामः । अस्माकमृषय इति प्रन्थे तस्य विस्तरः । हणाति दारयति शत्रूनिति वा द्रोणः । तुग्रस्यैवेदं नामान्तरं वा स्यात् ॥

आत्यनिति एव भीष्म इत्येकमनुमानम् । तस्यैव वेत्सुरिति नामान्तरम् । अपां पुत्र आप्त्यः । भीष्मश्च गङ्गापुत्रः । अपां न पादेव आप्त्यः त्रित इत्युच्यते ऋषिश्च कश्चित् । अपां नपाद दिव्योऽग्निः । तत्रेयं भवतिः—

“यस्त्रोममिन्द्रविष्णवि यद्वाघत्रित आप्त्ये ।
यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥”

ऋ. ८. १२. १६.

विष्णुमरुत्साहचर्यादत्र त्रितोऽग्निः आप्त्य इति विशेषणादपां न पात् । अनेकस्थलेषु अग्निस्तित इत्युच्यते । “निपस्त्यासु त्रितस्तभूयन्” १०. ४६. ६. इत्याद्युदाहरणम् । त्रितखिषु स्थानेषु स्थितः । त्रेतारूप इत्यर्थः । अथ ऋषिपरत्वे—

“इमं त्रितो भूर्यविन्ददिच्छ-
न्वैभूवसोमूर्धन्याद्यायाः ।
स शेहधो जात आ हर्म्येषु
नाभिर्युवा भवति रोचनस्य ॥”

ऋ. १०. ४६. ३.

वैभूवसः विभूवसः पुत्रः त्रितः ऋषिः इममर्त्तिन भूरि इच्छन् अदन्यायाः गोः वाचः सूर्धनि अविन्दत् शेवृधः सुखवर्धकः युवा सः हर्म्येषु कोशेषु जातः

वै प्रादुर्भूतः सन् आसमन्तात् रोचनस्य प्रकाशस्य नामिः जन्मस्थानं भवति । अयमेव वैभूवस आप्त्य त्रितस्यः पिता विभूवाः माता अब्देवी । अयं च ब्रह्मिष्ठो मन्त्रद्रष्टा । अस्य सूक्तेषु ज्ञानकाण्डं धर्मशास्त्रं च राजेते । अयमेव भीष्मः स्यादित्यत्र अब्देवीपुत्रत्वं लिङ्गम् । अन्यच्च विद्यते—

“भद्रो भद्रया सचमान आगा-
स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।
सुप्रतीकैश्चुभिरग्निर्वितिष्ठन्
त्रुशङ्किर्वर्णैरभिराममस्थात् ॥”

ऋ. १०. ३. ३.

इयं त्रितस्यार्थो । भद्रः मङ्गलः रामः भद्रया मङ्गलया अस्वया सह सचमानः युक्तः आगात् । यथा जारः जरयिता सूर्यः स्वसारं उषसं पश्चादभ्येति तद्वत् इति लुप्तोपमारूपकं वा निर्दर्शनाख्यम् । अनन्तरं अर्णिनः ममेष्टा देवता सुप्रतोकैः च्युभिः वितिष्ठन् रुशङ्किः मन्त्रवागात्मकैः वर्णैः अक्षरैः रामं अभ्यास्यात् अभ्यभवन् । वाचमरिनविभूतित्वात्स्वप्रयुक्तमन्त्रामेवाग्नेयत्वं वदति । अर्थान्तरे तु भद्रो भद्रयेति पादोऽपि सूर्योषः परः । रामशङ्को नैशतिभिरपरः यथा सायनो मन्यते । यः कश्चिद्वा भवत्वर्थोऽस्य । भीष्मकृतपरशुरामविजयस्यायमेव मन्त्रो मूलमित्यत्र न कश्चित्संशयः । तस्मादितिहासकारस्त्रितमाप्त्यं भीष्म इति जग्राहेति ज्ञायते । भीष्मस्य वस्त्रवतागत्वं चेममेवार्थं पुष्ट्याति । प्रभासो वसुश्चापांनपादेव स्यात् । तस्यैव सर्ववसुश्रेष्ठत्वान् वसूनां पावकश्चास्मीति पावकस्यैव प्रभासत्वं वक्तव्यम् । अनक्तेन पौनरुत्तर्यं वारयितुं स दिव्योऽग्निः कथयितव्यः । दिव्याग्नेरेव वस्तुतः पावकत्वम् ॥

तुग्रशब्दस्य मेवपर्यायत्वाद्द्रोणः पर्जन्यावतारः स्यात् । स्मदिभश्च ब्रह्मणस्पतेः ॥

कृपस्य नाम युद्धसम्बन्धेन यद्यपि न ज्ञायते तथाऽप्यस्ति निगमे । यथा—

“शरधीनो अस्य यद्दू पौरमाविथ
घिय इन्द्रं सिषासतः ।
शरिध यथा रुशमं इयावकं कृप-
मिन्द्रः प्रावः स्वर्णरम् ॥” ऋ. ८. ३. १२.

पौरं पूरुवंशाभवं इयावकं द्रोणं आकर्णपलितः इयाव इत्याद्युक्तेः । कृपं कृपाचार्यं स्वर्णं रुशमं चे पदे न ज्ञायेते कयोर्वाचके अत्र पौरो भीष्मः स्यात्प्रायः !!

ननु त्रितो भीष्मश्रेदेकतद्वितौ तस्य भ्रातरौ वक्तव्यौ । नैषापत्तिः । यतः कुत्सश्च त्रित उच्यते । तृतीयत्वान् । तदा एकतद्वितौ युधिष्ठिरभीमौ स्यात्प्रायः । कुत्सस्य त्रितस्य एषा भवति—

‘त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत् ऊतये ।
तच्छुश्राव ब्रह्मस्पतिः कृणवच्चं हूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥’

ऋ. १. १०५. १७.

अंहूरणादंहसः उत्तार्यति शेषः । इयं कुत्सस्य । कुत्सः कूपे पतितः पातितो
वा देवान्प्रार्थयतेऽत्र सूक्ते । त्रित इत्यात्मानं परोक्ष्या वाचा वदति ॥

‘हन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शक्तीपतिं
काटे निबाह्न ऋषिरह्न ऊतये ।
रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो
विश्वस्माक्षो अंहसो निष्पिपर्तन ॥’

ऋ. १. १०६. ६.

इति कुत्सस्य कूपपातेऽन्यो मन्त्रः । काटशब्दः कूपवाची । प्रायः एतदेव
प्रमाणकोऽन्यां पतनं स्यात् । तत्र भीमः अत्रार्जुन इति विशेषः । कुपवधेऽपि अर्जुन
एवात्रोच्यते । कुम्भकर्णवधे मतभेद इवायं पौराणिकानां प्राचां च मतभेदः । नन्वस्य
पाङ्कसूक्तस्य त्रितो वैकल्पिक ऋषिरिति चेत् त्रितनामलिङ्गात्कात्यायनस्य स
सन्देहः । त्रितस्य चेत् त्रितर्दशनमध्ये सूक्तमेतच्छाकलेन सहितं स्यात् न कुत्स-
दर्शनमध्ये । अपि च कुत्सोऽस्मन्सूक्ते त्रितमाहां अन्यं सूचयति । यथा—

अमी ये सह रश्मयत्तत्र मे नाभिरातता ।
त्रितस्तेद्वदात्यः सजामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी” ॥

ऋ. १. १०५. ९.

मे नाभिः तदाप्त्यो वेद इति अन्यत्वसूचनम् जामित्वाय बन्धुत्वं पात्रयितुं
एतेनात्यस्य कुत्सो बन्धुरिति ज्ञायते काटे पतितं कुत्सं मोचयितुं आप्त्यश्च प्रार्थया-
मास देवानिति मन्त्रार्थो भवति । आप्त्यस्य वेत्तृत्वादेवेभ्यं एव रक्षां प्रार्थयते नोद्धृतुं
मनुष्यप्रयत्नं करोति । अथवा मनुष्यप्रयत्नस्यातीतः स विषयोऽभूत् स्याद्वन्ने
काटः अन्वेषणाय गतो भीष्मश्च वने पश्येत्काटे पतितम् । अयं सन्दर्भः स्यात् ।
मुग्यागतस्यैषा विपत्तिः स्याच्छ्रुकुत्सा ॥

यद्येकतद्वितौ आप्त्यस्यैव भ्रातरौ तदा विद्वुर एव भीष्मः स्यात् । विद्वुर एव
विदुल उक्तः रलयोरभेदः । विदुलश्च वेतसः । वेतस एव वेतसुः । एकतद्वितौ
धृत्याप्त्य-पाण्डू स्याताम् । पौराणिकाः पितृव्यं पितामहं चकुः नत्पक्षे ।

पञ्चविंशं प्रकरणम्

दुर्योधनस्य भ्रातरः

कुयवप्रकरणे मृग्रवाच इति बहुबचनेन दुर्योधनस्य भ्रातरः सन्तीति
सूचितम् । तेषां सङ्घयाऽत्र विचार्यते अत्रेयं भवति—

“पशुं ह नाम मानवी साकं ससूव विशतिम् ।

भद्रं भल यस्या अभूद्यस्या उद्ररमामयद्विश्वसा इन्द्रः उत्तरः” ॥

ऋ. १० ८६. २३.

पशुर्नाममानवी मनुष्यबो मानव्यपि बहूनेकवारं ससूवेति आश्र्वयदोतनाय
मानवीति निर्देशः । नामशब्दोऽपि अत्राश्र्वर्यार्थको निपातः । ह पूरणः विंशतिं
पुत्रान् साकमेकदा ससूवाजीजनत् । हे भल शत्रुपुत्राणां भेत्तन्द्रिभलतिर्मदन-
कर्मात्यस्यै पश्वि भद्रं मङ्गलं अभूत् भवतु । यस्याः उदरं आमयत् पुष्टमासोत् ।
बहुपुत्रप्रसूतेरिति ॥

अयं मन्त्रो वृषाकपेः कर्णस्यार्थः अत्र पशुर्गान्धारी । एकदा जाताः पुत्रा
दुर्योधनादयः । गान्धार्या भद्राशांसया तत्पुत्राणां भद्रं कृष्णं याचते । साकं ससूव
विंशतिमित्यत्र साकमित्यव्ययं ससूवेति क्रिययाऽन्वेति चेदेकवारं विंशतिपुत्रोत्पत्तिः ।
अत्यन्तमाश्र्वर्यकर्यपि नेयं कथा असम्भवदूषिता । सप्तपर्यन्तमधुनाऽपि दर्शनात् ।
यदि विंशतिनान्वेति तर्हि मिलित्वा विंशतिं पुत्रानित्यर्थः । तदा नासम्भवशङ्का-
लेशोऽपि । इतिहासकारः प्रथममेवार्थं गृहीत्वा एकवारं पुत्रोत्पत्तिमाह । इतिहासमूल-
संहिताश्लोके—“जनयामास विंशतिम्” इति पाठो “जनयामास वै शतम्” इति
लेखकप्रमादाद्विपरिणतः स्यात् । विंशतिः पञ्चगुणा जाता इत्यर्थस्य प्रतिपादकं वा
मूलं स्यात् । पञ्चगुणत्वं विंशत्याऽन्वितं कृतं स्याःप्रतिसंस्कर्त्रा । विंशतौ जातायामपि
सर्वे सम्पूर्णलक्षणा एव जाता इत्यस्य योतनाय पञ्चगुणा इति मूलकारेणोक्तं स्यात् ।
पञ्चगुणानामपूर्णपञ्चभूतगुणविशिष्टा इत्यर्थः । स्यात्तदा । सर्वे खण्डा जाताः तेषां
वृत्तकुम्भे निक्षेपणाद्वृद्धिरभूतदिनि कथात्यनन्तरं संयोजितैव ॥

मूलसंहितायां विंशतिरेव पुत्रा इति वर्तत इत्यस्यान्यलिङ्गमस्ति । कर्णपर्वणि

कर्णवधश्रवणादनन्तरं कति मम सैन्ये मृताः कत्यवशिष्ठा इति धृतराष्ट्रेण पृष्ठम् ।
तथा पाण्डवसेनां प्रति च । तत्र सञ्चयेनोक्ते धृतराष्ट्रपुत्रान्प्रति यावन्तो हता यावन्तः
शिष्ठाः स विषयो दृश्यते । तदत्रोदाहरामः ॥ द्वितीयाध्यायेः—

- इलो. “विविशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः ।
 १ आनर्बयोधाङ्गतशो निहत्य निहतो रणे ॥ ९ ॥
 २ तथा पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रधर्ममनुस्थरन् ।
 क्षीणबाणो हतः शूरः स्थितो हामिसुखः परैः ॥ १० ॥
 ३ तव पुत्रो सदामर्षी कृताख्यो युद्धदुर्मदः ।
 दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥ २१ ॥
 इलो. “बहुशो योधयित्वातु भीमसेनं महारथम् ।
 ४ चित्रशोनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ २४ ॥
 पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन्दुषसहश्र महारथः ।
 ५-६ गदया भायसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥ ३४ ॥
 दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्जयश्र महारथः ।
 ७-९ कृत्वा त्वसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ३६ ॥
 एते हताः अथ शिष्ठाः चतुर्थाध्यायेः—
 इलो. “तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं रथं समास्थाय कुरुप्रवीरः ।
 १० व्यवस्थितः पुरुषित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा खे ॥ १४ ॥
 दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवाभासे ।
 ११ रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योत्यमानः ॥ १५ ॥
 तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मणाणि-स्तावत्मजः सत्यसेनश्च वीरः ।
 १२-१४ व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्वं हृष्टामानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १६ ॥
 हीनिषेवो भारतराजपुत्र उग्रायुधः श्रुतवर्मा धयश्च ।
 १६-२० शक्तश्च सत्यवत्-दुःशलौ च व्यवस्थिताः सह सैन्यानराज्याः ॥ १८ ॥
 इति शिष्ठाः ॥

एतेन धार्तराष्ट्राणां नामानि चास्माभिज्ञातानि ।

धृतराष्ट्रपुत्राणां पट्टिका द्विवारं दत्ता भारते । उभयोर्यद्यपि नास्ति सामरस्यम्
तथाऽपि वहूनि नामानि मिलितानि भवन्ति । प्रथमपट्टिकायां ९७ नामानि हश्यन्ते ।

कर्णपर्वोक्तेषु दृष्टयाननि नामान्येतानि ॥

तत्र दृष्टानि		तत्रादृष्टानि	
१. दुर्योदनः	१	१. पुरुषित्रः	
२. दुःशासनः	२	२. सत्यसेनः	
३. दुःसहः	३	३. सत्यब्रतः	
४. दुःशलः	४	४. चित्रसेनः	I
५. दुर्मुखः	५	५. चित्रसेनः	II
६. विविश्तिः	६	६. जयः	
७. विकर्णः	७	७. शलः	
८. दुर्मैषणः	१५	८. दुर्विषहः	
९. सुषेणः	३३	९. श्रुतवर्मा	
१०. उग्रायुधः	४८	१०. दुर्जयः	

इति दश नामान्येव दृश्यन्ते ॥

द्वितीयपट्टिकायां नामानि ॥ १०३ ॥

तत्र			
१. दुर्योधनः	१	७. विविश्तिः	१७
२. दुःशासनः	२	८. विकर्णः	१८
३. दुःसहः	३	९. शलः	१९
४. दुःशलः	४	१०. उग्रायुधः	४७
५. दुर्मैषणः	१३	११. सुषेणः	४८
६. दुर्मुखः	१४		

इत्येकादश कर्णपर्वोक्तनामसु दृश्यन्ते ॥

पूर्वतः शलोऽत्राधिको लब्धः । अन्येषु नवसु ।

१. दुर्विषहः

आदि पर्वणि २०१ अध्याये—इलो. १ “दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः । १—इत्यादिना धृतराष्ट्रपुत्रेषु वर्णितः । भीष्मपर्वणि ७७ अध्याये चास्य नाम धृतराष्ट्रपुत्रेषु दृश्यते । तस्मात्तस्य धार्तराष्ट्रत्वे न संशयः ॥

२. दुर्जयः

द्रोणपर्वणि १३३ अध्याये अस्य वधो भीमसेनेनास्य धृतराष्ट्रपुत्रत्वं च स्पष्ट-

मध्यधायिषाताम् । तत्रैक एव दुर्जयो यध्यन्वणिंतः । तस्मादितरस्य तद्विशेषणं कर्तुमशक्यम् ।

एतम्नोः स्थाने दुष्प्रधर्षण-दुस्पराजय नामनी पति ते इत्यस्याकमभिप्रायः ॥

३. जयः

अथमपि भोष्मपर्वणि ७७ अध्याये दुर्विषहादिभिः साकं कथितः । अस्यैव जयत्सेन इति नामान्तरमिति प्रतिभाति । जयो जयत्सेन शब्देन विशेष्यत इति वक्तव्यमुभयोः सञ्चिपाते ॥

४. श्रुतवर्मी

उग्रायुध-जययोर्मध्ये पठितत्वाच्छ्रुतवर्मा धार्तराष्ट्र एव भवति । स पट्टिकायां पठितश्चिन्नवर्मा-सुवर्मा-दुडवर्मा वा स्यात् ॥

५. सत्यसेनः

तवात्मजः सत्यसेनश्च वीर इति प्रत्यक्षोक्त्या तस्मिन्विषये न सन्देहः । स पट्टिकायां पठितः सेनानीः स्यात् ।

६. सत्यव्रतः, ७. चित्रसेनः, ८. पुरुमित्रः

इति त्रीणि नामानि मुख्यान्येव भवन्ति ते पुरुमित्रचित्रसेनौ साक्षात् पुत्रत्वेन कथितौ । सत्यव्रतः शल दुःशलयोर्मध्ये पठितत्वाद्वार्तराष्ट्र एव भवति ॥ अन्यचात्र प्रमाणमस्ति:—

“तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥
ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्रापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविशति ॥
जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यपुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ॥”

आ. ६४, १६०—१६२.

अत्र सत्यव्रतः स्पष्टमुक्तः । अतिप्राधान्येन कीर्तिनां चित्रसेन-जय-सत्य-व्रत-पुरुमित्राणामुभयोः पट्टिकयोर्नामालाभ आश्र्यकरः । सत्यव्रतः सत्यसन्ध इति चित्रसेनश्चित्र इति पट्टिकायां प्रदर्शिताविति प्रतिभाति । पुरुमित्रनाम्नः सदृशं

नाम न हृथयते । तस्य वर्णनं कर्णरब्णयुत्तमाहात्म्यद्योतकम् । एकादशसु महारथेषु च स पठितः । अस्माकमभिप्रायस्तु स नाम्ना उर्णवाभः । उर्णवाभ इति पट्टिकायां नाम हृथयते । तथाऽपि निगमे उर्णवाभपदस्यैव दर्शनादोत्रे च और्णवाभशब्दस्य च दर्शनात्स एको धृतराष्ट्रपुत्रेषु अस्त मुख्य इति अङ्गोकर्तव्यम् । परिशेष-न्यायेन पुरुमित्र एवोर्णवाभः । अथवा नन्दः । नन्दयति मित्राणीति व्युत्पत्त्या पुरुमित्रशब्दतुल्यार्थकः ॥

९. द्वितीयश्चित्रसेनः

अयं पट्टिकायां पठित उपचित्रः स्यात् । तस्मादस्माभिरूपचित्रसेन इति व्यवहरणीयः । अत्यन्तं सदृशाकृतित्वादेकनामत्वम् ॥

यत्तु धृतराष्ट्रस्यान्या गान्धाराराजपुड्यश्च पत्न्यः परः शतं राजपुड्यः पत्न्यश्चोक्ताः ११९ अध्याये तेषां श्लोकार्ना केषुचित्पुस्तकेष्वदर्शनेनाधिकपाठत्वाद् अन्यत्र तत्प्रस्तावाभावाचोपेक्ष्यं तत्कथानकम् । युयुत्सुस्तु अस्त्येव तस्य पुत्रः पत्न्यां द्वितीयार्थं बहुषु स्थलेषु तत्प्रस्तावदर्शनात् ॥

चित्रसेनेन सार्धमित्यत्र चित्रसेनेन बलेन साकमित्यर्थं एकोनविंशतिः पुत्राः । विश्वतिसङ्घायपूरणं भवति हुःसलयेति सर्वमनवद्यम् ॥

पश्चीं गान्धीरीत्वानुमानं च कर्णस्याशंसया । सायनस्तु पश्चीं मनोर्दुहितरं काञ्छन मृगीं मन्यते । भलं चेन्द्रस्य बाणम् । कथाऽप्रसिद्धा । प्रार्थनं च निष्प्रयोजनम् । सन्दर्भश्च नास्ति इन्द्रबाणस्य मृगीपुत्रेषु गमनाय । भलशलदो भलशब्दपर्याय इति धिया स बाणं व्याख्यातवान् । शरवत्सान्परादद इत्यत्र शरशब्देनेन्द्रः कथितः । एवमत्र भलशब्देन ॥

अन्यच्चास्ति लिङ्गं पर्शुपुत्रा गान्धारीपुत्रा इत्यत्र ॥

“संमातपत्न्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी ॥” क्र. १. १०५. ८.

कूपसस्य कूपपतितस्येयमुक्तिः । पर्शवः गान्धारीपुत्राः अपत्यप्रत्ययलोपाः । सपत्नीः शत्रव इव विश्वा अतिद्विष इत्यादाविव खोलिङ्गम् । अभितः मा सन्तपन्ति । तेषु सन्तापेषु इदमेकम् । आद्यो मनोऽव्याधयः । शिश्नाः हिंसकाः मूषोन मूपका इव मा व्यन्दन्ति खादन्ति मे अस्य रोदसी वित्तम् । स्तोतारन्ते इदृशानि मम कष्टानि ज्ञात्वा मां द्यावापूर्थिभ्यौ रक्षतामित्यर्थः । अत्र पर्शवः कूपपर्शवः इति यास्कः । कूपपर्शवो नाम कूपभित्तय इति सायनः । उभयं च वैदिकरहस्यचरित्रान्वोधनमूलम् । कूपभित्तीनां तापकत्वं सन्दर्भहीनम् ॥

षड्ंवशं प्रकरणम्

गान्धारी अनार्या

गान्धारी आर्यजातीया न भवति । यतोऽस्यश्वद्धनी भ्राता । श्वद्धनीति सामान्यतः कितवपर्यायं मन्यमानो यास्कः खद्धनीत्यस्य विकृतं हृषं मेने । तत् जातिवाचकं पदम् न गुणवाचकम् । श्वद्धनाः निषादाः अस्य सन्तीति श्वद्धनी श्वन्नराज इत्यर्थः । यथा राष्ट्रपतेश्वकीति प्रयोगस्तद्वत् मरुत्वानितिवद्वा । निगमेश्वन्नी पदं निषादीपरतया प्रयुक्तमन्यत्र दृश्यते ।

“पुनः पुनर्जायमाना पुराणी
समानं वर्णमभिशम्भमाना ।
श्वद्धनीव कृत्स्नुविज आमिनाना
मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥” अ. १. ९२, १०,

कृत्स्नुः कर्तनशोला इनद्धनीव व्याधस्त्रीव इति सायनव्याख्या । पर्शोः पुत्रत्वात्पार्शवा दुर्योधनादयः । तत्पदमवलम्ब्यवार्यच्छूद्रायां जातः पारशब इति अर्वाङ्गो व्याख्यातवन्तः । यथा पार्शवस्तथेति औपम्यप्रयुक्तं पदं कालक्रमेण वाचकपदमासीत् ॥

पार्शवपदं पारशबपदं विपरिणमय्यानन्तरं तस्य निर्बचनमन्यथा कर्तुमारेभिरे । पारयन्नेव शबो भवति तस्मात्पारशब इति व्युत्पत्तिरुक्ता । द्वादशविषेषु पुत्रेषु शूद्रापुत्रो द्वादशस्त्रैवर्णिकस्योक्तः । वासिष्ठस्मृतौ आदायादवान्धवेषु षष्ठः शूद्रापुत्र इति ॥

दायादवान्धवाः

१. औरसः
२. क्षेत्रजः
३. पुत्रिका (अस्यां यो इति नियमेन दत्ता)
४. पौनर्भवः (पुनर्वॉदुः)
५. कानीनः
६. गूढजः (मातामहस्य) (गृहेगूढोत्पन्नः)

अदायादवान्धवाः

१. सहोदः
२. दत्तकः
३. क्रीतः
४. स्वयंदत्तः
५. अपविद्धः
६. शूद्रापुत्रः

अनन्तरे काले ब्राह्मणच्छूद्रायां जातो निषादः पारशबश्वेत्युक्तवन्तः ॥ गान्धरदेशश्च तस्मिन्कालेऽपि अनार्यदेश एव स्यात् ॥

सप्तविंशं प्रकरणम्

द्रुगेव धृतराष्ट्रः

“महो दुहो अपविश्वायुधायि” इति द्विः प्रयुक्तं निगमेषु । तत्र यो द्रुक् दुहोः वा उक्तः स धृतराष्ट्र एव भवति । तत्रेदं लिङ्गम् ।

“दुहो निषत्ता पृशनी विवेदैः
पुरुशंसेन वा वृषुष्ट इन्द्रम् ।
अभीवृतेव ता महापदेन
ध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः ॥

ऋ. १०. ७३. २.

दुहः दुहस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हकारान्तं वा पदम् । सम्बन्धिनी पृशनी पृशनी पर्युः पर्योरेव पृशनीति नामान्तरम् । उभे अपि पदे पृश्निसमव्युत्पत्ती । पृश्नीश्चशब्दो दिवो वा सूर्यस्य वेति निषण्टुः । स्पृष्टा भासमिति दिवः पक्षे सैवात्र भवति । अतीव अती सुन्दरीत्यर्थः । सा ऐवैश्चित् “एवैश्च चर्षणीनाम्” इति निगमस्य ध्याख्यानवसरे एवैः कामैरयनैरवनैवी इति व्याचष्टे । अत्रावनैरिति ध्याख्यानम् । अवनैः रक्षकैश्चित्संयुक्ता निषत्ता उपविष्टा प्रसवायेति प्रकरणसामर्थ्याङ्गभूम्यते । ते रक्षकाः पुरु पुरुणा प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं वावृधुः । महापदेन महास्थानेन ब्रजेन अभीवृतेव आवृतेव आवृता इव स्थिताः उदरदेशे बद्धा इव स्थिता इत्यर्थः । ता ते गर्भाः प्रपित्वात्प्रकृष्टान्नात् ध्वान्तात्तमः प्रदेशात् प्रपित्वादिति विशेषणलिङ्गात् ध्वान्तादित्युदरदेश उच्यते । गर्भाः उदरन्त उदगच्छन् । बहिर्निर्गता इत्यर्थः । अथवा महापदेन महाचरणेन अभीवृतेव लक्षणया ताडिता इवेति वा साक्षात्कियान्वयौपम्यम् । आसन्नात्तमः प्रदेशादिति वा ध्वान्तात्प्रपित्वादित्यस्यार्थः ॥

सायनस्तु दुहो द्रोगधुरिन्द्रस्य पृशनी सेना निषत्ता इन्द्रसमीपे निषणा एवैर्गन्त्यभिर्भूद्धिः सहितमिन्द्रं निषणेति सम्बन्धः । तेऽपि मरुतः पुरु प्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण वावृधुरवर्धन्त । वृत्रं जिघासन्तं अथ महापदेन महता ब्रजेन अभीवृतेव परिवृतानोव गत्वादीनि तानि यथा आवरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत् तान्युदकानि ध्वान्तादन्धकाररूपान् प्रपित्वादासन्नात् वृत्रात् गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्त उदगच्छन् ॥” इति ‘अत्र द्रुह इतीन्द्रनामाप्रसिद्धमयोग्यं च । सेनोपवेशस्यात्र सन्दर्भो नास्ति । कथायास्तवाधिभौतिकत्वात् । तस्मादियं चरित्रपरैव ऋक् । अन्यत्र द्रुहशब्दस्य दुयोधनपक्षपतिपरत्वेन प्रयोगश्चात्र लिङ्गम् ॥

अष्टाविंशं प्रकरणम्

पाण्डवपुरोहितः कवषः

अस्ति कावयेयो जनमेजयस्य सम्राजः महाभिषेकं चकारेति अस्यमेधं च
याजयामासेति ऐतरेये कथा । भागवते चेयमनूक्ता ॥

“कावयेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ।
समन्तापृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥”

न. २२. ३७.

कवषस्य गोत्रापत्यं कावयेयः । एतेन कवषस्य पाण्डवानां कश्चित्सम्बन्धो
यदि ज्ञायेत तदुपपन्नतरं स्यात् । ज्ञायते च । तत्रेमे भवतः कवषस्यार्थं सूक्ते ।

“प्रमा युयुज्रे प्रयुजो जनानां
वहमि स्म पूषणमन्तरेण ।
विश्वेदेवासो अध मामरक्षन्
दुःशासुरागादिति घोष आसीत् ॥”

ऋ. १०. ३३. १.

संमातपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः
निबाधते अमतिर्नग्नताजसुवर्वेन वेवोयते मतिः ॥

ऋ. १०. ३३. २.

जनानां दस्यूनां प्रयुजः सेवकाः मा मां गृहीतुमितिशेषः । प्रयुयुज्ञे
प्रयुक्ताः । अन्तरेण हृदा पूषणं मार्गे दस्युबाधानिवारकत्वेन प्रसिद्धं देवं वहामि
स्म उठवानस्मि । अध विश्वेदेवासः मामरक्षन् । अत्र रक्षायां भयनिमित्तं
विवृणोति । दुःशासुः दुःशासनः आगात् अगच्छत् इति घोषः आसीत् । मार्ग-
मध्ये । आत्मप्रहणाय प्रयुक्तेभ्यः रक्षार्थं मार्गे पूषणं ध्यायतः अपक्रामतः दुःशासनः
दस्युजननायकः आगादिति घोषश्च श्रुतः । तदा तस्मान्महाभयात् देवा मामरक्षन्निति
तात्पर्यम् । यदा दुःशासन आत्मानं न गृह्णोयात्तथाऽरक्षन्नित्यर्थः ॥

पर्शवः धार्तराष्ट्राः सपत्नीरिव द्विष इव मा मां अभितः सन्तपन्ति । अमतिः
दारिद्र्यं निबाधते नग्नतायोग्यवस्थाभावः जसुः काश्यं च निवाधते । मतिः बुद्धिः
वेर्न पक्षिण इव वेबीयते कम्पते यथा व्याधभयात्पक्षिणो मतिस्तथा पर्शनां भयान्मम
मतिरिति सादृश्यसङ्गतिः अनन्तरमिन्द्रप्रार्थनेन कुरुश्रवणराजाश्रयबलादात्मबाधा
निवारितेति वर्तते ॥

सायनस्तु जनानां यजमानानां प्रयुजः प्रयोक्तारो देवाः प्रयुयुज्ञे प्रतियुक्तवन्तः इत्यर्थं करोति कुरुश्रवणं प्रतीत्यध्याहारं करोति । चतुर्थपादे दुःशासुः दुःशासनः केनापि शासितुमशक्यः शृष्टिरागच्छदिति मार्गमध्ये घोष आसीत् इति बदति । एवं चेत् देवेभ्यो रक्षा उत्तरऋचि प्रोक्ता वाधा च सन्दर्भहीने भवतः । देवैः प्रेरितः कुरुश्रवणं प्रति यदा गच्छति तदा मार्गमध्य एव एतावती वापेति सन्दर्भहीनो विषयः ॥

उत्तरस्यामृचि प्रार्थनां च पश्यत—

“मूषो न शिश्नान्यन्दन्ति माध्यस्तोतारं ते शतक्रतो ।

सकृत्सुनो मध्यवच्चिन्द्रमृत्याधापितेव नो भव ॥”

ऋ. १०. ३३. ३.

केवलमार्गश्रमस्य नैतादृशं वर्णनमुपपद्यते । ईदशस्थितौ आत्मानं प्रत्येव दुःशासुरागादिति कथं घोषः ? पूषध्यानं च दस्युबाधाभावे सन्दर्भहीनम् । पूष-सूक्तेषु दस्युबाधानिवारणं प्राप्यर्थते ॥

अयं च कवषस्तुल्यशत्रुत्वात्पाण्डवपक्षीय इति गम्यते । कुत्सद्वृष्टमन्त्र-मेवानूद्य मन्त्रद्वये स्वोक्तार्धचीड्यां च पूरणाच्च तत्समर्थर्थते । कावषेयस्य जनमेजय-पौरोहित्यालिङ्गात्तकूटस्थः कवषः पाण्डवानां पुरोहित इत्यनुमिमीमहे । पाण्डवेषु राज्यभ्रष्टेषु अनन्तरं कुरुश्रवणं नाम त्रासदस्यवं राजानमाश्रितवान्कालं किञ्चन्तम् । अनन्तरं मित्रातिथिपुत्रगुपत्रवसं चेति ज्ञायते । अपि च दुर्योगापरपर्यायस्य कुरुवस्यानुजेषु पर्शुषु प्रसिद्धः दुःशासनो वर्तत इति च ज्ञातम् ॥

एकोनत्रिंशं प्रकरणम्

द्यूतकथाविशेषः

कवषस्य ऐलूषस्य (इलूषपुत्रस्य) मौजवतस्याक्षस्य वा आर्ष्ये सूक्ते ऋगेका दृश्यते—

“न मा मिमेथ न जिहेव एषा
शिवा सखिभ्य उत महमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो-
रनुवतामपजायामरोधम् ॥”

ऋ. १०. ३४. २.

अपरोधम् परित्यक्तवानस्मीति सायनः । पणीकृतवानस्मीति वस्तुतोऽर्थः ।
न मिमेथ न चुक्रोध न जिह्वेण नासूयां चकार न लज्जितवतीति सायनः ।

अथं मन्त्रो यदि कवषस्य तदा स युधिष्ठिरो नेति निश्चयेन वक्तुं शक्यते ।
युधिष्ठिरश्चेत्कुरुश्वरणं राजानं धनार्थं नोपसर्पेत । यदि मोजवतोऽक्षस्तहिं मुज-
वच्छब्दस्य पर्वतविशेषपर्यायत्वात्तत्र भव इत्यर्थं कृत्वाऽक्षशब्दमक्षप्रियत्वायुधिष्ठिर-
परं यदि कुर्मः तर्हि द्यूते भार्योऽपि पणनं भारतोक्तं समर्थितं स्यात् । तदा मुजवत्पर्वत
एव शतशृङ्गपर्वतो वक्तव्यः । तस्मिन्पर्वते सोमः किल विस्तारेणोत्पद्यते । यदि
मोजवतोऽक्षोऽन्यः तर्हि भारतोक्तं द्यूते भार्यायाः पणीकरणं निर्मूलमेव । यथा-
कथच्छिद्वा भवतु । द्यूते भार्यायाः पणीकरणोक्तेर्बीजं तु इयमेव ऋगित्यत्र न
कश्चित्सन्देहः । तस्मादितिहासकारो मौजवतमक्षं युधिष्ठिरत्वेनैव स्वीकृतवानिति
वक्तव्यम् ॥

त्रिंशं प्रकरणम्

इन्द्रपुत्राः

इन्द्रपुत्रेषु निगमे मन्त्रद्रष्टारः सन्ति । विमदः, वसुक्तः, सर्वहरिः, अप्रति-
रथः, लघः, जयः, वृषाकपिश्चेति सम । कन्याविराणाम् ।

विमदः

विमद् एव प्रसिद्धः साम्ब इति वक्तुमस्त्याधारः ।

“अधेनुं दस्त्रास्तर्यं विषक्ता-
मपिन्वतं शयवे अश्विनागाम् ।
युवां शचीभिर्विमदाय जायां
न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥”

ऋ. १. ११७, २०

अत्र द्वितोयोऽर्धचौर्द्धमाकं मुख्यः । हे अश्विनौ युवां शचीभिः कर्मभिः
पुरुमित्रस्य योषां जायां न्यूहथुः । अत्र पुरुमित्रो दुर्योधनानुजः तस्य पुत्रों
कुमारो विमदोऽपहृतवान् तदा तं शत्रवः पृष्ठतोऽन्वयुः । तस्मिन् समये अश्विनौ
तमरक्षतामिति आख्यानम् । तस्मिन् समये विमदः कुमार एव युद्धं च मध्ये
प्रमक्तमित्यत्र इथमृग्भवति—

नासस्याभ्यां वर्द्धिनिव प्रवृत्ते
स्तोर्मा हृथम्येन्नियेव वातः ।
यावभंगाय विमदाय जायां
सेनाजुवा स्यूहथू रथेन ॥”

ऋ. १. ११६. १.

अभंगाय अभकाय कौमारे वर्तमानस्येत्पर्थः । सेनाजुवा रथेनेत्युक्तिः
युद्धसन्दर्भो गम्यते । दुर्योधनार्जुनस्य पुत्री दुर्योधनपुत्रीति ऐतिहासिकाः सम्बन्धा-
दाहुः । सैव लक्षणा स्यात् । विमद एव साम्बः । अयं दुर्योधनकर्णयोः शत्रुपक्ष
एवासीदिति ज्ञायते । यतः—

“आन हन्द्र पृक्षसेऽस्याकं ब्रह्मोद्यतम् ।
तर्वा याचामहे वः शुष्णं यद्ब्रह्म मानुषम् ॥”

ऋ. १०. २२. ७.

पृक्षसे सम्पर्चय । अनया शुष्णहननरूपं रक्षणं प्रार्थ्यते ॥

वसुक्रः

अयं ब्रह्मिष्ठ ऋषिः । अस्य दर्शनमतीव गभोरम् । अयमपि कुत्सप्रियः ।
यदाहः—

“प्रते अस्या उषसः प्रापरस्या वृत्तौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।
अनु विशोकः शतमावहनृन्कुत्सेन रथो यो असत्सवान् ॥”

ऋ. १०. २९. २. इति ।

अस्य पत्नी च मन्त्रद्रष्ट्री ।

सर्वहरिः

एकस्य हरिसूक्तस्य अयं वैकल्पिक ऋषिः पठ्यते कात्यायनेन । वरुराङ्गिरसः
सर्वहरिर्वा ऐन्द्र इति ।

अप्रतिरथः

साङ्ग्रामिकसूक्तस्य द्रष्टा । महतीरवद्यते । अस्य मन्त्राः अथर्ववैदेऽपि
सुतरां प्रसिद्धत्वेन गृहीताः । अयं पाण्डवपक्षपाती ज्ञायते । यत्सूक्तान्ते
पाण्डवानेवमाशास्ते—

“प्रेता जयता नर हन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ ॥”

ऋ. १०. १०३. १३.

हे नरः पाण्डवाः इत्यर्थो वदति । सामान्यतो नेतार इति कुतोऽर्थो माहूत् ? इयं मारुती वेति कात्यायनो वदति । किं लिङ्गमुपलभ्य । नरो मरुत इति । ऋषिणा मरुतां जयाशंसा च अवतारपुरुषाणामेव सन्दर्भयुक्ता भवेत् ॥

अप्रतिरथ एव सात्यकिरित्यस्मन्मतम् । सत्यकायाः पुत्रः सात्यकिरिति व्युत्पत्तिः । कग्रतयः अपत्यप्रत्ययमहितस्य सुखश्रवणार्थं सत्यैव सत्यका । हरिवंशस्य खिलत्वादैतिहासिकाः सात्यकिनाम्ना वच्छ्रितास्तं कृष्णस्य ज्ञातिसोदरमवर्णयन । वस्तुतः सुपुत्रः । इदमन्यत्रलिङ्गम्—

बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्रौ अप बाधमानः ।
प्रभञ्जन्स्येनाः प्रमृणो युधा जयज्ञसाकमेधयवितारथानाम् ॥”

अ. १०. १०३. ४.

इत्यत्र युधा युद्धं कुर्वताऽऽत्मनाद्वारेति वदति । युच्छब्द एष एव युयुधानाम्नो मूलम् ।

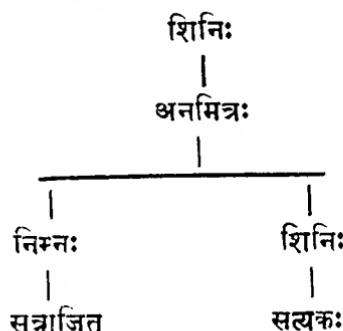
अन्यच्च स्यादस्य भ्रातृशानीयत्वोक्तेर्मूलम् । सत्याग्राः पिता सत्यैकसन्तानः । तस्मात्तस्याः पुत्रेष्वेकः मातामहगृहं शिश्रिये । तस्य च मातामहस्य शिनिगोत्र-सम्भवत्वाच्छैनेयत्वमस्य । भागवते द्वौ शिनी वर्ण्येते:—

“वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूयुधाजित्वा परन्तप ।
शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥
सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासुतः सुतौ ।”

न० २४. २२-२३.

इत्यत्र शिनेः प्रयौत्रः सत्राजिद्वर्णितः । सात्यकेर्वृष्णिवीरत्वं चोपपन्नं स्यादत्र । यतः शिनेश्च मूलपुरुषो वृष्णिः ॥

विष्णुपुराणादिषु सात्यकेः पितृत्वेनोक्तः सत्यकस्तु अनमित्रपुत्रस्यैवान्यस्य शिनेः पुत्रः कथयते । “अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः” इति । १. १३.

सत्यकस्य पिता द्वितीयः शिनिः । शैनेयत्वं सात्यकित्वं चाभिलक्ष्य मूल-भारतरथं हरिवंशस्य खिलत्वाद्वितोयशिने: पौत्रं तं वर्णयामासुः । यदि भागवतोक्त-वंशावलीं पश्यामस्त्वहि कस्यापि न दिशा वसुदेवस्य सत्यकः सोदरस्थानीयो न भवति । एकं व्याख्यानमनुसृत्य (श्रीधरस्य) वृष्णोर्दर्शमः पुत्रो वसुदेवः षष्ठः पुरुषः सत्यकः । वसुदेवस्य सत्यको वृद्धप्रपितामहस्थानीयो ज्ञातिः स्यात् । अन्यत् व्याख्यानमनुसृत्य (पदशक्तिः) वसुदेवः पञ्चमः सत्यकः षष्ठः । तदा पुत्र-स्थानीयो ज्ञातिः ॥

जयः

अयमपीन्द्राण्याः सत्याया एव पुत्रः । भागवतोक्तवंशावल्यां अयं सात्यकि-पुत्रः कथ्यते । तत्प्रामादिकम् । अयमेव पौराणिकानां जयन्तः । महाविक्रमः । अस्य सूक्तमपि साङ्ग्रामिकं सुप्रसिद्धम् ॥

सर्वहरिः

अयं सत्यायाः अपरः पुत्रः स्यात् । मम पुत्राः शत्रुहण इति बहु-वचनालिङ्गात् ॥

लवः

अयमिषिरायाः पुत्रः स्यात् । रामपुत्रसदृशं नामेदम् । अस्यात्मस्तुतिरती-बाहुता । अयं चाधिकं सोमपः । अयमेव प्रायः प्रद्युम्नः स्यात् ॥

विराट्

सत्यायाः पुत्री विराट् । “अथो मे दुहिता विराट् इति लिङ्गात् ॥

एकत्रिंशं प्रकरणम्

कर्णजन्मरहस्यम्

कर्णः कानीन इति प्रसिद्धिर्भारते । स किल सूर्यान् कुन्त्यां जातः । अत्र निगमलिङ्गानि किञ्चिद्ब्रात्यासेनेतिहासोक्तं समर्थ्यन्ति । तद्विवरणात्प्राक् तस्यान्यन्नाम निगमप्रसिद्धं प्रदर्शयामः । यन्नामार्द्वां वाञ्छये विष्णुपरं शिवपरं वा । तद्गमीरं वृषाकपिरिति नाम । तत्र नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन वृषो वृषेति वा नाम भारते स्वीकृतम् ॥

पश्यतेम भारतश्लोकम्:—

इहोः “ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
रिषुष्वपिदयावैश्वतस्माकर्णे वृषा स्मृता ॥”

उदीक्ष्यास्तु “वृषः स्मृतः” इति पाठं संस्कृतवन्तः । अन्यत्रापि तस्य वृष
इति नामास्तीति तदेवात्र भाव्यमिति । उभे अपि तस्य बाचकनामनी । अर्थ
उभयोस्तुल्यः । ननु धर्मस्य वृष इत्येव नाम न वृषेति चेत् । अस्ति वृषेति च
नाम । अभिमतफलवर्षकत्वात् । अथवा वृषशब्दं पवास्तु तथाऽपि समासे संहितायां
वृषशब्दस्य दीर्घः । ततो वृषाकपिरिति नाम ॥

अत्रेदं भारतोक्तं निर्वचनं भवति ।

“वृषेऽपि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
निषट्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥
कपिवराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकर्णिं प्राह कश्यपो मां प्रजापति ॥”

शा० प. १३४२. ८८. ८९.

वृषश्चासौ कपिश्च वृषाकपिरिति । वृषा कम्पनो वृषाकपिरिति यास्कस्य
निर्वचनम् । आदित्यो वृषाकपिस्तस्य मतेन ॥

अस्ति वृषाकपेरार्थमेकं सूक्तम् । १०. ८६ । स च ऋषिरैन्द्र इत्युच्यते ।
तस्येन्द्रेणेन्द्राण्या च यः संवादोऽभूत्ससूक्ते प्रतिपादितोऽर्थः । तस्य ऋषे: कर्णत्वे
वृषनामकर्णस्यैकं लिङ्गम् । प्रत्यक्षं च स कर्णं उच्यते । पश्यतैतामृचम्—

“यमिमं त्वं वृषाकर्णिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।
श्वान्वस्य जग्मिभषदपि कर्णेवराहयुर्विश्वासादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८६. ४०.

यं त्वं वृषाकर्णिं प्रियं हे इन्द्र अभिरक्षसि । अस्य इमं द्वितीयार्थं षष्ठी ।
श्वाजग्मिभषत् खादतु कर्णे अस्मिन्वृषान्कपौ वराहयुः वराहमिच्छुभवतु । यथा वराहं
प्रीत्यावनश्चा भक्षयति एवं इमं कर्णं यमस्य श्वाभक्षयत्वित्यर्थः । पुष्टाङ्गेऽस्मिन्वराहं
पश्यन्नित्यौपम्यस्वारस्यं पदार्थवृत्तिनिर्दर्शनमुखेन । अथवा अस्य अस्मिन्कर्णे वराह-
युर्जम्भिषत्तात्पर्यतः कर्णमित्येकवाक्यतयाऽन्वयः । “दिवोदासादतिथिगवस्य”
६. ४७. २२ इत्यादाविव विशेष्य-विशेषणयोर्विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः । सायनस्तु
श्वान्यस्य जग्मिभषदिति वाक्यं पूरयित्वा वराहयुः श्वा कर्णे वृषाकपैः श्रोत्रे गृह्णात्विति
अध्याहारेण द्वितीयं वाक्यं पूरयति । अध्याहारं विनाऽर्थसिद्धेस्तथा न धावितव्यम् ।
इतीन्द्राणी वृषाकर्णिं शापति । किं कारणं शापे ?

“प्रिया तष्टानि मे कपिवृथका अद्यदुष्पत् ।
शिरोन्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

१०. ८६. ५.

कपिः वृषाकपिः नामैकदेशे नामग्रहणम् । कवित्र वराहवाचक इति न विस्मर्तव्यम् । वराहसहशत्वाद्वाहव्यम् । अव्यक्ता अतीव प्रकाशमानानि मे प्रिया-प्रियाणि तष्टा तष्टानि गृहाणि अद्यदुष्पत् अव्यध्वंसयदित्यर्थः । दण्डयात्रयेति बोद्धव्यम् । दण्डयात्रायां नगरभञ्जने हम्याणि च भग्नानि भवेयुरिति सम्भवः । उद्यानवन-भङ्गो वा मन्त्रार्थः । अस्य कपेः शिरः नुक्षिप्रं राविषम् लुनीयाम् । दुष्कृते दुष्टकार्य-कारिणे सुगं सुखं न भवेयम् । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

भारते च कर्णदिग्विजयप्रस्तावे कर्णकृतवृष्णिवीरजयः सूचितः । प्रायस्तदानीं कृष्णो देवी च सपुत्रा नगरे न स्थात् । अन्ये सर्वे जिताः स्युः ॥

“वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि सोऽजयत् ॥”

भा० व० २५५-१७

वृष्णोनां पराजयमेवं कविर्धश्लोकेन सङ्कोचितवान् । तदपि सन्दिग्ध-मेवाकरोत् ॥

“किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।
यस्मा इरज्यसी दुन्वर्यो वा पुष्टिमदस्तु
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥” क्र. १०. ८३. ६.

अत्र हरितो मृग इति वराहस्यैवौपम्येनाभिधानम् । सायनस्तु प्रिया तष्टानि इत्यत्र वृषाकपिसम्बन्धी कश्चित्कपिरिन्द्राण्या हर्वीषि दुष्टिवान् अतो वृषाकपी कुद्वा सा वृषाकपिं शपतीति वदति । तादृशस्वल्पापराधस्य शिरःखण्डनमिति विचित्रः कोपः । सायनस्य देवलोकस्यैवेन्द्राणी अत्र संवादे । केन चिद्यजमानेन स्वार्थं कृतानि हर्वीषि किल कपिवृथाकपिसम्बन्धी अद्यदुष्पत् ॥

अत्रेदं रहस्यम् । नरकासुरो भारतादिषु कथितः कर्णश्च न द्वे व्यक्ती । नरकस्य जनको यो वराहावतारोऽभिहितः स कृष्णान्नान्यः । स एव कृष्णपुत्रो नरककर्णापरपर्यायो वृषाकपिरैन्द्री मन्त्रद्रष्टा वेदे । यदि साक्षाद्भूर्यां यज्ञवराहान्नरको जात इति कथा सत्या तर्हि तदारभ्य भारतकालपर्यन्तं तस्य जीवितं वक्तव्यमप्रसिद्धम् । भारतकाले च तस्य वधश्ववणादेवास्माभिन्नरकासुरस्य सत्ता ज्ञायते । न तस्यासुरस्य केनापि विश्रुतेन कर्मणा । तादृशायज्ञपुरुषात्साक्षात्पृथिव्यां जातश्च केवलदुष्टः केवलकामुकश्चासुरोऽभूदिति को वा श्रद्धयात् ? कृष्णस्य पुत्रेण सह युद्धं विरोधं चान्ततस्तस्यार्जुनद्वारा मारणं च कथायां नोचितमिति कृत्वा भारतकर्विमहाभारतकर्विर्वा एकमेव

विचित्रमार्गेण द्विधा कृतवान् । नरकं कर्णं च । नरकस्य भगवत्पुत्रत्वं यद्यपि न प्रच्छादितवान् तथाऽपि वराहावताराय नीतवान् । कर्णश्च देव्या सत्यया वराह इति कुर्सितः । तस्माद्वाराहस्य तं सुतं चमत्कारेण कृतवान् । कर्णं च बन्धुभ्योऽबहिष्कृत्वन् पितृष्वसुः पुत्रं कृतवान् या कर्णस्य माता प्रसिद्धा राधा सा कर्णस्य साक्षात्कृतनन्येव भवति । न कृत्रिमा माता । या भगवतः कृष्णस्य प्रसिद्धा दयिता राधा तां भारतं भागवतं वा नावादीत् । तथाऽपि तद्रहस्यं कृष्णचैतन्येन दिव्यस्मृत्या ज्ञातम् । कुतः कृष्णप्रिया राधा भारतभागवतयोर्न कथिता ? तस्यां कथयमानाणां तत्पुत्रा कर्णश्च कथनीयः स्यादिति । तां कर्णस्य कृत्रिममातृत्वेन निगूहा कथितवान्भारते । सैव भगवती राधा कर्णस्य माता । तस्यां कन्यायामेव कृष्णः कर्णमुत्पादितवान् । सैव भूमित्वेन कथिता नरकस्य माता ॥ नरक एव कर्ण इत्यत्रान्यं लिङ्गं च भवति ।

“हत्या नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।

तद्वेरं संसरन्वीरं योत्यतं केशवार्जुनो ॥

भा० व० २५३-२० ।

नरकस्यात्मा कर्णमूर्तौ तिष्ठति । को भावः ? हतोऽपि नरकः कर्णमाश्रित्यास्त्येवेति । एवं गूढया विधया कर्ण-नरकयोरभेदो दर्शितो भारते ॥

एवं चेतकथं स्वश्वस्य पुत्रः कर्णः ? आसीद्वृष्णश्चो नाम कश्चिदार्थः । तस्य तपसा तुष्ट आत्मांशेन मेनानाम कन्या बभूव । अत्रेयं भवति—

अददा अर्भा महते वचस्यवे
कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।
मेनाऽभवो वृषणश्वस्यसुक्रतो
विश्वेत्ताते सवनेषु प्रवाच्या ॥”

ऋ. सं. १. ५१. १३.

हे इन्द्र सुन्वते वचस्यवे तव सुतिमिच्छते भक्त्यास्तुति कुर्विणायेत्यर्थः । महते वृद्धाय कक्षीवते अर्भा बालाम् वृचयाम् अददाः । नवतरुणी अत्र बालोच्यते । यथा नवतरुणी वृद्धं कामयेत तथाऽकरोरिति माहात्म्यस्तुतिः । किञ्च हे सुक्रतो वृषणश्वस्य एतत्त्रामकस्य भक्तस्य । मेना मेना नामकन्या । अभवः । खीरुपेण भूलोके निजते जींशेनावतीर्णोऽसीति भावः । ते तव विश्वा समस्तानि । ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि । सवनेषु । प्रवाच्या प्रकर्षेण स्तोतठयानि । “वृषणश्वस्य मेने” इति सुब्रह्मण्यमन्त्रैकदेशश्चात्र भवति । इन्द्र एव वृषणश्वस्य मेने इत्याहूयते । अत्रेदं ब्राह्मणं शाट्यायनिनाम् । “वृपणश्वस्य मेना भूत्वा मध्या कुल उवास” इति ॥

तां स्वांशभूतां मेनामिन्द्रः पुनश्चकमे । अत्रेदं ब्राह्मणं भवति ताण्डिनाम् ।
“वृष्णश्वस्य मेना नाम दुहिता तामिन्द्रश्चकमे” इति ॥

ब्राह्मणे इन्द्रस्य मेनायाः कामनामात्रमुक्तम् । मन्त्रे पुत्रोत्पादनं चोक्त्यते ।

‘स्तम्भीद्व द्यां स घरुणं प्रुषाय-
द्भुर्वर्जाय द्रविणं नरो गोः ।
अनुश्वजां महिषश्चक्षतव्रां
मेनामस्य परिमात्रं गोः ॥

ऋ. सं. १. १२१. २. कक्षीवान् ।

(स इन्द्रः) धरुणं धारकम् । द्यां सूर्यम् । स्तम्भीद्व अस्तम्भयत् नरः नेता ।
ऋभ्वात्मक इन्द्रः । गोः सूर्यस्य । आदित्योऽपि गौरुच्यत इति यास्कः । द्रविणं
ते जोंशात्मकं धनम् । बाजाय बलाय बलख्यापनायेत्यर्थः । प्रुषायत् असिद्धत् ।
ते जसः सेचनं च नार्या त्तेत्रे बीजस्यावपनम् । यथा लोके बलवान् शत्रुं निगृह्य
तस्य धनमादाय यथाक्रममुपयुनक्ति एवमत्रापीति व्यञ्जनाय सूर्यस्तम्भनपूर्वकं
तद्रविणस्योपयोजनयुक्तम् । नैसर्गिकमिन्द्रकृतं सूर्यस्तम्भनं द्रविणादानायेति उत्प्रेक्षा ।
उत्तरार्थेन तस्यैव विवरणं करोति । महिषः लुलायः स्वत्रां स्वत उत्पन्नाम् । ब्रां वृष्टवतीम् ।
अश्वस्य मेनां वडवाम् । अनुचक्षत अन्वपश्यत् । स्वयमप्यवृणोदित्यर्थः । तां च गोः
वृषस्य मातरं परि परिवर्तितवान् । महिषः वडवायां वृषं जनयामासेति विरोधः ।
ननु प्राचामार्यांगां महिषमृगज्ञानमस्ति वा न वेति संशयः ऋक्संहितायां तदनु-
लेखादिति चेत् । माभूत्संशयः । “सपक्षन्माहिषं मृगम्” ।

“सहस्रं महिषां अघः” इत्यादयः प्रयोगा विद्यन्ते ।

अथ परिहारस्तु महिषः महानिन्द्रः । ब्रां कामयामानाम् । अश्वस्य वृषणस्वस्य ।
नामैकदेशे नामग्रहणम् । मेनां कन्यां मेनानाम्नी अनुचक्षत अन्वपश्यत् ।
स्वयमपि कामयामासेत्यर्थः । तां च गोवृषस्य कर्णस्या मातरम् । परिवर्तितवान्
कृतवानिति लक्ष्योऽर्थः ।

अथमेव कक्षीवानृषिः “त्वमायसं परिवर्तयोगो” रिति गोशब्देन कर्णमाह ।
तत्स्मारयामो वांचकेभ्यः ॥

वृषणश्वकन्याया मेनायामिन्द्रः सूर्यतेजोशेन कर्णं जनयामासेति फलितम् ॥

मेना कन्यैव गभिणी भूत्वा जातं पुत्रं लोकापादभयाद्विसर्ज । स च स्वश्वस्य
पुत्रार्थिनः सूर्यमाराधयतः सूर्यत्र साद्निलितः एवं कर्णस्य पिता स्वशः । स्वश्वश्च
गन्धर्गज्ञातीयो भवति कर्णस्य गन्धर्वत्वेनानुकीर्तीनात् । गन्धर्वाश्च तुरगरक्षिणस्त-
द्विकेतारश्च । अश्वगङ्कासम्बन्धेन तान्गन्धर्वान्तसूतान्वदति जयेतिहासकारः क्वचित्
भारते कर्णस्य पोषकपितुर्नीमाधिरथ इति । निगमे स्वश्व इति । उभौ शब्दौ तात्पर्यतः

द्वाग्रिंशं प्रकरणम्

नरकासुरकथा

उक्तः कर्णो नरकासुरो न द्वे व्यक्तीति । उक्तं चेन्द्राणी पौलोमी सत्यैवेति । सम्प्रति पाठकानां विशदं स्याहेवी नरकयुद्धे येन कारणेन श्रद्धां भेजे । आत्मनः तष्ट्रानि आत्मनः आत्मपुत्रस्य महावीरस्य जयन्तापरपर्यायस्य जयस्य भर्तुश्च परोक्षं यत्कर्णः अध्वंसयत्तदेवास्याः कोपकारणमिति च प्र.गेव सूचितम् । तत्रेयं भवति—

“अबीरामिव मामयं शारारुर्भमन्ते ।

उताहमसि वीरिणिन्द्रपत्नीमहस्तखा विश्वसादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८६. ९.

बीरपुत्ररहितामिव मामवमन्यतेऽयमित्युक्तवा पुत्रसहितायाः स्वस्याः परोक्षं स्वोद्यानादि भज्ञः कृतो वृषाकपिनेति सूचयते । एवं सत्याननरकावरोधसङ्गतिः ॥

अदितेः कुण्डले वरुणस्य छत्रं इन्द्रसम्बन्धी मणिपर्वतश्च नरकेण हृताः अत इन्द्रप्रेरणेन कृष्णः नरकपुराय दण्डयात्रामकरोदित्यैतिहासिकाः । वैकुण्ठस्येन्द्र-प्रेरणं च स्वान्तर्यामिप्रेरणान्नातिरिच्यते ॥

अदितेः कुण्डले नरकेन हृते इत्यत्र द्वेषाऽर्थसङ्गतिः । अदितिः पराशक्तिः कुण्डलिनीयाऽध्यात्मम् । तस्याः कुण्डले च श्रवणद्वारा निर्यन्तौ शरीरं सर्वमावृण्वान्तौ उयोतिविशेषाविव भवतः । तदस्माभिः कुण्डलाहरणे व्याख्यातम् । ते यावत्कर्णस्य तिष्ठतस्तावत्सोऽवध्यः सुरासुरैः । अतस्तदाहरणायेऽन्द्रप्रेरणं नामान्तर्यामिप्रेरणं भगवतो वैकुण्ठस्येत्येकः पक्षः । अदितिः कृष्णस्य मातैवात्र । तस्याः कुण्डले सुप्रसिद्धमहामूल्यमणिनिर्मिते (अधुनातनकोहिनूरमणिवत्) कर्णो युद्धे यादवान् जित्वाऽपहृतवान् । तयोः पुनराहरणाय कृष्णस्यान्तर्यामिप्रेरणमनुसत्यगमनमित्यपरः पक्षः ॥

वारुणच्छत्रं च यदुसम्भाजः वहुमुक्ताभूषितं महार्घं राजकीयं नरकस्य छत्रं स्यान् । श्रीहर्षचरिते वाणः ईटशस्य राजकीयच्छत्रस्य वरुणस्यैव वहुमूल्यवत्तरस्य वहुप्रभावस्य वर्णनं चक्रे । तच्च प्राग्दयोतिषेष्वरस्य पूर्वजाजितं तेनैव श्रीहर्षाय किलोपायनत्वेन दत्तम् । अस्य सत्यत्वं यथाकथंचिदस्तु । तथाऽपि तादृशच्छत्रं प्राग्दयोतिषेऽस्तीति कवेर्मीयोऽस्माभिर्लक्षीकर्तव्यः ॥

केचित्तु वारुणं छत्रं कतिपयपुराणवाक्यबलेन नरकासुरेण वरुणादपहृतमिति वदन्ति । ते देवतामाहात्म्यानभिज्ञाः अन्वाः । भूलोके वसता देवलोको मनसाऽपि

परिभवितुमशक्यः । वरुणस्य सर्वेषामसतां नियन्तुः छत्रं मानवशरीरः कथमपहर्तुं
शक्नुयात् । तस्माच्चत् वरुणदेवताकं छत्रमित्येवार्थः साधुः ॥

भगवतेषुः—

‘इन्द्रेण हृतछत्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।
हतामराद्रिशानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥’

१०. स्क. पु. ५९. १.

इति छत्रं इन्द्रसम्बन्धयेवोक्तम् । यद्ययमिन्द्रो वैकुण्ठ एव स्यात्तदान्तर्यामि-
शरीरभेदेन प्रेरकप्रेर्यभावो ज्ञापक-ज्ञाप्यभावश्च । साक्षात्तद्गवत् इन्द्रय सर्वेश्वरस्य
रोमापि चालयितुमशक्यमन्यैः । इन्द्रस्यासुरबाधाकथाः । कश्चिद्देवतारसम्बन्धिन्योऽ-
भवन्ति । कश्चिदाध्यामिक्यो जीवस्यासुरबाधाज्ञापिकाः । इन्द्रो हि सर्वस्य
जगतो जीवरूपः ॥

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय ।

इन्द्रो मायामिः पुरुरूप द्वैयते युक्ताहास्य हरयः शतादश ॥”

ऋ. ६. ४७. १८.

इत्युक्तत्वात् ॥

मणिपर्वतश्चापि यदूनां देव्या उद्यानगतः स्यात् । यदीन्द्रपहृतः सः ।

भारतेतिहासकारो महाभारतकारो वा नरकस्य वर्धं कुण्डल-छत्र-मणि पर्वतानां
पुनः प्रत्यर्पणं च वदति । तस्यात्मा कर्णमूर्तिमाश्रित्यानन्तरमासीदिति च भणति ॥

वस्तुतस्तु भगवान्नरकेण युद्धं न कृतवान् । परं तु तत्र गत्वा साम्नेव
मणिकुण्डलादीन्यानीतवानिति वक्तव्यम् । कुण्डलाहरणकथा तत्र द्रष्टव्या । अन्याश्च
काश्चिद्दसुरमायाः कर्णात्प्रतिगृहीता भगवता । तत्रेयं भवतिः—

“तदिन्तु ते करणंदस्म वि-
प्राहि यद्ब्रजोजो अत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित्परिमाया अगृभ्णा:
प्रपित्वं यज्ञपद्मयूरसेधः ॥”

ऋ. ५. ३१. ७.

तृतीयपादे सायनस्येयं व्याख्या । शुष्णस्य चित् एतत्रामकस्यासुरस्य
सम्बन्धिनीर्मीयाः युवतीः पर्यगृभ्णाः परिगृहीतवानसि” अत्र पर्यगृभ्णा इति पदेन
प्रतारिताः पूर्वे ऐतिहासिकाः कृष्णस्य नरकासुरपोदशसहस्रोहरणकथा कल्पिता ।
वस्तुतो माया अद्भुताः सिद्धयः ता कर्णात्परिगृहीतवानित्येव साधीयानर्थः ।
ऐतिहासिकैस्तु यदेतन्मन्त्रलिङ्गाच्छुष्णस्त्रीपरिग्रहणं भगवतः कल्पितं तल्लिङ्गं शुष्णः
एव नरक इत्यत्रान्यत् ॥

त्रयस्त्रिंशं प्रकरणम्

भगदत्तः कः

नरकवधादनन्तरं तस्य राज्ये स्थापितः भगदत्तो नरकपुत्र इति भारते
दृश्यते । स भगदत्तः कः ? किं कर्णस्य पुत्रः ? न । स कर्ण एव भवति । नरक-
वधस्य कल्पितत्वात्त्र राजा कश्चन तद्वधानन्तरं वक्तव्यः । स च नरकादभिज्ञश्च
भावयः । तस्मात्कर्णस्य नामान्तरेण भगदत्तशब्देन तं वर्णितवन्तः ॥ भगेन सूर्येण
दत्तो भगदत्त इति नामनिर्बचनम् । मेना सूर्यप्रसादेन भगवतो वैकुण्ठात्सूर्याशं
पुत्रं लेभे । विना तपो न काचिद्देवता स्थांशं पुत्रं दद्यात् । तस्मान्मेनायास्तपो
भगस्य प्रसादश्च सुलभमनुमेत्रौ । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वोक्तिश्चात्र समर्थिका भवति ।
यो यत्प्रसादलब्धस्तं तस्य पुत्रं भक्त्या वदन्ति । एतेन पाण्डवानां दैवपुत्रत्वं
च व्याख्यातम् ॥

इतश्च भगदत्तः कर्णः—

“निहित्य तं नरपतिमिन्द्रविकमं सखायमिन्द्रस्य तथैन्द्रिराह्वे ।

ततोऽपरांस्तव शयकाङ्गिक्षणो नरान्वभञ्जवायुबंलवान्दुमानिव ॥”

द्रो. २९. ५७.

इत्यादौ भगदत्त इन्द्रस्य सखा कथितः ॥

“नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेक्ष्यते ।

यस्येदनाप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वसादिन्द्र उत्तरः ॥

ऋ. १०. ८६. १२.

इति निगमे “यं त्वमिमं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि” इति प्रागुदाहते च
वृषाकपिः इन्द्रस्य सखोक्तिः । भगदत्तस्यासुरपुत्रस्य स्वयमसुरस्येन्द्रसरवत्वमिदं
मन्त्रलिङ्गं विना कथं वक्तुं शक्यते ? ॥

“वैरिणं जहि दुर्धर्थं भगदत्तं सुरद्विषम्” ।

द्रो. २९. ४४.

इति तस्य सुरद्विष्ट्वमुक्तं चात्रानुसन्धेयम् ॥

तस्य वैष्णवाख्यं कृष्णो यदात्मना पार्थं प्रच्छाद्य धृतवान् तत्र “त्वमायस”-
मिति प्रागुदाहतमन्त्रो लिङ्गम् । यत्तस्य नागः शत्रुमर्दनः स कर्णस्य
रथाश्चातिरिच्यते ॥

“तमापतन्तं द्विरदं दृष्टा कुद्भिवान्तकम् ।
चक्रेऽपसव्यं त्वरितः स्यन्दनेन जनाद्दनः ॥”

द्वो. २८. १०.

इति भारतोकं “वड्कु वातस्य पर्णिनेति मन्त्रलिङ्गं स्मारयति ॥

तस्माद्गदत्तः कर्णाभापरः । ननु कर्णस्य परदेशाधिपत्यात्कौरवानुचरत्वं
नोपपद्यते इति चेत् । तदिष्टम् । कर्णः कौरवस्य सखैव भवति नानुचरो भटः ।
न मन्त्री सभास्तारः । युध्माभिरपि तस्याङ्गराजत्वात्परदेशाधिपत्यमभ्युपगतम् ।
तस्मात्र कश्चिद्विरोधः ॥

चतुर्स्तिशं प्रकरणम्

बलरामः कः ?

सितासितौ केशौ

यदुकंतं प्रागेव सर्वेश्वरस्य सितासितौ केशौ रामकृष्णाविति तयोः केशयोः
किरणात्मकत्वं बोध्यम् ॥

“ऋगः केशिन ऋतुथा विचक्षते
संवत्सरे वपत एक एषाम् ।
विश्वमेको अभिष्ठे शशीभि-
र्धानिरेकत्य ददशे न रूपम् ॥”

ऋ. १. १६४.४४

अत्र पूर्वपादस्येयं सायनव्याख्या । केशस्थानीयप्रकृष्टरदिमयुक्ताङ्गयोगन्यादि-
त्यवायवः ते च ऋतुथा ऋतुकाले विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । वायुरिति
मध्यमस्थानस्येन्द्रस्य देवस्य विभूतिं भेदः । भूमः सम्बन्धादस्य तत्र ग्रहणम् अनेन किं
ज्ञातम् ? केशशब्दो रदिमपर्यायो निगमे प्रसिद्ध इति ज्ञातम् । तावेव सितासितौ
केशौ । सितः सूर्यस्य । सर्वेषां रश्मीनां समष्टिरदिमः सितत्वात् । असितो मध्यमस्य ।
अद्यश्यत्वाङ्गुसम्बद्धवायुपक्षे । द्युवितानरूपहरितवर्णत्वादाकाशसम्बद्धेन्द्रपक्षे । “इन्द्रे
निरूपेहरिता मिमिक्षिरे” इत्युदाहृतमन्त्रपादोऽत्र लक्षीकर्तव्यः किं सम्पन्नम् ?
रामः सूर्यस्यांशः । कृष्ण इन्द्रस्य ॥

अहिर्बुद्ध्यः

अन्यथा रामस्य तत्त्वं परीक्षामहे । प्रागुक्तं शेषस्यांशो बलदेव इति । शेषश्च भूभारवाही सहस्रफणः कश्चन फणी । कोऽयम् ? यदि पश्यामः भूमिर्गोलम् । तस्याः नास्त्ययधः नास्त्युपरिप्रदेशः । न स्तः पादवौ । यत्रयत्र पश्यामस्तत्र तत्र तलमस्माकं खण्डे । तथा चामरिकायाम् । एवं स्थिते भूमेमूले स्थितः फणी कथं सम्भाव्यः ? सम्प्रति प्रकृतिशास्त्रज्ञाः सूर्य एव निजया शक्तया भूमि ग्रहानितरांश्च विभर्तीति । स एव पौराणिकैः शेष इति कथ्यते । तस्य सहस्रं करा एव शेषस्य सहस्रं फणाः । स भगवतः पुरुषस्य शश्यात्वेन वर्णितः तन्मण्डलान्तरवर्तित्वाद्ग-गवन्मूर्तेः । पाञ्चरात्राश्च बासुदेवाज्ञातं विज्ञानमयं कूटस्थजीवं सङ्कर्षणं वदन्ति । बासुदेव आकाशशशीरो महेन्द्रः । विज्ञानमयः कूटस्थजीवश्च सूर्यः । सूर्यस्य विज्ञानदेवतात्वं “घियो यो नः प्रचोदयात्” इति मन्त्रवर्णान् अन्याभिश्चोपनिषद्विभवेदान्ते प्रसिद्धम् । तस्मात्पाञ्चरात्राणां सङ्कर्षणः सूर्य एव भवति । प्रसङ्गातप्रद्युम्नानिरुद्धौ च वदामः । प्रद्युम्नश्च मनसो देवता सोमः । अनिरुद्धश्चाहङ्कारस्य देवता प्राणः प्रकृतमनुसरामः । न केवलं फणिरूपो देवः पुराणेषु निगमेषु चोच्यते अहिर्बुद्ध्य इति । एतत्रामैव मूलं शेषो भूबुध्ने वर्तत इति पुराणकथायाः ॥

अस्येमे ऋचौ भगवतः—

“अब्जामुक्तैरहं गृणीषे
बुधे नदीनां रजःसु सीदन् ।
मा नोऽहिर्बुद्ध्यो रिषेधा—
न्मा यज्ञो अस्य सिधादतायोः ॥”

ऋ. ७. ३४. १६. १७ ।

अब्जामन्तरिक्षप्रभवं अहिम् उक्थैः गृणीषे स्तुहि । यः नदीनां अपां रजःसु स्थानेषु सर्वासु दिक्षु भूमि परितः बुधे मूले सीदन् अस्ति । उत्तरस्यां प्रार्थना । ननु कथमयं सूर्यः ? सूर्यस्य किरणसङ्घात एव चतुर्दिशमयां बुधे यो वर्तते स एवात्राहिः कथ्यते । स एवाहिः अपः भूमितः हृताः गृह्णस्तिष्ठति । तच्छुष्णप्रकरणे व्याख्यातम् । नन्वहिरेव जलं गृह्णस्तिष्ठतीत्यत्र किं प्रमाणम् ? सन्नित परः शता मन्त्रा अहिना ग्रस्ता आपो भवन्तीत्यत्र । अयं तु विशेषः । तत्राहिरसुरत्वेन वर्ण्यते । अत्र देवतात्वेन । मेधस्येवोभयथा वर्णनं सङ्गच्छते । भूधावक्तव्यादेवत्वम् । जलशोषणेन तपनादसुरत्वमिति । तस्य जलप्रसन्ने कानिचिदुदाहरणानि दर्शयामः ॥

“दासवल्लीरहिगोपा अतिष्ठिरुद्दा आपः पणिनेव गावः ।
अपा बिलमपिहितं यथासीटत्रं जघन्वाँ अप तद्वार ॥”

ऋ. १. ३२. ११.

“स्वमधः प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधि था हन्द्र कृष्णीः ।
स्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वत्रेण मधवा विवृश्वः ॥”

ऋ. ४. १७. ७.

“स्वमिन्द्र स्ववित वा अपस्कः परिषिता अहिना शूरपूर्वीः ।
स्वद्वावके रथो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥”

ऋ. ५. २१. ३. ।

बावके निर्गच्छन्ति । वकि कोटिल्य इति धातुः । धेनाः नद्यः । सूर्यस्य
रसशोषणं जलधारणं च प्रागेव व्याख्याते शुष्णप्रकरणे ॥

किं पर्यवसन्नम् ? ईश्वरस्य सितकेशः शेषश्च न द्वाविति सिद्धम् । तस्मादस्ति
सामस्यं सितकेशावताखादिनां शेषावतारवादिनां च रामविषये ॥

का रेवती ?

उक्तं रामः सूर्यस्यैवावतारः स्यादिति । राममहिष्या रेवत्याः किं तत्त्वम् ? ॥

“ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या
रेवती रोदसी विश्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभान्ती
वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥”

ऋ. ३. ६३. ६

अत्रोषोदैवी रेवत्युक्ता ।

प्रबोधयोषः पृणतो मधोनि
अबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।
खेदुच्छमधसङ्घयो मधोनि
खेत् स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥”

ऋ. १. १२४. १०

अत्र मधवद्धयः स्तोत्रे च रेवदुच्छेत्युषा उच्यते ॥

कुविल्स देवीः सनयो नवो वा
यामो बभूयादुष्सोवो अद्य ।
येनानवगवे जङ्गिरे दशगवे
सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥”

ऋ. ४-५१, ४,

उथेति वसतेर्बहुवचनम् । सनयः पुराणः । अत्रोषस रेवत्य उच्यन्ते । तासां
रेवद्वासश्च भक्तजने कथयते । अन्यासां छी-देवतानां न रेवतीशब्दः प्रयुक्तो दृष्टः ।
तस्माद्रेवती उपासत्त्वत इति निश्चेतुं शक्यते । रेवतीनक्षत्रं पूषा देवतेति नक्षत्रं
पर्यायत्वेन वा तस्याः पूषदेवतात्वम् । या छी यदेवताका सा तस्य शक्तिः । उपाश्च
सूर्यस्य शक्तिः । तस्मात्स्मिन्पक्षेऽपि रेवत्युषाः ॥

बलो बलश्चैकार्थौ

बलो बलश्चैकार्थौ शब्दौ स्थाताम् । बलशब्दो मेघपर्यायेषु पठितः अहिंशब्दश्च,
मेघस्य नोरांशो नात्राहिर्बलो वा । उयोतिरंश एव । स च रसहारकात्सौराज्योतिषो
नातिरिच्यते । जलांशस्तेन हृतं धनम् । बलस्य बलस्य पदयोरभेदात्साम्प्रतिकभाषाया-
मिन्द्रो बलारिहिच्यते । प्राचां भाषायां बलारिः । एतन्मूलकमेव बलरामस्य
बलनामकत्वम् ॥

रौहिणः

“रौहिणशब्दोऽपि बलाहिपर्याय एव वर्ण्यते—

यो रौहिणमस्फुलद्वज्ञबाहु-
र्धामारोहन्तं सजनास इन्द्रः ॥

ऋ.

इति मन्त्रवर्णं प्रयोगक्तं भवति । रोहिती भूमिः । तत्पुत्रत्वं च सूर्यरद्दमे-
भूम्यावेशादेव रसादानात् । आवेशो गर्भं पतनं रसादानादनन्तरमूर्ध्वम् आगमनं
जन्मोपचर्यते । तस्य द्युगर्भाद्वार्भं प्रत्यागमनमेव योगमायाकृतं गर्भोद्भान्तराय
सङ्क्रामणम् । प्राचां भाषायां रौहिण एवार्बीचां रौहिणेयः ॥

व्यक्तिसम्बन्धः

एवं बलदेवस्याधिदैविकं तत्त्वं द्याख्यातम् । अथानन्तरा चर्चा । किं
पौराणिकाः ? आधिदैविकयत्त्वमेव बलरामावतारतया कल्पितवन्तः । उताहो तस्या-
वतारस्त्वस्मिन्कालेऽभूत् ? अभूदेव । कर्णं एव बलरामः । कानि प्रमाणानि ?

(१) कर्णः सूर्यस्थावतारः । बलरामश्च सूर्यतत्त्वम् ।

(२) बलरामो रौहिणेयः । कर्णश्च । कथं कर्णो रौहिणेयः ? भौमत्वात् । भौमो नरक इति प्रसिद्धिरस्ति । देवी मेना राधापरपर्याया भूमेरवतारः । ननूकं सा इन्द्रस्यैव योषिदवतार इति । नैष दोषः । विश्वात्मकस्येन्द्रस्य द्वौ भागौ यौः पृथिवी चेति । अत्रेयं भवति—

“य हमे रोदसी उभे अथमिन्द्रमतुष्टुवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षाति ब्रह्मदं भारतं जनम् ॥”

ऋ. ३. ५३. १२.

तयोर्भीर्गयोर्दिनांशेन कृष्णोऽभूत् । भूमेरंशेन देवी राधा मत्सत्या भूमेरंशा इति केषाङ्कित्कल्पनं तदसत् सा साक्षादिन्द्राण्या अवतारः । सत्यमामैव पट्टमहिषी न रुक्मिष्ठी । प्रकृते राधेयो भौमो रौहिणेयश्चेति एकार्थानि पदानि भवन्ति । अयं विशेषः । रोहिणीभूमिशब्दौ साक्षाद्वृमिपर्यायौ राधाशब्दो मेनापरः । अवतारपर इत्युक्तं भवति । गर्भाद्वर्भाय सङ्क्रन्तिराघिदैविक्षयेव कथा न चरित्रम् ॥

(३) बलरामः कौरवेऽतीव प्रीतिमान् कर्णश्च । स्वभावैक्यसूचनादिदं कारणम् ॥

(४) कर्णस्य पत्नी रेवत्युच्यते ।

‘वृषाकपायि रेवति सुपुत्र अदु सुस्नुषे ।

घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचिकरं द्विविश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥”

ऋ. १०. ८६. १३.

नाहमिन्द्राणीत्यनेन इन्द्रेण वृषाकपेर्हविदेवेऽवगच्छत् तात्पर्यतः । स देवारावकः सत्य इति कथिते सन्तुष्टो वृषाकपिः सर्वकर्मसु स्वसहायां रेवतीमेव तस्य सुकृतस्य कर्त्री द्योतयन्ननश्च इलाघते । हे वृषाकपायि वृषाकपेर्मम पत्तिं इत्यादि । सायनस्तु वृषाकपेर्मम भातः इति इन्द्राणीपरत्वेन योजयति मन्त्रम् । भार्यावाचकस्य प्रत्ययस्य सम्बन्धमात्रपरः तथा सङ्कोच एवारमणीयः । तत्रापि मातृ-परतया नितान्तमरमणीयम् । सर्वं सूक्तं परस्परसंवादात्मकं मत्वा स एतादर्शं प्रमादमकरोत् । तेनैवान्त्यो मन्त्रः स्वतन्त्रमृषिवाक्यमेव कृत्वा उपाख्यातम् । रेवत्याः प्रत्यक्षे परोक्षे वा ईदृशी स्तुतिर्न विरुद्धयते । प्रत्यक्षे प्रत्यक्षस्तुतिः परोक्षे मनः-कल्पितां प्रत्याकाशभाषणं यथा नाटकादिपु । ननु वृषाकपिरिन्द्रः तस्य पत्नीति सम्बोधनस्येन्द्राणीपरत्वमिति चेत् रुदं विसृज्य योगपर्यन्तमनुधावनमसङ्गतम् । वृषाकपिश्च ऐन्द्रे रुदः । नेन्द्रे ॥

(५) “शुण्णमनन्तं परियासि वध्यैः” इति कर्णः अनन्तशब्देन साक्षादुक्तः ॥
कुत ऐतिहासिकाः द्वाविकादर्शयश् । कर्णस्योपासनार्थम् । युद्धे शत्रुणाह
तस्योपासनं कर्तुं श्रद्धा न भवति । अतः उपासनार्थे रामं प्रत्येकं कृतवन्तः ॥

अस्ति च रामशब्दः कर्णपरत्वेन प्रयुक्तः ।

“प्रतददुःशीमे पृथवानेवेने
प्ररामेऽवोच्मसुरे मधवसु ।
ये युक्त्वाय पञ्चशताऽस्यु
यथा विश्राद्येषाम् ॥”

ऋ. १०. ९३. १४.

दुर्गाः शीमाः सीमाः यस्य स दुः शीमः । दुर्योग इत्यर्थः । तस्मिन् तत्
प्रावोचम् । किञ्च वेने वेनपुत्रे पृथवाने पृथौ तत्प्रावोचम् । असुरे रामे तत्प्रावोचम् ।
मधवसु एतेषु त्रिषु तत्प्रावोचम् । यो युक्त्वाय सङ्गताः सन्तः अश्वैः संयोज्य वा
अस्मयु अस्मद्वितम् । पञ्चशता पञ्चशतरथात्मकं धनं अद्विति योग्यकिंयाध्याहारः ।
किं तत् प्रोच्यते । आह । एषां त्रयाणां यथा मार्गेण विश्रावि विश्रुतेनाभावि । एतेषां
मार्गो विश्रुतो भवतिवित्यर्थः । शिवो यशस्वी च भवतिविति तात्पर्यम् । दुःशीमसाह-
चर्यात् रामोऽत्र बलरामः । अयं च यदि कर्णादन्योऽभविष्यदसुरेन नावक्ष्यद्विः ।
असुरशब्दः केवलबलवत्परश्चेद्रामो नाम कश्चिद्द्वजान्नाजाऽसीदिति मन्त्रः
सूचयति । तदा रामनामकञ्जकिसाधनायेयमुपयुक्ताभवेत् । अभेदस्तु कर्ण-रामयोः
पूर्वोक्तैरेव कारणैः ॥

ननु कृष्णस्य रामा भ्रातोक्तः । तन्मूलरूपाभिप्रायम् ।

“मातुर्दिघिषुप्रवर्व स्वसुर्जारः श्रगोतु नः ।
आतेन्द्रस्य सखा मम ॥”

ऋ. ६. ५५. ५.

इति पूषा इन्द्रस्य भ्रातोच्यते ॥

“अस्य वामस्य पलितस्य होरुद्दितीयो भ्राता मध्यमो अस्त्यइनः ।
तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठो अस्यान्नापद्यं विश्वर्ति सप्तपुत्रम् ॥”

ऋ. १. १६४. १.

इति श्रीभगवन्महरिमणान्तेवासिना वासिष्ठेन नरसिंह सूनुना गणपतिना
अग्नेदानुसारेण विरचिता भारतचरित्रपरीक्षा
यावदुपलङ्घमाना तावत्परिसमाप्ता ।